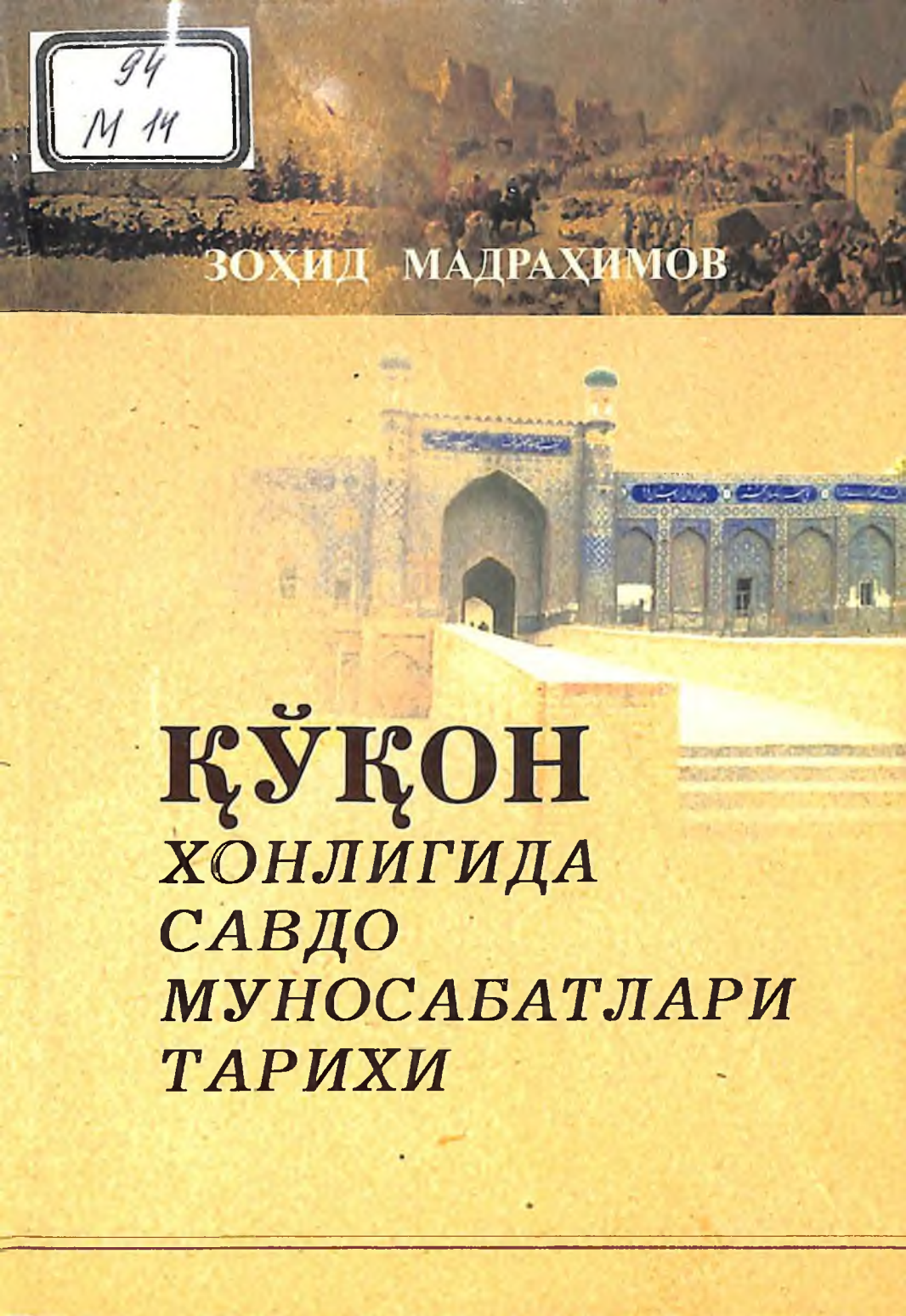

94
M 14

ЗОХИД МАДРАҲИМОВ

ҚЎҚОН
ХОНЛИГИДА
САВДО
МУНОСАБАТЛАРИ
ТАРИХИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ ТАРИХ ИНСТИТУТИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

НАМАНГАН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ЗОҲИД МАДРАҲИМОВ

**ҚЎҚОН ХОНЛИГИДА
САВДО МУНОСАБАТЛАРИ
ТАРИХИ**

ТОШКЕНТ
«YANGI NASHR»
2014

УЎК: 95(575)(072)

63.3(5Ў)5

М 14

Мадраҳимов, Зоҳид

Қўқон хонлигида савдо муносабатлари тарихи: монография / З. Мадраҳимов. – Тошкент: «Yangi nashr», 2014. - 176 б.

КБК 63.3(5Ў)5

65.42(5Ў)

ISBN-978-9943-22-134-5

Масъул муҳаррир:

тарих фанлари доктори, профессор

Гулчеҳра Азгамова

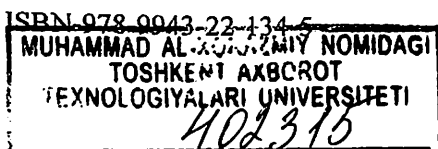
Такризчилар:

тарих фанлари номзоди, доцент Зиёвуддин Илҳомов,

тарих фанлари номзоди Шерапи Қўлдошев

Мазкур монографияда XVIII аср бошларидан XIX аср 70-йилларига қадар Ўрта Осиёда мавжуд бўлган Қўқон хонлигининг ички ва ташқи савдо алоқалари ёритилган. Хонликнинг иқтисодий марказлари ҳисобланган катта ва кичик шаҳарлар, уларнинг ички, ташқи савдодаги ўрни ҳамда аҳамияти таҳлил этилган. Ташқи савдонинг ўрни, импорт ва экспорт маҳсулот турлари, таркиби, бу маҳсулотларга бўлган талаб ва таклиф, маҳсулотларнинг рақобатбардошлилиги, бозорлар, карвонсаройлар, савдо дўконлари, божхоналар фаолияти, бож турлари, таркиби, ундан келадиган тушумнинг ҳажми, уларнинг давлат иқтисодиётидаги ўрни ва аҳамияти ёритилган.

Монография савдо муносабатлари ва Қўқон хонлиги тарихи билан шуғулланувчи тадқиқотчилар, тарих мутахассислиги бўйича таҳсил олаётган бакалавр, магистрларга ҳамда она юртимиз тарихи билан қизиқувчи кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

© «Yangi nashr», 2014

МУҚАДДИМА

Мустақилликка эришганидан сўнг Ўзбекистон ўтган йиллар ичида ўта машаққатли ва шарафли йўлни босиб ўтди. Буни олдиндан яхши билган Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов озодликка эришган дастлабки кунларимизда “Ўз истиқлол ва тараққиёт йўлимиз – бу гул билан қопланган йўл эмас, бу тоталитаризм меросидан халос бўлиш ва покланиш, мафкуравийлик илллати етказган зиён-заҳматларни бартараф этишнинг қийин, узоқ давом этадиган йўлидир”, деб айтган сўзлари замирида қанчалик чуқур ҳаётий маъно борлигини яна бир бор англаймиз¹.

Шу билан бирга, истиқлол Ўзбекистон халқига маънавий уйғониш, ўзликни англаш, бой тарихий ўтмишини ўрганишга имкон яратиб берди. Мустақиллик туфайли ўзбек халқининг кўп асрлик бой тарихий, илмий, маданий ва маънавий меросини ўрганиш, ундан халқнинг бебаҳо мулки сифатида фойдаланишга кенг йўл очилди. Маънавий бойликлар, қадриятлар давлат, миллат, шахснинг бебаҳо хазинаси ва тараққиёт манбаи ҳисобланади. Айнан ушбу маънавий ва мафкуравий асосни мустақамлаш ҳамда ривожлантиришда тарих фани алоҳида аҳамиятга эгадир. Зеро, Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаганидек “...тарих миллатнинг ҳақиқий тарбиячисига айланиб бормоқда. Буюк аждодларимизнинг ишлари ва жасорати тарихий хотирамизни жонлантириб, янги фуқаролик онгини шакллантирмоқда”². Президент тарихий хотира тўғрисида фикрини давом эттирар экан “Тарихий хотира туйғуси тўлақонли равишда тикланган, халқ босиб ўтган йўл ўзининг барча муваффақият ва зафарлари, йўқотиш ва қурбонлари, қувонч ва изтироблари билан холис ва

¹ *Karimov I. A. O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida.* – Toshkent: O'zbekiston, 2011. – B. 27.

² *Karimov I. A. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари // Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида.* 6- жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 1998. – Б. 127.

УЎК: 95(575)(072)

63.3(5Ў)5

М 14

Мадраҳимов, Зоҳид

Қўқон хонлигида савдо муносабатлари тарихи: монография / З. Мадраҳимов. – Тошкент: «Yangi nashr», 2014. - 176 б.

КБК 63.3(5Ў)5

65.42(5Ў)

ISBN-978-9943-22-134-5

Масъул муҳаррир:

тарих фанлари доктори, профессор

Гулчеҳра Агзамова

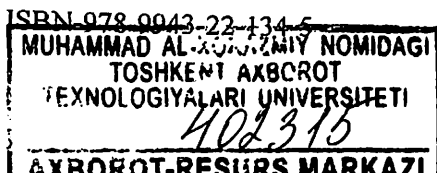
Тақризчилар:

тарих фанлари номзоди, доцент Зиёвуддин Илҳомов,

тарих фанлари номзоди Шерали Қўлдошев

Мазкур монографияда XVIII аср бошларидан XIX аср 70-йилларига қадар Ўрта Осиёда мавжуд бўлган Қўқон хонлигининг ички ва ташқи савдо алоқалари ёритилган. Хонликнинг иқтисодий марказлари ҳисобланган катта ва кичик шаҳарлар, уларнинг ички, ташқи савдодаги ўрни ҳамда аҳамияти таҳлил этилган. Ташқи савдонинг ўрни, импорт ва экспорт маҳсулот турлари, таркиби, бу маҳсулотларга бўлган талаб ва таклиф, маҳсулотларнинг рақобатбардошлилиги, бозорлар, карвонсаройлар, савдо дўконлари, божхоналар фаолияти, бож турлари, таркиби, ундан келадиган тушумнинг ҳажми, уларнинг давлат иқтисодиётидаги ўрни ва аҳамияти ёритилган.

Монография савдо муносабатлари ва Қўқон хонлиги тарихи билан шуғулланувчи тадқиқотчилар, тарих мутахассислиги бўйича таҳсил олаётган бакалавр, магистрларга ҳамда она юртимиз тарихи билан кизикувчи кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

© «Yangi nashr», 2014

МУҚАДДИМА

Мустақилликка эришганидан сўнг Ўзбекистон ўтган йиллар ичида ўта машаққатли ва шарафли йўлни босиб ўтди. Буни олдиндан яхши билган Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримов озодликка эришган дастлабки кунларимизда “Ўз истиқлол ва тараққиёт йўлимиз – бу гул билан қопланган йўл эмас, бу тоталитаризм меросидан халос бўлиш ва покланиш, мафкуравийлик илллати етказган зиён-заҳматларни бартараф этишнинг қийин, узоқ давом этадиган йўлидир”, деб айтган сўзлари замирида қанчалик чуқур ҳаётий маъно борлигини яна бир бор англаймиз¹.

Шу билан бирга, истиқлол Ўзбекистон халқига маънавий уйғониш, ўзликни англаш, бой тарихий ўтмишини ўрганишга имкон яратиб берди. Мустақиллик туфайли ўзбек халқининг кўп асрлик бой тарихий, илмий, маданий ва маънавий меросини ўрганиш, ундан халқнинг бебаҳо мулки сифатида фойдаланишга кенг йўл очилди. Маънавий бойликлар, қадриятлар давлат, миллат, шахснинг бебаҳо хазинаси ва тараққиёт манбаи ҳисобланади. Айнан ушбу маънавий ва мафкуравий асосни мустаҳкамлаш ҳамда ривожлантиришда тарих фани алоҳида аҳамиятга эгадир. Зеро, Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаганидек “...тарих миллатнинг ҳақиқий тарбиячисига айланиб бормоқда. Буюк аждодларимизнинг ишлари ва жасорати тарихий хотирамизни жонлантириб, янги фуқаролик онгини шакллантирмоқда”². Президент тарихий хотира тўғрисида фикрини давом эттирар экан “Тарихий хотира туйғуси тўлақонли равишда тикланган, халқ босиб ўтган йўл ўзининг барча муваффақият ва зафарлари, йўқотиш ва қурбонлари, қувонч ва изтироблари билан холис ва

¹ *Karimov I. A. O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida. – Toshkent: O'zbekiston, 2011. – B. 27.*

² *Karimov I. A. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари // Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6- жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 1998. – Б. 127.*

ҳаққоний ўрганилган тақдирдагина чинакам тарих бўлади”³, – дея ҳақли равишда қайд этган.

Бугунги замон эскича фикрлашга барҳам бериш, тарихий воқеалар ва жараёнларни баҳолашда миллий манфаатлардан келиб чиқиш зарурлигини талаб қилмоқда. Ўзбек халқи ва унинг давлатчилиги тарихини умумжаҳон тараққиёти нуқтаи назаридан, аниқ тарихий фактларга таяниб, ҳолис ва илмий асосда тадқиқ этиб, халққа етказиш зарурияти пайдо бўлди. Президент И.А.Каримовнинг 1998 йил 26 июнда бир гуруҳ тарихчилар ва журналистлар билан бўлган учрашувида Республика тарихчилари олдига айнан шундай вазифа қўйилди. Ушбу масала 1998 йил 27 июлда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих институти фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида”ги қарорида ҳам ўз ифодасини топган. Унда хусусан, ўзбек халқи ва унинг давлатчилигининг ҳаққоний тарихини, яъни “энг қадимдан ҳозирга қадар давлатчилик тарихий босқичларида ҳудудимизда яшаган халқларнинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, маданий ва маънавий ҳаёти масалаларини ўрганиш” лозимлиги қайд этилган⁴.

Интеграциялашув ва глобаллашув жараёнлари фаол кечаётган ҳозирги шароитда бу масалаларнинг ўрганилиши муҳим илмий ва амалий аҳамиятга эгадир. Бу ўринда Ўзбекистон ҳудудида фаолият юритган давлатлар иқтисодий ҳаётида катта ўрин эгаллаган савдо муносабатлари тарихи алоҳида ажралиб туради.

Маълумки, савдо Ўзбекистон ҳудудида қадимдан шаклланиб ривожланган ҳамма давлатлар аҳолиси ҳаётида, иқтисодий тараққиётида муҳим ўрин тутган. Бу жараёнга ижобий таъсир этган омил сифатида Ўрта Осиёда Буюк Ипак йўлининг ўтганлигини кўрсатиш мумкин. Буюк Ипак йўли фаолияти Ўрта Осиё мамлакатларининг ички ва ташқи савдо алоқалари ривожига ижобий таъсир кўрсатган ҳамда иқтисодий муносабатлар туфайли турли минтақалар ҳақидаги маълумотларнинг тўпланиши ва

³ Karimov I. A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Т.: Ma'naviyat, 2008. – В. 97.

⁴ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих институти фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида”ги Қарори // Халқ сўзи. 1998 йил 28 июль.

алмашинуви рўй берган. Буни Буюк Ипак йўлининг қадим трассаларида жойлашган давлатлардан бири Қўқон хонлиги мисолида яққол кузатиш мумкин.

Қўқон хонлиги (1709–1876) тарихан қисқа вақт бўлса-да, Ўрта Осиё халқларининг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётида катта роль ўйнаган. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, Қўқон хонлиги тарихининг турли масалалари бўйича тадқиқотларда муаммонинг айрим жиҳатларига, жумладан, Россия билан савдо-сотик алоқаларига тўхталинса-да, уларда хонликнинг савдо муносабатларининг характерли хусусиятлари, хусусан, унинг қўшни давлатлар, Узоқ Шарқ мамлакатлари билан савдоси тўлиқ тадқиқ этилмаган. Шунингдек, хонликда ички ва ташқи савдонинг аҳволи, унинг ўзига хос хусусиятлари, бозорлар, карвонсаройлар фаолияти, бож ва пул тизими, олди-сотди муносабатлари, унда турли этнослар иштироки масалалари ўзининг тўлиқ аксини топмаган. Шу жиҳатдан ушбу масалаларни тизимли ўрганиш, масаланинг бугунги кунга дахлдор илмий ва амалий аҳамиятга эга эканлиги мавзунинг долзарблигини белгилайди.

Монографияда Қўқон хонлигининг иқтисодий марказлари ҳисобланган катта ва кичик шаҳарлар, уларнинг ички-ташқи савдодаги ўрни ҳамда аҳамияти таҳлил этилган. Қўқон хонлигидаги савдо муносабатлари ҳамда унинг ўзига хос қонун-қоидалари, ундаги ўзгаришлар, Бухоро ва Хива хонликларидаги ҳолатларга солиштирилган ҳолда, фарқли ва ўхшаш томонлари илмий кўрсатиб берилган. Хонликнинг иқтисодий ҳаётида ташқи савдонинг ўрни, импорт ва экспорт маҳсулот турлари, таркиби, бу маҳсулотларга бўлган талаб ва таклиф, ички бозорларда хориж маҳсулотлари, хориж бозорларида маҳаллий маҳсулотлар рақобатбардошлилиги ҳамда уларнинг ўзига хос хусусиятлари аниқланган. Қўқон хонлиги аҳолиси таркиб жиҳатдан кўп миллатли эканлигини ҳисобга олган ҳолда, ички ва ташқи савдода турли этнослар ва тоифаларнинг иштироки, уларнинг иқтисодий имкониятлари ўрганилиб, ўзига хос жиҳатлари қайд этилган. Қўқон хонлиги худудида фаолият кўрсатган

бозорлар, уларнинг инфратузилмаси, бошқаруви, ҳажми, табиий шароитдан келиб чиққан ҳолда уларда мавжуд бўлган маҳсулот турлари ва савдогарлар учун яратилган шароит, қулайликлар ҳамда савдони ривожлантириш учун муҳим аҳамият касб этувчи карвонсаройлар фаолияти манбалар маълумотлари асосида илмий таҳлил этилган. Қўқон хонлигида муомалада бўлган пул тизими, бу соҳада ислоҳотлар ўтказган ҳукмдорлар, ислоҳотларнинг сабаб ва оқибатлари, танга пулларнинг ички ва ташқи савдодаги қиймати, хонлик бозорларида фойдаланилган қўшни ва хорижий мамлакатларнинг пул бирликлари, уларнинг турли даврлардаги қиймати аниқланган. Хонликдаги ички ва ташқи савдо фаолиятини назорат қилувчи давлат амалдорларининг тайинланиш тартиби, берилган мансаб даражасидан келиб чиққан ҳолда уларга юклатилган вазифалар, амалдаги қонунчилик асосидаги фаолияти, қўшни давлатлардаги амалдорлар фаолияти билан таққосланган ҳолда, ўхшаш ва фарқли хусусиятлари кўрсатиб берилган. Хонликнинг ички, чегара ҳудудларида фаолият кўрсатган божхоналар фаолияти, уларни тартибга келтириш мақсадида амалга оширилган ислоҳотлар, бож турлари, таркиби, ундан келадиган тушумнинг ҳажми, уларнинг давлат иқтисодиётидаги ўрни ва аҳамияти илк маротаба илмий жиҳатдан ўрганилиб, янги маълумотлар илмий муомалага киритилган. Вақф институтининг савдо муносабатлари билан ўзаро алоқадорликда маданий-маънавий ҳаёт тараққиётида тутган ўрни очиб берилган. Қўпгина манбалар маълумотлари ва архив ҳужжатлари илк бора муомалага киритилган.

Муаллиф мазкур монографиянинг яратилишида ўзларининг яқин ёрдамлари, маслаҳат ва тавсияларини берган инсонларга ўз миннатдорчилигини билдиради.

МАЗВУ ТАРИХШУНОСЛИГИ ВА МАНБАШУНОСЛИГИ

Хонликда савдо муносабатларининг кўп хусусиятлари кўшни Ўрта Осиё хонликларига ўхшаш бўлса-да, ундаги бозорлар, карвонсаройлар фаолияти, бозорлардаги ташкилий ишлар ва бож тизими ҳамда бозор ишларига масъул шахслар фаолиятида кескин фарқлар мавжуд бўлган.

Кўқон хонлигининг савдо муносабатлари масаласи алоҳида тадқиқот объекти сифатида ҳозирга қадар комплекс тарзда ўрганилмаган бўлса-да, XVIII аср бошларидан XIX аср 70-йилларигача хонликда рўй берган ижтимоий-сиёсий воқеалар айрим тадқиқотчиларнинг диққат марказида бўлган. Кўқон хонлиги тарихи ёритилган илмий адабиётларни шартли равишда қуйидаги гуруҳларга ажратиш мақсадга мувофиқдир: 1. Россия империяси ҳукмронлиги даврига оид тадқиқотлар. 2. Совет даври адабиётлари. 3. Мустақиллик даврида нашр этилган илмий тадқиқотлар. 4. Кўқон хонлиги тарихининг айрим масалаларини ўзида акс эттирган хорижлик муаллифларнинг асарлари.

Биринчи гуруҳга мансуб адабиётларнинг муаллифлари асосан россиялик олимлар, ҳарбийлар, сайёҳ ва элчилар ҳисобланиб, улар XIX аср ўрталаридан бошлаб Ўрта Осиё, хусусан, Кўқон хонлигини атрофлича ўрганишга ҳаракат қилганлар⁵. Уларнинг

⁵ *Небольсин П. И.* Очерки торговли России с Средней Азией / Зап. РГО. Кн. X. – СПб., 1855. – С. 1 – 355; *Ўша муаллиф.* Следование караванов из Бухары в Россию и обратно (Очерки торговли России со странами Средней Азии, Хивой, Бухарой и Кокандом). – СПб., 1856. – 376 с.; *Валиханов Ч. Ч.* О состоянии Алтышара или шести восточных городов китайской провинции в 1858 – 1859 годах / Собрание сочинений. В 5-томах. – Алма-Ата, Т. III. 1985. – С. 97 – 222; *Ўша муаллиф.* Описание нескольких монет улуса чагатая, Хивы и Коканда / Собрание сочинений. В 5-томах. – Алма-Ата, Т. V. 1985. – С. 104 – 113; *Тетеревников А. Н.* Очерк внутренней торговли Киргизской степи. – СПб.: Тип. Майкова, 1867. – 73 с.; *Костенко Л.* Средняя Азия и водворение в ней русской гражданственности // Туркестанский сборник. Том 29. 1870. – С. 1–359; *Ўша муаллиф.* Туркестанский край. Том I. – СПб.: Тип. Траншея, 1880. – 452 с.; *Ўша муаллиф.* Туркестанский край. Том II. – СПб.: Тип. “Общественная польза”, 1880. – С. 261; *Петровский Н. О.* О шелководстве и шелкоматании в Средней Азии. – Т.: Тип. Военно-Нар. Уп. 1873. – С. 120; *Терентьев М. А.* Россия и Англия в борьбе за рынки. – СПб.,

асарларида асосий эътибор Қўқон хонлигининг умумий тавсифига қаратилиб, хонликдаги савдо муносабатларининг айрим жиҳатларига ойдинлик киритувчи маълумотлар қайд қилинган. Жумладан, уларда XIX асрда хонликдаги сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳаёт, мамлакатдаги бозор ва карвонсаройлар фаолияти, олди-сотди жараёнининг ўзига хос хусусиятлари, бож ва пул тизими ҳамда хонлик аҳолиси таркиби, давлатнинг сиёсий ва иқтисодий ҳаётида турли этносларнинг иштирокига оид айрим қимматли маълумотлар ўз аксини топган.

Юқорида номлари қайд этилган Қўқон хонлиги тарихига оид адабиётлар таҳлили шуни кўрсатадики, бу даврда яратилган асарлар турли ижтимоий гуруҳларга мансуб муаллифлар томонидан ёзилганлиги, уларда хонлик сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаёти тавсифига асосий эътибор қаратилганлиги, 1876 // Туркестанский сборник. Том 98. – С. 1–264; *Кун А.* Некоторые сведения о Ферганской долине // Туркестанский сборник. Том 117. – С. 417 – 448; *Ўша муаллиф.* Очерки Кокандского ханства // Известия РГО, Т. XII. – СПб., 1876. – С. 17–119; *Хорошхин А. П.* Очерки Коканда // Туркестанский сборник. Т.116. – СПб., 1876. – С. 170 – 195; *Ўша муаллиф.* Сборник статей касающихся по Туркестанского края. – СПб., 1876. – С. 533; *Гейнс А. К.* Управление Ташкентом при Кокандском владычестве / Собрание литературных трудов. Том II. – СПб.: Тип. М.Стасюревича, 1898. – С. 741; *Пантусов Н.* Податные сборы в Коканде // Туркестанские ведомости. 1876. – №13; *Ўша муаллиф.* Сборы и пошлины в бывшем Кокандском ханстве // Туркестанские ведомости. 1876. – №17; *Федченко А.* Из Кокана. Сведения о путешествии по Коканскому ханству // Известия ИРГО. Том VIII. 1870. – С. 6 – 20; *Ўша муаллиф.* Из Кокана // Ежегодникъ. Материалы для статистики Туркестанского края. Под. ред. Н.А.Маева. – СПб., 1873. – С. 387 – 404; *Ўша муаллиф.* В Кокандском ханстве. – СПб., 1875. – С. 160; *Ўша муаллиф.* Оби джуазъ – писчебумажная фабрика в Кокане // Туркестанский сборник. Том 57. 1878. – С. 413–418; *Миддендорф А. Ф.* Очерки Ферганской долины. Перевод с немецкого В. И. Ковалевского. – СПб., 1882. – С. 604; *Наливкин В. П.* Торговля пригонными баранами в Наманганском уезде // Туркестанские ведомости. 1880. – №49; *Ўша муаллиф.* Киргизы Наманганского уезда // Туркестанские ведомости. 1881. – №20; *Ўша муаллиф.* Заметки по вопросу о лесном хозяйстве в Фергане // Туркестанские ведомости. 1883. – № 16; *Ўша муаллиф.* Краткая история Кокандского ханства. – Казань, 1886. – С. 215; *Саттархан Абдул-Гафаров.* Краткий очерк внутреннего состояния Кокандского ханства перед завоеванием его русскими // Туркестанские ведомости. 1892. – № 26, 29, 36; *Добросмыслов А. И.* Города Сыр-дарьинский области. – Т.: Тип. О.А.Порцова, 1912. – С. 204; *Ўша муаллиф.* Ташкент в прошлом и настоящем. – Т.: Тип. О.А.Порцова, 1912. – С. 522

мамлакатдаги савдо муносабатларини таҳлил этишга бағишланган махсус тадқиқот яратилмаганлиги, бу асарлар асосан информатив характерга эга бўлганлигини кўрсатади.

Кўқон хонлиги тарихига доир иккинчи гуруҳ адабиётларини совет даврида яратилган асар ва тадқиқотлар ташкил қилади. Бу даврда Кўқон хонлиги тарихига оид қатор изланишлар амалга оширилди. Мазкур тадқиқотларнинг асосий қисми хонликнинг сиёсий тарихига бағишланган бўлиб, уларда мамлакатнинг иқтисодий аҳволи ва савдо муносабатларига оид маълумотлар қисман ўз аксини топган.

Кўқон хонлиги тарихининг турли масалаларига оид тадқиқотлар олиб борган олимлар жумласига В.В. Бартольд, А.Г. Адинаров, А. Ҳасанов, А.П. Қаюмов, Э. Ҳожиев, А.Л. Троицкая, Р.Н. Набиев, Ҳ.З. Зиёев, Ҳ.Н. Бобобеков, Ф. Ғаффоров, В.А. Акромов, С.Х. Ишанханов, В.М. Плоских, Т.К. Бейсембиев, Э. Хуршут, А. Маҳкамов, Ш.Ҳ. Воҳидов кабиларнинг асарларини киритиш мумкин⁶.

⁶ Бартольд В. В. История культурной жизни Туркестана / Соч. Т.П. Ч. 2. – М., 1963. – С. 286 – 292; Ўша муаллиф. Коканд / Соч. Т.П. – М., 1965. – С. 462 – 467; Ўша муаллиф. Ташкент / Соч. Т.П. – М., 1965. – С. 499 – 503; Ўша муаллиф. Фергана / Соч. Т.П. – М., 1965. – С. 527 – 539; Ўша муаллиф. Извлечение из “Тарих-и Шахрухи” // Соч. Т.П. – М., 1965. – С. 350–358.; Адинаров А. Г. Торговые взаимоотношения между Туркестанским генерал-губернаторством и Кокандским ханством: Дисс... канд. ист. наук. – Т., 1946. – 199 л.; Ҳасанов А. Народные движения в Киргизии в период Кокандского ханства. – М., 1968. – С. 92; Қаюмов А. Кўқон адабий мухити. – Т., 1961. – Б. 563; Ҳожиев Э. Ўрта Осиё – Россия иқтисодий ва сиёсий алоқаларининг ривожланишида Тошкентнинг роли (XVIII аср охири – XIX аср бошлари): Тарих фан. номз. дисс. – Т.: Ўз ССР ФА Тарих ва арх. институти, 1962. – 259 в.; Троицкая А. Л. Каталог архива Кокандских ханов XIX века. – М.: Наука, 1968. – 582 с.; Ўша муаллиф. Материалы по истории Кокандского ханства XIX в. – М.: Наука, 1969. – С. 154; Набиев Р. Н. Ташкентское восстание 1847 г. и его социально-экономические предпосылки. – Т.: Фан, 1966. – 80 с.; Ўша муаллиф. Из истории Кокандского ханства (Феодальное хозяйство Худояр-хана). – Т.: Фан, 1973. – С. 476; Зиёев Ҳ. З. Ўрта Осиё ва Сибирь (XVI – XIX асрлар). – Т., 1962. – Б. 88; Ўша муаллиф. Ўрта Осиё ва Волга буйлари (XVI – XIX асрлар). – Т., 1965. – Б. 237; Ўша муаллиф. Узбеки в Сибири (XVII – XIX вв.) – Т.: Фан, 1968. – С. 74; Ўша муаллиф. Экономические связи Средней Азии с Сибирью в XVI – XIX вв. – Т.: Фан, 1983. – С. 167; Бабабеков Х. Н. Историческая литература о Кокандском ханстве (Русская литература 60–70 годах XIX в): Автореф... дис. канд. ист. наук. – Т.: ИВ АН РУз, 1970. – 20 л.; Ўша муаллиф.

Кўқон хонлиги тарихига оид совет даври адабиётлари таҳлили шуни кўрсатадики, ушбу давлатда кечган сиёсий, иқтисодий, ижтимоий жараёнлар коммунистик партия мафқурасига бўйсундирилган ҳолда, синфийлик нуқтаи назаридан ўрганилган. Шу жумладан, хонликдаги ички ва ташқи савдо муносабатлари узвий алоқадорликда тадқиқ этилмаган. Савдо муносабатларининг шаҳарлар ва қишлоқлар иқтисодий раўнақига, давлат ва унга қўшни ҳудудларда кечган этно-демографик ва интеграцион жараёнларга, ишлаб чиқарувчи кучлар ва бозор инфраструктурасига кўрсатган таъсири ҳамда бу борада юз берган ўзгаришлар тарихий ва илмий изчилликда ёритилмаган. Уларнинг аксарият қисми айрим архив маълумотларини статистик қайд қилиш билан чегараланиб қолган. Айрим тадқиқотларда эса, Кўқоннинг ташқи савдоси фақатгина Россия империяси билан олиб борилган савдо мисолида ўрганилган. Хонликнинг бошқа давлатлар, Ўрта Осиё хонликлари билан амалга оширган савдо алоқалари тадқиқ этилмаган.

Кўқон хонлиги тарихига доир адабиётларнинг учинчи гуруҳини иқтиқлол даврида нашр этилган илмий тадқиқотлар ташкил этади. Мустақиллик йилларида Ўзбекистон тарихининг турли даврлари, хусусан, хонликлар даври тарихи ҳам янгича қараш ва ёндашувлар асосида ўрганила бошланди. Ўзбекистон

Народные движения в Кокандском ханстве и их социально-экономические и политические предпосылки (XVIII – XIX вв.). – Т.: Фан, 1990. – С. 118; *Ғафқоров Ф.* Россия билан Кўқон хонлиги ўртасидаги иқтисодий ва сиёсий алоқалар (XIX асрнинг биринчи ярми ва 60 – 70-йиллар): Тарих фан. номз. дисс. – Т.: Ўз ССР ФА Тарих ва арх. институти, 1970. – 266 в.; *Акрамов В. А.* Кўқон шаҳрининг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёти: Тарих фан. номз. дисс. – Т.: Ўз ССР ФА Тарих ва арх. Институти, 1973. – 220 в.; *Ишанханов С. Х.* Каталог монет Коканда XVIII – XIX в.в. – Т., 1976. – 40 с.; *Плоских В. М.* Киргизы и Кокандское ханство. – Фрунзе, 1977. – С. 465; *Бейсембиев Т. К.* “Тарихи Шаҳрухи” – как исторический источник. – Алма-Ата.: Наука, 1987. – 198 с.; *Хуришут Э.* “Мунтахаб ат-таворих” и его списки // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. – Т., 1986. – №5. – С. 41–45; *Ўша муаллиф.* Ҳақимхоннинг ҳаёти ва сەъҳатлари. – Т.: Фан, 1987. – Б. 47; *Махкамов А.* Роль города Коканда в развитии в экономических связи Средней Азии с Россией и сопредельными странами в XIX – начале XX веков: Дис... канд. ист. наук. – Т.: Инс. Истории АН Уз ССР, 1988. – 170 л.; *Вахидов Ш. Х.* Аваз Мухаммад Атгор Хуканди и его сочинение “Тарихи Джаханнамаи”: Автореф... дис. канд. ист. наук. – Т.: ИВ АН РУз, 1990. – С. 20.

худудида қадимдан шаклланиб ва ривожланиб келган миллий давлатчиликнинг ажралмас қисми бўлган Қўқон хонлиги тарихи, унда кечган сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, маданий жараёнларнинг айрим жиҳатларига бағишланган турли асарлар, тадқиқотлар ва мақолалар чоп этилди. Уларда Қўқон хонлиги тарихининг сиёсий, маданий ҳаёти ва хонлик халқларининг Россия тажовузи ҳамда ҳукмронлигига қарши кураши, Қўқон хонлигидаги халқ ҳаракатлари, уларнинг ижтимоий-сиёсий асослари, турли тарихий шахсларнинг мамлакат сиёсий ҳаётида тутган ўрни, хонликдаги ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг баъзи масалалари, маъмурий-бошқарув тизимининг айрим муаммолари, хонликнинг Шарқий Туркистон билан сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқалари, Қўқон хонлиги манбашунослиги масалалари кўтарилган ва ўзининг илмий талқинини топган. Бундай тадқиқотлар жумласига Х.Н. Бобобеков, Ҳ.З. Зиёев, Ш.Ҳ. Воҳидов, Г.А. Агзамова, Д. Сангилова, В. Ишқувватов, З.А. Илҳомов, Б.Я. Турсунов, Ў.А. Султонов, Ш.Ю. Маҳмудов, Ш.Т. Қўлдошев кабиларнинг асар, диссертация ва мақолаларини киритиш мумкин⁷.

⁷ Бобобеков Х. Н. Қўқон тарихи. – Т.: Фан, 1996. – Б. 238; *Ўша муаллиф*. Қўқон хонлиги тарихининг долзарб муаммолари // “Ўзбек давлатчилиги тарихида Фарғона водийси”. Республика илмий-назарий анжумани материаллари. – Фарғона, 2004. – Б. 29 – 35; *Ўша муаллиф*. Англо-русское соперничество в Средней Азии XIX века. – Т., 2006. – С. 51; *Зиёев Ҳ. З.* Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш. – Т.: Шарқ, 1998. – Б. 480; *Ўша муаллиф*. Тарих – ўтмиш ва келажак кўзгуси. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000. – 288 б.; *Воҳидов Ш. Ҳ.* Қўқон хонлигидаги унвон ва мансаблар // Шарқ юлдузи. – Тошкент, 1995. – №3–4. – Б. 214 – 223; *Ўша муаллиф*. XIX – XX аср бошларида Қўқон хонлигида тарихнависликнинг ривожланиши: Тарих фан. докт. дисс. – Т.: ЎЗР ФА Шарқшунослик институти, 1998. – 305 в.; *Воҳидов Ш., Холиқова Р.* Марказий Осиёдаги давлат бошқаруви тарихидан (XIX – XX аср бошлари). – Т., 2006. – 7¹ б.; *Агзамова Г. А.* Среднеазиатские центры торговли и пути, связывавшие их с Россией (вторая половина XVI – первая половина XIX в.); Дисс... канд. ист. наук. – Т.: Инс. Истории АН РУз, 1990. – С. 195; *Ўша муаллиф*. К истории торговли Бухары XVI – первой половины XIX века // Общественные науки в Узбекистане. – Т., 1991. – №9,10,11. – С. 56 – 63; *Ўша муаллиф*. XVI – XIX асрнинг биринчи ярмида Ўзбекистон шаҳарлари ва шаҳарлар ҳаёти: Тарих фан. докт. дисс. – Т.: ЎЗР ФА Тарих институти, 2000. – 348 в.; *Сангилова Д.* “Тарихи Азийий” – чор мустамлакачилиги даврига оид муҳим тарихий манба:

Бу давр тадқиқотчиларининг асар, мақола ва диссертациялари хонлик тарихининг айрим жиҳатларини ёритишда муҳим аҳамият касб этади. Бироқ, бу тадқиқотларда хонликдаги савдо муносабатларининг бирор-бир жиҳати ўрганилган масалалар билан ўзаро боғлиқликда тадқиқ этилмаган.

Кўқон хонлиги тарихига бағишланган қатор тадқиқотлар хорижлик муаллифлар томонидан ҳам амалга оширилди. Хусусан, қирғиз олими С.С.Сооданбеков, қозоқ олими Т.К. Бейсембиев, инглиз олимлари М. Холдсворт ва Б. Манс, турк тарихчиси М. Сарай, корейс тарихчиси Ким Хондонг ва бошқаларнинг Кўқон хонлиги тарихига оид тадқиқотлари эътиборга молик⁸.

Тарих фан. номз.. дисс. – Т., 2000. – 153 в.; *Ишқувватов В.* XX асрнинг II ярми тарихшунослигида Кўқон – Россия дипломатик муносабатлари: Тарих фан. номз.. дисс. – Т.: ЎЗР ФА Тарих институти, 2003. – 152 в.; *Илҳомов З. А.* Алиқули Амирлашқар ва унинг Кўқон хонлиги сиёсий тарихида тутган ўрни: Тарих фан. номз.. дисс. – Т.: ЎЗР ФА Тарих институти, 2004. – 160 в.; *Турсунов Б. Я.* Кўқон хонлигида ҳарбий иш ва қўшин: ҳолати, бошқаруви, аъзалари (XIX асрнинг 70-йилларигача): Тарих фан. номз.. дисс. – Т.: ЎЗР ФА Тарих институти, 2006. – 154 в.; *Султонов Ў. А.* Мухаммад Солиххўжанинг “Тарихи жадидаи Тошқанд” асари муҳим тарихий манба сифатида (XIX аср): Тарих фан. номз.. дисс. – Т.: ЎЗР ФА Шарқшунослик институти, 2007. – 173 в.; *Маъмурдов Ш. Ю.* Кўқон хонлигининг маъмурий-бошқарув тизими (1709 – 1876 йй.): Тарих фан. номз.. дисс. – Т.: ЎЗР ФА Тарих институти, 2007. – 160 в.; *Қўлдошев Ш. Т.* Кўқон хонлиги ва Қашқар ўртасидаги савдо алоқалари // “Кўқон асрлар силсиласида”. Республика илмий-назарий анжумани материаллари. – Кўқон, 2004. – Б. 301 – 303; *Ўша муаллиф.* Кўқон хонлигининг Шарқий Туркистон билан иқтисодий алоқаларида Марғилоннинг тутган ўрни // “Марғилон асрлар силсиласида”. Республика илмий-амалий семинари материаллари. – Фарғона, 2005. – Б. 77 – 80.

⁸ *Сооданбеков С. С.* Общественный и государственный строй Кокандского ханства. – Бишкек, 2000. – С. 144; *Бейсембиев Т. К.* Высшая администрация Ташкента и юга Казахстана в период Кокандского ханства: 1809–1865 гг. / Историко-культурные взаимосвязи Ирана и Дашт-и Кипчака в XIII – XVIII вв. Материалы международного круглого стола. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. – С. 291–313.; *Holdswort M.* Turkestan in the nineteenth century. A Brief history of the khanates of Bukhara, Kokand and Khiva. – Oxford, 1959. – 80 p.; *Central Asia in historical perspective.* Edited by Beatrice Mans. – Oxford: West view press, 1994. – 245 p.; *Saray M.* Rusiyanin Turk yurdlarina yayilmasi. – Istanbul, 1975. – 35 s.; *Ўша муаллиф.* Rus isgali devrinda Osmanli devleti ile Turkistan hanliklari arasindeki siyasi munasabettler (1775–1875). – Ankara, 1994. – 74 s.; *Kim Hondong.* Holy War in China. The Muslim Rebellion and State in Chinese Central Asia, 1864–1877. –Stanford, 2004. – 295 p.

Хорижлик олимларнинг асарлари Кўқон хонлиги тарихининг манбашунослиги, хонликнинг давлат тузилиши, бошқарувнинг хусусиятлари каби масалаларга қаратилган. Бироқ, улар хонликнинг савдо муносабатлари, хусусан, унинг ташқи иқтисодий алоқаларига эътибор қаратмаганлар, икки ҳудуд ўртасидаги иқтисодий алоқалар тарихини ўзида акс эттирган яхлит асар яратилмаган.

Мавзу тарихшунослигининг таҳлили шуни кўрсатадики, ўзбек давлатчилиги анъаналарини давом эттирган Кўқон хонлиги ва унинг савдо муносабатларининг баъзи жиҳатлари турли даврларда чоп этилган айрим мақола ҳамда асарларда (асосан, Кўқон хонлигининг Россия империяси билан иқтисодий алоқалари акс этирилган, Хитой ва Қашқар билан савдо алоқалари бугунги кунда тадқиқ этилмоқда) қисман ва умумий тарзда ёритилган бўлиб, хонликдаги ички, ташқи, транзит савдо ва улар борасида юз берган ўзгаришлар, савдонинг ҳолати, савдо инфраструктураси – бозорлар, карвонсаройлар ва карвон йўллари фаолияти, савдо муносабатларида турли этнослар иштироки, хонлик шаҳарларининг мамлакат иқтисодиётида тутган ўрни, савдо божлари ва пул тизими алоҳида илмий тадқиқот объекти сифатида комплекс ўрганилган тадқиқот яратилмаган.

Монография мавзусига оид манбаларни шартли равишда тўрт гуруҳга ажратиш мумкин: 1. XIX асрда Ўрта Осиё муаррихлари томонидан ёзилган асарлар. 2. XVIII – XIX асрлар оралиғида Ўрта Осиё давлатлари, хусусан, Кўқон хонлигида бўлган европалик ҳамда россиялик элчи, сайёҳ, савдогар, олим ва бошқа шахсларнинг хотиралари, расмий хабарлари ва тарихий асарлари. 3. Архив ҳужжатлари. 4. XIX аср иккинчи ярми XX аср бошларига оид бўлган газета ва тўпламлар.

Биринчи гуруҳ манбаларига Муҳаммад Ҳакимхоннинг “Мунтахаб ут-таворих”⁹, Мулла Ниёз Муҳаммаднинг “Тарихи Шоҳрухий”¹⁰, Мирзо Олим Мушрифнинг “Ансоб ус-салотин ва

⁹ *Муҳаммад Ҳакимхон*. Мунтахаб ут-таворих. Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти кўлёзма-лар фонди (Бундан кейин – ЎЗР ФА ШИ кўлёзма), инв. – №594

¹⁰ *Мулла Ниёз Муҳаммад*. Тарихи Шоҳрухий. ЎЗР ФА ШИ кўлёзма, инв. – №4463.

таворих ул-ҳавоқин”¹¹, Абу Убайдуллонинг “Хулосат ул-аҳвол”¹², Муҳаммад Солиҳ Тошкандийнинг “Тарихи жадидаи Тошканд”¹³, Муҳаммад Юнус Тойбнинг “Тарихи Алиқули амирлашкар”¹⁴, Аваз Муҳаммад Атторнинг “Тарихи жаҳоннамои”¹⁵, Муҳаммад Азиз Марғилонийнинг “Тарихи Азизий”¹⁶, Исҳоқхон Ибратнинг “Тарихи Фарғона”¹⁷, Мулла Олим Маҳдумнинг “Тарихи Туркистон”¹⁸, Маҳмуд Ҳаким Яйфонийнинг “Хуллас ут-таворих”¹⁹, Муҳаммад Фозилбекнинг “Мукаммал тарихи Фарғона”²⁰ каби асарларини киритиш мумкин. Уларда асосан, Қўқон хонлигининг XVIII – XIX асрлардаги тарихи, жумладан, турли ҳукмдорлар, улар юритган ички ва ташқи сиёсат масалалари умумий тарзда ўз ифодасини топган. Шу билан бирга бу асарларда узук-юлук, қисқа сатрларда бўлса-да, хонликнинг ички ва ташқи савдо муносабатлари, бож ва пул тизими тўғрисида айрим маълумотлар мавжуд.

¹¹ *Мирзо Олим Муширф*. Ансоби ус-салотин ва таворих ул – ҳавоқин / Нашрга тайёрловчилар А. Матғозиев, М. Усмонова, – Т., 1995. – Б. 128; *Ўша муаллиф*. Ансоби ус-салотин ва таворих ал-хавоқин. Введение Ш. Воҳидова, перевод текста, примечания, указатели и послесловия Салиджан Юлдашева / История Узбекистана в арабграфических источниках. Том I. – Т., 2007. – С. 254; ЎЗР ФА ШИ қўлёзма, инв. – №1314.

¹² *Абу Убайдулло*. Хулосат ул-аҳвол. ЎЗР ФА ШИ қўлёзма, инв. – №2084.

¹³ *Муҳаммад Солиҳ Тошкандий*. Тарихи жадидаи Тошканд. ЎЗР ФА ШИ қўлёзма, инв. – №11072.

¹⁴ *Муҳаммад Юнус Тойиб*. Тарихи Алимқули амирлашкар // Шарқ юлдузи. – Т., 1996. – № 1. – Б. 214 – 223; *Ўша муаллиф*. Тарихи Алимқули амирлашкар // Шарқ юлдузи. – Т., 1996. – № 2. – Б. 208 – 223..

¹⁵ *Аваз Муҳаммад Аттор*. Тарихи жаҳоннамои. Форс-тожик тилидан Ш. Воҳидов таржимаси // Шарқ юлдузи. – Т., 1991. – № 8. – Б. 119 – 137.

¹⁶ *Муҳаммад Азиз Марғилоний*. Тарихи Азизий / Нашрга тайёрловчилар Ш. Воҳидов, Д. Сангирова. – Т.: Маънавият, 1999. – Б. 112; ЎЗР ФА ШИ қўлёзма, инв. – №11108.

¹⁷ *Исҳоқхон Тўра Ибрат*. Тарихи Фарғона / Нашрга тайёрловчилар Ҳ. Бобобеков, Маҳмуд Ҳасаний. – Т., 1991. – Б. 268 – 327; ЎЗР ФА ШИ қўлёзма, инв. – №11616.

¹⁸ *Мулла Олим Маҳдум Ҳожи*. Тарихи Туркистон. – Қарши: Насаф, 1992. – Б. 148; *Ўша муаллиф*. Тарихи Туркистон / Сўзбоши ва изоҳлар Ш. Воҳидовники. араб ёзувидан табдил Ш. Воҳидов ва Р. Холиқованики, кўрсаткичлар Ш. Воҳидов ва Д. Сангированики. – Т.: Янги аср авлоди, 2008. – Б. 242.

¹⁹ *Маҳмуд Ҳаким Яйфоний*. Хуллас ут-таворих. Қўқон шаҳар Ғ. Ғулом номидаги вилоят адабиёт музейи. – ҚП. 4101.

²⁰ *Муҳаммад Фозилбек*. Мукаммал тарихи Фарғона. ЎЗР ФА ШИ қўлёзма, инв. – №5971.

Тари сnavислик мактаби вакилларининг асарларида хонликнинг савдо муносабатлари изчил ва кенг қамровли тарзда баён қилинмаган бўлса-да, уларда ички ва ташқи савдо, пул ва бож тизими, бозор аҳлига ҳомийлик қилган ҳукмдорлар, савдо соҳасига дахлдор мансабдорлар ва уларнинг вазифаларига доир бошқа манбаларда учрамайдиган қимматли маълумотлар келтирилган. Ушбу манбаларнинг муаллифлари тарихий воқеаликларни ўз кўзлари билан кўрганликлари боис, ўша давр тарихини ёритишда уларнинг асарлари муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

Кўкон хонлиги ҳақида маълумот берувчи иккинчи гуруҳ манбалари таркибига XVIII аср иккинчи ярми – XIX аср 50-йилларига қадар Ўрта Осиё, хусусан, Кўкон хонлигига савдо-тижорат иши ёки ўз ҳукуматининг алоҳида топшириги асосида ташриф буюрган элчилар, расмий шахслар, шунингдек, сайёҳлар, олим ва ҳарбий асирларнинг Ўрта Осиё давлатлари ҳақидаги эсдаликлари, расмий хабарлари, илмий асарларини киритиш мумкин. Улар орасида Ф.Ефремов, Мир Иззат Улла, Ф.Назаров, Е.К.Мейендорф, хорунжий Потанин, казак Максимов, П.И.Демезон, И.В.Виткевич, П.Савельев, А.Борнс, Н.Хаников, Милюшин ва Батарышкинлар, В.В.Вельяминов-Зернов, Н.Северцовларнинг асарлари ва эсдаликларини алоҳида қайд этиш лозим²¹.

²¹ *Ефремов Ф.* Странствование в Киргизской степи, Бухарии, Хиве, Персии, Тибет и Индии в возвращение его оттуда через Англию в Россию. – Казань, 1811. – 160 с.; Путешествие Мир Иззат Уллы в Кокандское ханство в 1812 году. Пер. и примеч. Ю.А.Соколова // Труды САГУ. История Средней Азии и Узбекистана. Новая серия. Вып. LVXXVIII. Кн. II. 1956. – С. 41 – 52; *Назаров Ф.* Записки о некоторых народах и землях средней части Азии. – СПб., 1821. – 98 с.; *Мейендорф Е. К.* Путешествие из Оренбурга в Бухару. – М., 1975. – С. 180; *Потанин Н. И.* Записки о Кокандском ханстве хорунжего Потанина (1830) // ИРГО. Том V. Часть XVIII. – СПб., 1856. – С. 254 – 289; Показание Сибирского казака Маке симова о Коканском владении // Вестник ИРГО. Книжка III. – СПб., 1860. – С. 65 – 75.; Записки о Бухарском ханстве (Отчёты П.И.Демезона и И.В.Виткевича). – М.: Наука, 1983. – 149 с.; *Савельев П.* Бухара в 1835 году. – СПб., 1836. – С. 26; *Борнс А.* Путешествие в Бухару: рассказ о плавании по Инду от моря до Лагоря и отчёт о путешествии из Индии в Кабул, Татарию и Персию. В 3-томах. – М., 1848–1849. – 628 с.; *Хаников Н.* Описание Бухарского ханства. – СПб., 1843. – 26 с.; Показание сибирскихъ казаковъ Милюшина и Батарышкина, бывшихъ в

Бу муаллифлар асарлари Қўқон хонлиги тарихи бўйича муҳим аҳамиятга эга ҳисобланиб, уларда XVIII – XIX асрларда хонликдаги сиёсий жараёнлар билан бир қаторда, ижтимоий-иқтисодий ҳаёт, бозор, карвонсарой ва карвон йўллари фаолияти, бож ва пул тизими, бозор назорати билан шуғулланувчи мансабдорлар фаолиятига оид маълумотлар ўз аксини топган. Лекин, шуни ҳам алоҳида таъкидлаш керакки, ушбу асарлар тавсифий характерга эга бўлиб, уларда келтирилган маълумотлар уларнинг муаллифлари томонидан чуқур таҳлил қилинмаган ва келтирилган айрим хулосалар ҳақиқатдан анча йироқ.

Учинчи гуруҳ манбаларини архив ҳужжатлари ташкил этади. Уларда XIX ўрталаридан бошлаб, Қўқон хонлигидаги ички ва ташқи савдо муносабатлари ҳамда уларнинг асосий йўналишлари, бозор ва карвонсаройлар фаолияти, савдо вақфлари, божхоналар ва бож иши, пул тизими, бозорлардаги маҳаллий ва чет мамлакатлардан келтирилган маҳсулотларнинг турлари ва нархи, юк ташувчи воситалар, йўл ҳақи, хонлик савдо алоқаларида турли этносларнинг иштироки ва ҳ.к.лар кунлик, ойлик, йиллик ҳисоботлар орқали келтирилган. Бу гуруҳ манбалари жумласига ЎЗР МДАда сақланаётган қуйидаги фондларни киритиш мумкин: И. 1-Фонд – Туркистон генерал-губернаторлиги канцелярияси, И. 17-Фонд – Сирдарё вилояти бошқармаси, И. 19-Фонд – Фарғона вилояти бошқармаси, И. 23- Фонд – Фарғона вилояти Скоблев уезди бошлиғи бошқармаси, И. 36-Фонд – Тошкент шаҳар бошлиғи бошқармаси, И. 121-Фонд – Тошкент шаҳар закот ишлари бошқармаси, И. 126-Фонд – Бухоро Қушбегиси архиви, И. 276-Фонд – Фарғона вилояти ҳарбий губернаторининг канцелярияси, И. 323-Фонд – Шарқ ҳужжатлари тўплами, И. 336-Фонд – Туркистон ҳарбий губернаторининг канцелярияси, И.

плону у кокандцевъ съ 1849 – го по 1852 – й годъ // Туркестанский сборник. Том 384. 1883. – С. 21 – 31; *Вельяминов-Зернов В. В.* Исторические известие о Коканском ханстве. от Мухаммад-Али до Худоярхана. – СПб., 1856. – С. 329 – 370; *Ўша муаллиф.* Сведения о Коканском ханстве // Вестник ИРГО. Кн. V. Часть XVIII. – СПб., 1856. – С. 107 – 152; *Ўша муаллиф.* Торговое значение Коканского ханства для русских // ИРГО. – СПб., 1854. – С. 87; Северцов Н. Месяц плену у кокандцев. – СПб., 1860 // Туркестанский сборник. Том 373. 1883. – С. 55–86.

469-Фонд – Тошкент шаҳар ярмаркаси ва карвонсаройи ташкилий қўмитаси, И. 715-Фонд – Туркистон ўлкасининг забт этилиши тарихига оид материаллар тўплами, И. 1043-Фонд – Қўқон хонлари дэвонхонаси архиви ва шунингдек, Қўқон ўлкашунослик музейи фонди.

Тўртинчи гуруҳ манбалари XIX аср иккинчи ярми ва XX аср бошларида нашр этилган газета ва тўпламлардан иборат. Қўқон хонлигининг ички савдо муносабатлари ва ташқи савдонинг асосий йўналишлари, пул ва бож тизими, этносларнинг савдодаги иштироки, бозорлардаги маҳаллий ва хорижий мамлакат молларининг тури ва нархи тўғрисидаги маълумотларни XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларига оид материалларни ўзида жамлаган “Туркестанский сборник”²² ва “Туркестанские ведомости”²³ газетасида ҳам учратиш мумкин.

²² Бухара // Туркестанский сборник. Том 30. – СПб., 1870. – С. 111 – 121; Индийский чай в Ташкенте // Туркестанский сборник. Том 27. – СПб., 1870. – С. 151–153; Коканское ханство по новейшим известиям // Туркестанский сборник. Т. 23. – СПб., 1870. – С. 25–70; Кокань // Туркестанский сборник. Т. 30. 1870. – С. 130–145; Обмен Коканского серебра // Туркестанский сборник. Том 72. – СПб., 1873. – С. 266 – 277; О торговых путях между Восточным Туркестаном и Индией // Туркестанский сборник. Том 26. – СПб., 1870. – С. 84 – 90.

²³ Туркестанские ведомости. 1870. – №1; 1871. – №21, 29, 31, 37; 1872. – № 47; 1874. – № 16, 33, 36; 1875. – №16, 29, 47; 1876. – № 12, 30, 39; 1882. – № 45, 48; 1888. – №39; 1892. – № 36; 1894. – № 65.

САВДО-ИҚТИСОДИЁТ МАРКАЗЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ИҚТИСОДИЙ ҲАЁТ РИВОЖИДА ТУТГАН ЎРНИ

XVIII аср биринчи ярмида Ўрта Осиё хонликлари чуқур сиёсий инқирозни бошдан кечирган. Турли ҳукмдорлар орасида қарама-қаршиликларнинг чуқурлашиб бориши натижасида мавжуд хонликларда мураккаб сиёсий вазият юзага келган. Сиёсий ҳаёт инқирози иқтисодий ҳаётдаги парокандаликка олиб келган. Натижада, бу даврда марказий ҳокимиятнинг салоҳияти сусайиб, ҳукмрон сулолаларнинг мавқеи пасайиб кетган. Ҳокимият тепасида турган сулолалар ўрнига ўзбек уруғлари вакиллари келганлар. Жумладан, Бухорода аштархонийлар манғитларга, Хивада шайбонийлар қўнғиротларга сиёсий ҳаёт майдонини бўшатиб берди. Қўқон хонлигининг ташкил топиши ҳам бу даврда кечган мураккаб сиёсий жараёнларнинг ҳосиласи эди.

Бухоро хонлигидаги сиёсий бошбошдоқлик натижасида XVIII аср бошларида, Фарғона водийсида мустақил Қўқон хонлиги ташкил топган. Қўқон хонлигига Чодак хўжаларининг ёрдами билан 1709 йилда минг уруғининг бошлиғи Шохруҳбий ибн Ашур Муҳаммад (1709–1721) асос солган²⁴.

Қўқон хонлиги сиёсий тарихини (1709–1876) шартли равишда тўрт босқичга бўлиш мумкин: 1. Хонликнинг шаклланиш даври (1709 – XVIII аср 50-йиллари). Бу даврда Қўқон хонлиги асосан Фарғона водийсидан иборат бўлиб, хонлик ҳукмдорлари мамлакатни бирлаштириш, ички низоларга барҳам бериш, ташқи душманга қарши курашиш, мамлакат мавқеини мустаҳкамлаш билан машғул бўлган. 2. Тараққиёт даврининг бошланиши (XVIII асрнинг 60-йилларидан шу аср охиригача). Бу асосан Норбўтабий (1762–1798) ҳукмронлик қилган давр бўлиб, хонлик ҳудуди кенгайган, сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан юксала бошлаган. Мамлакат Ўрта Осиёда ҳам ўз мавқеига эга бўлиб борган. 3. Тараққиёт даври (XIX асрнинг биринчи ярми). Олимхон (1798–

²⁴ Мирзо Олим Маҳдум Хожии. Тарихи Туркистон / Сўзбоши ва изоҳлар Ш.Воҳидовники, араб ёзувидан табдил Ш. Воҳидов ва Р. Холиқованики, кўрсаткичлар Ш. Воҳидов ва Д. Сангированики. – Т.: Янги аср авлоди, 2008. – Б. 5.

1810), Умархон (1810–1822), Муҳаммадалихон (1822–1842) каби ҳукмдорлар даврида хонлик ҳудуди кенгайиб, шимолдан қозоқ чўллари ва у орқали Россия, ғарбдан Бухоро хонлиги, чўл зоналари орқали Хива хонлиги ҳудуди, шарқдан Қашқар ерлари билан чегарадош бўлиб, жанубий ҳудудлари Помир тоғларига туташиб кетган. Хонлик Ўрта Осиёда сиёсий мустаҳкамлаш билан бирга, иқтисодий жиҳатдан ҳам анча юксалган. 4. Таназзул даври (XIX асрнинг 50–70-йиллари). Бу даврда ички низолар ва ташқи урушлар авжига чиққан. Мамлакат сиёсий ва иқтисодий таназзулга юз тутган. Тахт учун курашлар кучайиб, хонлик ҳукмдорлари тинимсиз алмашилиб турган. Хатто, Худоёрхоннинг ўзи уч марта (1845–1858, 1862–1863, 1865–1875) тахтга келиб, ички низолар оқибатида уч маротаба ундан кетишга мажбур бўлган. Ташқи душмандан хонлик ўзини муҳофаза қила олмаган. Натижада, дастлаб 1842 йил Бухоро Қўқон хонлигини вақтинча босиб олган бўлса, 1876 йил Россия империяси унга барҳам берган.

Айнан мана шундай сиёсий воқеликлар тизимида мамлакат иқтисодий ҳаёти ҳам ривожланиб борган. Марказлашган давлатнинг салоҳияти кучли бўлган йилларда иқтисодий ҳаёт тараққиёти, уни ташкил этган хунармандчилик ва савдонинг ривожини кўзга яққол ташланади. Бу жараёнлар фаол кечган марказлар – шаҳарлар эди. Хонлик ташкил топган XVIII аср бошларида Андижон, Марғилон, Ўш, Хўжанд шаҳарлари Фарғона водийсининг йирик шаҳарлари ҳисобланган. Мамлакат сиёсий жиҳатдан тараққий этиб бориши натижасида аста-секинлик билан бу шаҳарларнинг иқтисодий марказлар сифатида салоҳияти ошиб борди. Улар билан бир қаторда янги шаҳарлар пайдо бўлган, авваллари у қадар муҳим аҳамият касб этмаган кичик шаҳарлар йирик иқтисодий марказларга айланди. Хусусан, пойтахт Қўқон шаҳри XVIII аср бошларида ташкил топди ва аста-секинлик билан Ўрта Осиёнинг йирик иқтисодий марказларидан бирига айланган. Маълумотларга қараганда, Шоҳруҳбий (1709–1721) тахтга ўтирганидан сўнг мамлакат пойтахти сифатида Қўқон шаҳри ҳам шаклланиб борди. Эски қўрғон ва Кўктўнли

ота мавзеси ўртаси, яъни икки сой ўртасидаги ерлар пойтахт учун маъкул деб топилиб, бу ерга ўрда ва арк, унинг атрофида амалдорлар уйлари қурилган²⁵.

Шу тарзда Қўқон шаҳри аҳамияти кўтарилиб борган. Абдулкаримбий (1734–1750) ҳукмронлиги даврида пойтахтга эътибор янада кучайиб, Қўқон атрофи девор билан ўралган, бозор ва расталар барпо қилинган²⁶. XIX аср 40-йилларига келганда Қўқон атрофи 18 кмдан ортиқ узунликдаги деворлар билан ўралган 12 дарвозали йирик шаҳар эди. Бу даврда Қўқон маъмурий жиҳатдан 4 қисмга – Хўжанд, Саримозор, Марғилон, Қатағон даҳаларига бўлиниб, Ўрта Осиёнинг йирик иқтисодий марказларидан бирига айланган²⁷.

Авваллари унчалик аҳамияти юқори бўлмаган, хонлик даврида йирик иқтисодий марказлардан бирига айланган шаҳарлардан бири Наманган ҳисобланади. XIX аср бошларига келиб, Қўқон хонлигида иқтисодий ва маданий марказлардан бири сифатида Наманган шаҳрининг мавқеи ортиб борди. 1803 йилда Норин дарёсидан сув олувчи Янгиариқ каналининг қазилиши ва унинг 1819 йилига келиб Умархон томонидан кенгайтирилиши кўриқ ерлар ўзлаштирилишига ва Наманган шаҳрининг янада кенгайишига сабаб бўлди²⁸. Сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан юксалиб борган Наманган 1842–1845 йилларда мудофаа девори билан ўралган²⁹. XIX аср 20-йилларида Наманганда тахминан 5000 уй бўлган ва уларда 25 мингдан ортиқ аҳоли яшаган³⁰. XIX аср ўрталарида Қўқон хонлигида бўлган рус шарқшуноси В.В.Вельяминов-Зернов, Наманган шаҳри хонлик ҳаётида Қўқон ва Тошкент каби муҳим аҳамият касб этиши, ерлари асосан Янгиариқ ва Подшо Ота каналларидан сув ичиши ва шаҳар

²⁵ Мирзо Олим Маҳдум Хожги. Тарихи Туркистон... – Б. 47 – 48.

²⁶ Мухаммад Фозилбек Отабек ўғли. Мукамал Тарихи Фарғона // Қулёзма ЎзР-ФА ШИ. – №5971. 18-варақ.

²⁷ Акрамов В. А. Қўқон шаҳрининг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёти: Тарихи фан. номз.. дисс. – Т. 1973. – Б. 25.

²⁸ Иванов П. П. Очерки по истории Средней Азии. – Москва, 1958. – С. 182.

²⁹ Зотов А., Якубов Б., Смирнов Н., Чабров Г. Города Ферганской долины. – Т. 1963. – С. 140.

³⁰ ЎзР МДА, И. 1-фонд, 34-рўйхат, 122-иш, 16-варақнинг орқа томони.

аҳолисининг асосий қисмини Чигатой уруғига мансуб ўзбеклар ташкил этиши хусусида маълумот келтирган³¹.

Қўқон хонлиги даврида ташкил топиб, йирик савдо марказларидан бирига айланган шаҳарлардан яна бири Авлиёта бўлиб, у Қўқон хони Муҳаммадалихон 1826–1827 йилларда қурдирган ҳарбий қалъа асосида ривожланган. Бу ерда дастлаб фақатгина ҳарбийлар турган бўлса, аста-секин чорва савдоси билан шуғулланувчи савдогарлар жойлашганлар. 1837 йил қалъада қўй савдоси билан шуғулланувчи савдогарларнинг “Наманган” деб аталувчи кўчаси пайдо бўлган³². Авлиёта аста-секин кенгайиб, йирик савдо шаҳрига айланган ва бу ерда Ўрта Осиёга машҳур “қозоқ бозори” фаолият юритган³³.

Қўқон хонлиги даврида асос солинган ва аста-секин йирик иқтисодий марказлардан бирига айланган шаҳарлардан яна бири Шаҳрихон ҳисобланган. Қўқон хони Умархон (1810–1822) нинг замондоши Дилшоди Барнонинг “Тарихи Муҳожирон” асаридаги маълумотга кўра, Умархон Шаҳрихонга 1821–1822 йилларда асос солган³⁴. Умархон янги шаҳарга асос солганидан сўнг, хонликнинг турли ҳудудларидан ҳунармандларни кўчириб келтирган ва бу ерда савдони ривожлантириш мақсадида савдогарлардан бир неча йил бож олмасликни буюрган. Шунингдек, Умархон Шаҳрихонсой каналини қаздирганидан сўнг кўп ерлар ўзлаштирилган ва Шаҳрихон янада кенгайган. Тарихчи Мирзо Олим Мушриф, “Шаҳрихон обод бўлиб, ғалласи Хўқанд аскарига кифоят қилиб, яна зиёдаси омбор қилинур эди”, – деб ёзган эди³⁵.

XIX аср бошларида хонликда сиёсий ва иқтисодий юксалиш даври бошланган. Натижада, мамлакат шаҳарларининг мавқеи кўтарилиши билан бир қаторда, Тошкент, Туркистон,

³¹ *Вселяминов-Зернов В. В.* Торговое значение Коканского ханства для русских... – С. 42.

³² Добросмыслов А. И. Города Сырдарьинский области. – Т., 1912. – С. 160.

³³ *Маев Н., Терентьев М.* Сборник материалов о русском Туркестане и странах Средней Азии (Из Туркестанские ведомости за 1870 год). – Т., 1871. – С. 128.

³⁴ *Воҳидова К.* Исҳоқхон Жунайдуллоххўжа ўғли Ибрат ва унинг тарихий-иқтисодий мероси: Тарих фан. номз... дисс. – Т., 2002. – Б. 126.

³⁵ *Мирзо Олим Мушриф.* Ансоби ус-салотин ва таворих ул-ҳавоқин / Нашрга тайёрловчилар А.Матғозиев, М.Усмонова. – Т., 1995. – Б. 19.

Чимкент, Сайрам каби йирик сиёсий ва иқтисодий марказлар кўшиб олинди. Шунингдек, хонликнинг чегара ҳудудларида Оқмасжид, Тўқмоқ, Пишпак ва бошқа қалъаларга асос солинди. Тошкент Ўрта Осиёнинг йирик иқтисодий марказларидан бўлиб, хонликнинг ички ва ташқи савдо алоқаларида муҳим аҳамият касб этган. Хонликнинг Россия ва қозоқ даштлари билан савдо алоқаларида ҳамда мамлакат бозорларини чорва билан таъминлашда Туркистон, Чимкент, Сайрам ва Оқмасжид шаҳарлари муҳим аҳамиятга эга бўлган. Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, хонликнинг айрим шаҳарлари йирик карвон йўлларида жойлашган бўлиб, бу уларнинг тараққиётга эришишида муҳим аҳамиятга эга бўлган. Улар жумласига Тошкент, Кўқон, Ўш, Хўжанд, Туркистон, Чимкент шаҳарларини киритиш мумкин.

Шаҳарлар атроф кишлоқларда истиқомат қилувчи аҳолининг иқтисодий фаровонлиги кўтарилишида ҳам муҳим аҳамият касб этган. Хусусан, кишлоқ аҳолиси томонидан етиштирилган маҳсулотлар шаҳар хунармандлари учун хом ашё вазифасини ўтаган. Ўз навбатида, шаҳар хунармандлари томонидан тайёрланган маҳсулотларнинг асосий истеъмолчилари кишлоқ аҳолиси ҳисобланган. Бу эса кишлоқ аҳолиси ҳаёт тарзининг яхшиланиб боришида ва ўз навбатида шаҳар хунармандчилиги тараққиётида муҳим аҳамият касб этган.

Хонлик шаҳарлари йирик иқтисодий марказлари эди. Уларда истиқомат қилувчи аҳолининг асосий машғулотли хунармандчилик, савдо, қисман деҳқончилик ва боғдорчиликдан иборат бўлган.

Кўқон хонлиги шаҳарларида хунармандчиликнинг турли соҳалари ривожланган. Шунингдек, баъзи шаҳарлар хунармандчиликнинг айрим турлари фақатгина шу ерда ривожланганлиги билан ажралиб турган.

Хунармандларнинг асосий машғулотларидан бири тўқимачилик ҳисобланган. Тўқимачиликнинг асосий хом ашёси маҳаллий деҳқонлар томонидан етиштирилган пахта эди. Хонликда кенг тарқалган тўқимачилик маҳсулотли бўз ёки карбас деб номланган. XVIII аср 70-йилларида Ўрта Осиё хонликлари,

хусусан, Қўқон хонлигида бўлган Филипп Ефремов “Қўқон ва унинг шаҳарларида ипак ва ярим ипак маҳсулотлари, бўз ишлаб чиқариш ҳамда улардан чопон ва бошқа буюмлар тайёрлаш ривожланган, қўқонликлар савдода бухороликлар билан рақобатлаша оладилар”, – деб ёзган эди³⁶.

1813–1814 йилларда хонликка расмий ташриф билан келган Ф.Назаров эса, “Қўқон атрофида пахтачилик ва ипакчилик ривожланган, хунармандлар деҳқонларга нисбатан кўпроқ ва эраклар билан бир қаторда аёллар ҳам меҳнат қилади. Қўқон хунармандлари тайёрлаган тўқимачилик ва ипак маҳсулотлари бошқа ҳудудлардаги худди шундай турдаги моллардан устун”, – деб таърифлаган³⁷. Хонликда Қўқон ва Тошкент шаҳарларида бўз тўқиш ривожланган ва сифати бўйича ҳам таниқли ҳисобланган. Хусусан, Тошкентда “кўк бўз” ва “оддий бўз” турлари кўп тўқилган ва маҳаллий аҳоли билан бир қаторда қўшни ҳудудларда яшовчи чорвадор аҳоли томонидан кўшлаб харид қилинган³⁸.

Хонлик шаҳарларида тўқилган маҳсулотларнинг бир қисмини олача ташкил этган. Олача матосининг асосий харидори чорвадор қозоқ ва қирғизлар ҳисобланиб, улар савдо қиладиган асосий марказлар – Тошкент ва Наманган шаҳарларида бу матони тайёрлаш ривожланган. XIX аср 70- йилларида Наманган бозорида бир рубль турадиган арзон ва чидамли олача матосининг бир яктак ва бир иштон чиқадиغان бўлаги учун қирғизлар бир ярим яшарлик эчки берган бўлса, шундай матонинг икки бўлагига эса етилган қўйни алмаштирганлар³⁹.

Қўқон тўқувчиларининг маҳсулотларидан яна бири чит эди. Читгарлар бўзга махсус тайёрланган қолипларда турли рангдаги гул босишган ва бу мато чит ҳисобланган. Читгарлик ниҳоятда нозик ва мураккаб касблардан бўлиб, хонлик шаҳарлари орасида

³⁶ Ефремов Ф. Странствование в Киргизской степи, Бухарии, Хиве, Персии, Тибет и Индии... – С. 104.

³⁷ Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии. – СПб., 1821. – С. 74 – 76.

³⁸ Гейнс А. К. Управление Ташкентом при Кокандском владычестве... – С. 522.

³⁹ Наливкин В. Торговля пригонными баранами в Наманганском уезде // Туркестанские ведомости. 1880. – № 49.

сифатли чит тайёрлашда Тошкент етакчи бўлган. XIX асрга оид маълумотларга кўра, Қўқон ва Қашқардан Тошкентга ҳар йили катта миқдорда оқ бўз келтирилиб, читгарларга топширилган. Читгарлар матоларни бўяшда бузғунж, тухмак, сафсар ранг, мош ранг, рўян каби маҳаллий бўёқлардан фойдаланганлар⁴⁰.

Қўқон хонлиги аҳолисининг асосий машғулотларидан яна бири ипакчилик бўлиб, ипак ва ипак матолар мамлакатнинг ташқи савдодаги асосий маҳсулотларидан ҳисобланган. XIX аср 60-йиллари охирларида Қўқон ва Марғилоннинг ўзида тўққиз юзга яқин хонадон ипакчилик билан шуғулланган бўлиб, ҳар бир оилада 1 тадан 3 тагача тўқув дастгоҳи бор эди. Оиланинг 2–3 аъзоси шу иш билан машғул бўлган ва ҳар бир оила ҳафтасига икки қадоқ⁴¹ дан беш қадоқча ипак тайёрлаган⁴². Тахминий ҳисобларга қараганда, Қўқон ва Марғилонда ишлаб чиқарилган ипакнинг йиллик миқдори 5560 пудга тенг бўлган⁴³.

Хонликда тайёрланган ипак анча сифатли бўлиб, мамлакат бозорлари хом ипак ва ипак матолари билан машхур эди. Қўқон хонлиги хунармандлари томонидан тайёрланган ипак сифатига қараб “чилла”, “тафил”, “сарноқ” ва бошқа навларга бўлинган. Шунингдек, хонликда ипак маҳсулоти йигирилиб, калава ҳам тайёрланган. Мамлакатдаги энг юқори сифатли калава “наманганники” ҳисобланган⁴⁴.

Ипакдан турли матолар тўқилган. Қўқон, Марғилон, Наманган ва Хўжанд хунармандлари ипак матолар (кановиз, шойи, атлас ва ҳ.к.), ярим ипак матолар (беқасаб, банорас, адрас) ишлаб чиқарганлар. Хонлиқнинг йирик бозорларидан бири ҳисобланган Марғилонда ипак ва ипак матолар савдоси йил давомида қизғин амалга оширилган. XVIII аср 70-йилларида хонликда бўлган

⁴⁰ *Аззамова Г. А.* Сўнги ўрта асрлар Ўрта Осиё шаҳарларида хунармандчилик ва савдо. – Т.: Ўзбекистон, 2000. – Б. 19.

⁴¹ Изоҳ: қадоқ – оғирлик ўлчов бирлиги бўлиб, 400 грамма тенг (Ўзбек тилининг изоҳли лугати. – М.: Рус тили нашриёти, II том. 1981. – Б. 567.).

⁴² *Тулаганова М. А.* Ўрта Осиё ва Россия савдо алоқаларида Фарғона бластининг мавқеи: Тарих фан. номз. дисс. – Т., 1972. – Б. 30.

⁴³ *Коканъ // Туркестанский сборник.* Том 30. 1870. – С. 137.

⁴⁴ *Петровский Н. О.* О шелководстве и шелкоматании в Средней Азии. – Т., 1873. – С. 97.

Ф.Ефремов ипак матолар тайёрлаш тўғрисида ўз эсдаликларида, “Марғилон бозори марказида катта думалоқ тош устун бўлиб, унинг балан длиги 40 сажен⁴⁵, йўғонлиги 2,5 саженга тенг бўлган ва бу ерда турли матолар тўқишар экан”⁴⁶, – деб ёзган эди. 1813–1814 йилларда Марғилонда бўлган Ф.Назаров, “...шаҳарда турли фабрикалар бор, уларда форс парчалари, бахмаллар ва турли Осие газмоллари тайёрлайдилар. Уларни Бухоро ва Қашқарга сотадилар”⁴⁷, – деб ёзган. Шунингдек, XIX аср ўрталарида В.В.Вельяминов-Зернов, хонлик бозорларида Марғилон ва Хўжандда тайёрланган ипак матолар, оқ ва яшил рангдаги чопонлик газламалар машҳур ҳисобланади⁴⁸, – деб қайд этган.

Қўқон хонлиги хунармандлари томонидан тайёрланган матолар орасида атлас таниқли ҳисобланган. Марғилонда бу газлама “атлас” ёки “жиба арқоқ” номи билан машҳур бўлган⁴⁹. 1876 йил Қўқонда 276 та шойи, 428 та ип-газлама тўқиш устахонаси, 232 та йигирув дастгоҳи ва йилига 3000 аршин атлас ишлаб чиқариш имкониятига эга бўлган кўплаб устахоналар ишлаб турган. Шунингдек, Хўжандда ҳам “дурия” номи билан аталувчи атлас тури ишлаб чиқарилган бўлиб, бу мато Марғилон ҳамда Қўқонда тайёрланган атласлардан қолишмаган ва хонлик бозорларидан ташқарида ҳам анча машҳур бўлган⁵⁰. Водий шаҳарларида тайёрланган матолар катта миқдорда Тошкент бозорларига келтирилган ва бу маҳсулотлар шу турдаги Тошкент матолари билан рақобат қила олган⁵¹.

⁴⁵ Изоҳ: сажен – 2,134 м.га тенг бўлган узунлик ўлчов бирлиги (Русча-ўзбекча лугат. – Т., 1984. – С. 374.).

⁴⁶ *Ефремов Ф.* Девятилетнее странствование. – Москва, 1952. – С. 41.

⁴⁷ *Назаров Ф.* Записки о некоторых народах и землях средней части Азии. – Москва, 1968. – С. 49.

⁴⁸ *Вельяминов-Зернов В. В.* Торговое значение Коканского ханства для русских... – С. 48.

⁴⁹ *Азимова Г.* Марғилон хунармандчилигига оид айрим маълумотлар // Марғилон шаҳрининг жаҳон цивилизацияси тарихидаги ўрни. Марғилон шаҳрининг 2000 йиллик юбилейига бағишланган халқаро илмий конференция материаллари. – Тошкент – Марғилон, 2007. – Б. 115.

⁵⁰ *Пашино П. И.* О Фабричной и торговой деятельности в Туркестанской области // Известия ИРГО. Том II. – СПб., 1867. – С. 122.

⁵¹ *Потанин Н. И.* Записки о Кокандском ханстве хоруңжего Потанина (1830)... – С. 53.

Кўқон хонлигида етиштирилган ипак ва пахта хом ашёси ҳамда улардан тайёрланган маҳсулотлар Ўрта Осиёнинг ички бозорларида ўзига хос мавқеига эга бўлган. Бироқ бу маҳсулотлар кўл меҳнати асосида тайёрланган ва аксарият ҳолларда уларнинг сифати талаб даражасида эмаслиги, XIX аср бошларидан Ўрта Осиё бозорларига инглиз ва рус молларининг кириб келиши билан рақобатбардошлик қобилиятини йўқотган. Натижада Кўқон хонлиги ҳам бошқа Ўрта Осиё хонликлари каби хом ашё етиштирувчи мамлакатлардан бирига айлана бошлаган.

Ўрта Осиё халқлари орасида рўзғорда кенг ишлатиладиган кулолчилик маҳсулотларига талаб доимо катта бўлган. Бухоро ва Хива хонликлари каби Кўқон хонлиги ҳам ўзига хос кулолчилик мактабига эга эди. Кўқон хонлиги кулолчилик маркази Риштон шаҳри ҳисобланиб, бу ерда тайёрланган маҳсулотлар нафақат шаҳар, балки қишлоқ аҳолиси эҳтиёжини қондиришда ҳам муҳим аҳамият касб этган. Хонликда кўплаб қурилишлар олиб борилиши натижасида катта шаҳарларда ғишт қуядиган хумдонлар вужудга келган. Хусусан, Россия истилосига қадар Намангандаги Янгиариқ каналининг чап қирғоғида ғишт қуювчи хумдонлар бўлган ва уларда тайёрланган ғиштлардан маҳаллий иншоотларни барпо қилишда, мадраса, масжид, карвонсарой ва бошқа қурилиш ишларида кенг фойдаланилган⁵².

Хонликда ёғоч ва металга ишлов бериш, темир буюмлар ишлаб чиқариш ҳам ўзига хос тарзда ривожланган. Кўқон, Тошкент, Наманган ва Андижон шаҳарларида ёғочга ишлов берувчи, темир буюмлар ишлаб чиқарувчи ва бошқа кўплаб устахоналар мавжуд бўлиб, улар асосан бозорлардаги хунармандчилик дўконларида жойлашган. Уларда тайёрланган маҳсулотлар дўконларнинг ўзида сотилган. Хонлик шаҳарларида хунармандларнинг бундай дўконлари кўпчилиликни ташкил этиб, XIX асрда биргина Кўқоннинг ўзида 400 тага яқин мисгар, 100 тага яқин кандакор фаолият юритган⁵³. Шунингдек, Россия истилосига қадар Тошкентда 100 дан ортиқ темирчилик устахонаси мавжуд бўлиб,

⁵² Миддендорф А. Ф. Очерки Ферганской долины. – СПб., 1882. – С. 513.

⁵³ Абдуллаев Т. XIX – XX асрларда ўзбек кандакорлиги. – Т., 1974. – Б. 103.

уларда тайёрланган буюмлар хонлик ва қўшни дашт аҳолиси томонидан қадрланган⁵⁴. Хонликнинг дарё бўйларида ва уларга яқин ҳудудларида жойлашган шаҳарларида қайиқсозлик ва кемасозлик ҳам тараққий этган. Бу шаҳарлар жумласига Қўқон, Тошкент, Наманган ва Хўжанд шаҳарларини мисол қилиш мумкин. Металлга ишлов бериш ва ундан турли буюмлар ясаш маркази сифатида хонликдагина эмас, балки Ўрта Осиёда ҳам ўз ўрнига эга бўлган шаҳарлардан бири Наманган ҳисобланган⁵⁵. Куролсозлик ривожланган бу марказда милтиқ ва қиличлар тайёрланган⁵⁶. Темирчилик хонликнинг бошқа шаҳарларида ҳам тараққий этган. Хусусан, Чуст, Шаҳрихон, Қўқон, Пойтуғ, Қорасув шаҳарлари Фарғона водийсининг 5 та металл буюмлар, асосан, пичоқ ишлаб чиқариш марказлари бўлиб, уларнинг учтасининг бозори Андижонда жойлашган⁵⁷.

Қўқон хонлигида тараққий этган ўзига хос хунармандчилик турларидан бири аравасозлик эди. Аравасозлик Қўқон, Тошкент, Наманган ва Марғилон шаҳарларида ривожланган бўлиб, хонликда тайёрланган аравалар “Қўқон арава” номи билан Ўрта Осиёда танилган. Чунки, Қўқон аравасозлик ва эгар-жабдуқ тайёрлаш бўйича Ўрта Осиёда етакчилик қилган. Қўқон арава 25–40 пуд⁵⁸гача юк кўтара олган ва асосан отлар ёрдамида манзилга олиб борилган. Бу аравалардан ички ва ташқи савдода яхши фойдаланилган. Хусусан, XIX аср 20-йилларида Бухорда бўлган Е.К.Мейендорф, “... қўқонлик савдогарлар Бухорога ўз молларини аравада келтирадилар”, – деб ёзган эди⁵⁹.

⁵⁴ Показание сибирского казака Максимова о Коканском владении... – С. 72.

⁵⁵ История народов Узбекистана. Том II. – Т., 1947. – С. 139 – 140.

⁵⁶ Пашино П. И. Туркестанский край в 1866 году. – СПб., 1868. – С. 146–147.

⁵⁷ Мусаев Д., Хошимов Х. Андижоннинг XIX аср охири – XX аср бошлари даври хунармандчилиги тарихини ўрганилишига доир // Марғилон шаҳрининг жаҳон цивилизацияси тарихидаги ўрни. Марғилон шаҳрининг 2000 йиллик юбилейига бағишланган халқаро илмий конференция материаллари. – Тошкент – Марғилон, 2007. – Б. 123.

⁵⁸ Изоҳ: пуд – 16,3 кг. га тенг оғирлик ўлчов бирлиги (Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Т., 7-том. 2004. – Б. 196.).

⁵⁹ Мейендорф Е. К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. – Москва, 1975. – С. 108.

Заргарлик қадимдан Ўрта Осиё халқлари орасида қадрли касблардан бўлган. Қўқон хонлигида ҳам бу соҳа ўзига хос тарзда тараққий этган бўлиб, Ўрта Осиё халқлари анъаналарига мос равишда заргарлик устахоналари йирик шаҳарларнинг марказларида жойлашган. Заргарлик буюмлари тайёрлаш борасида пойтахт Қўқон яққол ажралиб турган ва Ўрта Осиёда фақатгина Бухоро у билан рақобат қила олган. Шунингдек, Тошкент заргарлари ҳам ўз услубига эга бўлганлар. Улар қўшни дашт ҳудуд аҳолиси учун мўлжаллаб, нисбатан арзон заргарлик буюмларини кўпроқ тайёрлаганлар.

Хонлик аҳолисининг кўчманчи халқлар билан иқтисодий алоқалари ривожини мамлакатда кўнчилик ва терига ишлов бериш ҳунари тараққиётига самарали таъсир кўрсатган. Бундай ҳунарлар ривожланган марказлар – шаҳарлар эди. Қўқон, Тошкент, Андижон ва Ўш шаҳарлари кўнчилик марказлари бўлиб, бу ерларда терини қайта ишлаш ва ундан пойабзал тайёрлаш билан бирга теридан кийим-кечак, бош кийим, сув ва қимиз учун мешлар ишлаб чиқариш йўлга қўйилган⁶⁰. Хусусан, мамлакат пойтахти Қўқонда чорва териларини ошлаш, ишлов бериш, турли рангга бўяш ва улардан этик, кавуш, маҳси тайёрлаш ҳам анча раванқ топган эди. XIX аср 60-йилларида Тошкентда теридан тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш билан 60 та дўкон шуғулланган⁶¹. Хонликда тайёрланган пойафзалларга маҳаллий аҳоли билан бир қаторда чорвачилик билан шуғулланувчи чўл ва тоғ олди ҳудудлар аҳолиси, асосан, қозоқ ва қирғизлар орасида талаб катта бўлган⁶².

Хонлик шаҳарларида совун ишлаб чиқариш ҳунари ҳам ўзига хос тарзда ривожланган. Совунгарлар томонидан тайёрланган маҳсулотлар орқали маҳаллий аҳолининг совунга бўлган эҳтиёжи қондирилган. Марғилон ўзининг ипак матолари қаторида кулранг ва қора рангдаги совуни билан ҳам машҳур бўлган бўлса,

⁶⁰ Сухарева О. А. Из истории городских и сельских поселений Средней Азии (второй половины XIX – начала XX в.) // Жилище народов Средней Азии и Казахстана. – Москва, 1982. – С. 21.

⁶¹ Гейер М., Назаров И. Кустарные промыслы в Ташкенте. – Т., 1903. – С. 17.

⁶² Показание Сибирского казака Максимова о Коканском владении... – С. 71.

Тошкентда тайёрланган кулранг совунга маҳаллий аҳоли орасида талаб катта эди⁶³.

Пойтахт Қўқонда тайёрланган қоғоз Ўрта Осиёда машҳур ҳисобланган ва илм аҳли орасида қадрланган. XVIII аср бошларида Қўқонда иккита қоғоз ишлаб чиқариш корхонаси мавжуд бўлиб, уларнинг бири шаҳарнинг “Мўйи Муборак” дарвозаси яқинида, иккинчиси шаҳар яқинидаги Чорку қишлоғида жойлашган эди⁶⁴. Қўқонда ишлаб чиқарилган қоғоз бутун Ўрта Осиё бозорларига олиб кетилган.

Қўқонда муқовасозлик ҳунари ҳам ривожланган бўлиб, XIX асрга оид маълумотларда, “энг яхши муқовасозлар Қўқондадир” дейилган⁶⁵. П.И.Пашино маълумотларига кўра, XIX аср 60-йилларида Қўқонда мураккаб бўлмаган муқовалаш асбоблари тайёрланган ҳамда бундай асбобларни ушбу соҳа бўйича Қўқон билан рақобатчи бўлган Самарқанддан ҳам топиш қийин бўлган. Наманган Қўқон каби муқовалаш ҳунари ривожланган шаҳарлардан бўлиб, бу ерда чарм ва қоғоздан яратилган муқовалар Ўрта Осиёнинг йирик марказлари – Самарқанд ва Хивада тайёрланган муқовалардан қолишмас эди⁶⁶.

Хонлик шаҳарларида ўсимликлардан турли рангдаги бўёқ тайёрлаш ва ип-газлама, ипак ҳамда ипак матоларни бўйаш ҳунари ҳам ривожланган. Хонликда бу соҳада Наманган етакчилик қилган. Бу шаҳарда ипакни бўйашда асосан норпус (қора анор) бўёғидан фойдаланилган бўлиб, хонликнинг турли ҳудудларидан бу ерга катта миқдорда ипакни бўйатиш учун олиб келганлар⁶⁷. Қўқон хонлигида Ўрта Осиёнинг бошқа хонликлари каби рўян (марена) деб номланган бутасимон ўсимлик илдизидан табиий қизил рангдаги бўёқ тайёрланган ва у билан қизгин савдо амалга

⁶³ Пашино П. И. О фабричной и торговой деятельности в Туркестанской области... – С. 126.

⁶⁴ Федченко А. Оби джуазъ – писчебумажная фабрика в Кокане... – С. 414.

⁶⁵ Пашино П. И. О фабричной и торговой деятельности в Туркестанской области... – С. 64.

⁶⁶ Қосимов Й. Наманган тарихидан лавҳалар. – Т., 1990. – Б. 20.

⁶⁷ Краузе И. О. Красильном искусстве туземных жителей Туркестанского края // Туркистанский сборник. Том I. – Т., 1872. – С. 498.

оширилган. Бу бўёқ ҳам хонлик худудида асосан Наманганда тайёрланган⁶⁸.

Хонлик шаҳарлари аҳолиси деҳқончилик, боғдорчилик билан ҳам фаол шуғулланган. Шаҳарлар ва уларнинг атрофларидаги далалар, полизлар ва боғларда етиштирилган маҳсулотлар билан хонлик бозорларида қизгин савдо амалга оширилган. Жумладан, Фарғона водийси қадимдан боғдорчилик маҳсулотлари билан кўшни худудларда ҳам танилган. Кўқон хонлиги даврида ҳам водий бу борада ўз мавқеини сақлаб қолган. Наманган, Марғилон, Кўқон боғлари ўзининг мўл-кўллиги, меваларининг таъми ва сифати билан машҳур ҳисобланган. Бу соҳада Наманган яққол ажралиб турган. П.И.Небольсиннинг ёзишича, XIX аср ўрталарида Наманганда меваларнинг турлари кўп бўлиб, хусусан, ўрик жуда лаззатли бўлади ва Тошкентга сотиш учун кўплаб олиб борилади⁶⁹. Яна бир рус олими Н.Аристов узумнинг сифати бўйича энг яхшиси Наманганники, деб таърифлаган⁷⁰. Сайёҳ ва шифокор И.Краузе маълумотларига кўра, хонликда анжир ва анор етиштиришда Наманган машҳур бўлиб, анжир меваси, анор гули, илди-зи, пўстлоғи ва япроғидан маҳаллий табиблар турли касалликларни даволашда фойдаланганлар⁷¹. Шунингдек, Наманган олмалари хонликдан ташқарида ҳам таниқли ва харидоргир ҳисобланган⁷². Боғдорчилик Фарғона водийсининг бошқа кўплаб шаҳарлари, уларнинг атрофи ва қишлоқларида ҳам тараққий этган. Марғилоннинг “Дона Калон” номли анори ва Конибодом бодоми ҳам хонлик бозорларида таниқли эди⁷³. Фарғона водийси боғларида

⁶⁸ Вельяминов-Зернов В. В. Торговое значение Коканского ханства для русских... – С. 24.

⁶⁹ Небольсин П. И. Очерки торговли России с Средней Азией. – СПб., 1856. – С. 351.

⁷⁰ Аристов Н. Наманганский округ Кокандского ханства // Ежегодник. Материалы для статистики Туркестанского края. Под редакцию Н.А.Маева. Выпуск II. – СПб., 1873. – С. 139.

⁷¹ Краузе И. Заметки о медицинских и некоторых промышленных растениях... – С. 635 – 636.

⁷² Вельяминов-Зернов В. В. Торговое значение Коканского ханства для русских... – С.43 – 47.

⁷³ Петровский Н. Очерки Коканского ханства // Туркестанский сборник. Том X. – Т., 1871. – С. 90 – 91.

етиштирилган меваларга қўшни худудларда талаб катта бўлиб, йил давомида бу ердан қуруқ ва ҳўл мевалар ортилган қарвонлар қўшни хонликлар, дашт худудлари ва бошқа мамлакатларга бориб турган.

Хонлик шаҳарлари ўзининг деҳқончилик маҳсулотлари билан ҳам машҳур эди. Хусусан, Наманган атрофларида буғдой етиштириш ривожланган бўлиб, хонлик даврида Қўқон ва унинг атрофи буғдой билан ўзини таъминлай олмаган ва Наманган деҳқонлари етиштирган буғдой пойтахт Қўқон бозорларига йил давомида етказиб турилган⁷⁴. Наманган ўзининг тамакиси билан ҳам машҳур бўлган. XIX аср 30-йилларида Қўқон хонлигида бўлган казак Максимов, хонликнинг энг бой ва йирик шаҳарлари Қўқон ва Тошкент бўлса-да, аҳоли ҳаётининг фаровонлиги бўйича Наманган хонликда ажралиб туради, бу ердаги боғларнинг ўхшаши йўқ. Наманган тамакисининг сифати юқори бўлиб, у сариқ рангда ва худди Америка тамакисига ўхшайди, – деб ёзган эди⁷⁵. В.В.Вельяминов-Зернов худди шундай фикрни келтириб, Ўрта Осиёда Наманган тамакиси билан рақобатлаша оладиган тамаки йўқ, – деб таъкидлайди⁷⁶.

XIX аср бошларида Ўш атрофларида яшовчи аҳоли катта ерларни ўзлаштирганлиги сабабли Андижон атрофларига Оқбура дарёси суви келмай қолган. Натижада Андижон атрофларидаги ботқоқликлар қуриб, шопокорлик тараққий этган ва Андижон шолиси атрофда машҳур бўлган. Хўжанд атрофлари ҳам шопо етиштириш марказларидан бўлиб, ҳар йили катта миқдорда гуруч хонлик шаҳарларига ва Бухоро бозорларига олиб бориб сотилган⁷⁷.

Иқтисодий марказларнинг кўпайиши хонлик аҳолисининг ҳаёти фаровонлашувига ўз таъсирини кўрсатган. Шаҳарларда ҳунармандчилик тараққий этиб бориши натижасида устахоналарда атрофдаги қишлоқларда етиштирилган хом ашёдан тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш йўлга қўйилган. Хонликда

⁷⁴ *Аристов Н.* Наманганский округ Кокандского ханство... – С. 139.

⁷⁵ *Показание Сибирского казака Максимова о Коканском владении...* – С. 67 – 69.

⁷⁶ *Вельяминов-Зернов В. В.* Сведения о Коканском ханстве... – С. 121.

⁷⁷ *Записки о Бухарском ханстве...* – С. 76.

маълум бир ҳунармандчилик турининг ривожланганлиги ва ўзига хос маҳсулот турлари билан алоҳида марказлар ажрала бошлаган. Хусусан, Кўкон қоғоз, заргарлик буюмлари, эгар ва от-аравалари, Тошкент кўшни дашт аҳолиси орасида талаб катта бўлган ипдан тайёрланган матолари ва ҳунармандчилик буюмлари, Марғилон ва Хўжанд ипак маҳсулотлари, Ўш ва Андижон кўнчилик ва чорвачилик маҳсулотлари, Наманган боғдорчилик маҳсулотлари ва ёғоч буюмлари, Туркистон, Чимкент, Авлиёота, Сайрам шаҳарлари чорва ва чорвачилик маҳсулотлари билан ажралиб турган. Шаҳарларда ҳунармандчиликнинг тараққий этиб бориши рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқарилишини ҳам кўпайтирган. Натижада маҳаллий ўтроқ аҳоли билан бир қаторда чўл ва тоғ зоналарида яшовчи аҳоли хонлик ҳунармандлари томонидан тайёрланган маҳсулотлар билан ўз эҳтиёжларини қондира бошлаган. Иқтисодий марказлар сони кўпайиб, ҳунармандчиликнинг тараққий этиб бориши кўшни ҳудуд аҳолисининг шаҳарларга интилишини кучайтирган ва этно-интеграциён жараёнларни тезлаштирган.

ИЧКИ САВДО – МАМЛАКАТ ИҚТИСОДИЙ ТАРАҚҚИЁТИНИНГ ОМИЛЛАРИДАН БИРИ СИФАТИДА

XVIII аср бошларида ташкил топган Қўқон хонлиги Ўрта Осиёдаги қудратли давлатларнинг бирига айлана борди. Бунинг натижасида мамлакатда ижтимоий-иқтисодий ҳаёт изга тушди, ички ва ташқи савдо ривожланди. Янги бозорлар, савдо расталари, дўконлар қурилди, мавжудлари таъмирланди. Ўз навбатида савдо-сотик жараёни ҳам тартибга солинди. XVIII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб сиёсий мавқеини тиклаб олган Қўқон хонлиги ўз пулига эга бўлди ва товар-пул муносабатлари назорат остига олинди. Савдо хонлик иқтисодиётининг ажралмас қисми ҳисобланиб, мамлакат учун ҳам муҳим даромад манбаи бўлган. XIX асрнинг 70-йилларида хонликда бўлган А.П.Хорошхин Қўқон хонлиги аҳолисининг савдо-сотикқа бўлган муносабати ҳақида "...20–30 руб. пули бўлган сарт дарров тижорат ишларига киришади"⁷⁸, – деб ёзган эди.

Қўқон хукмдорлари Шохруҳбий (1709–1721), Абдурахимбий (1721–1734) ва Абдукаримбий (1734–1750) лар янги давлатнинг сиёсий мавқеини мустаҳкамлаш, ички ва ташқи душманларини бартараф этиш билан машғул бўлганликлари боис, улар даврида хонлиқнинг иқтисодий-ижтимоий аҳоли унча яхши эмас эди. Бу даврда, анъанавий савдо муносабатлари амалга оширилган бўлсада, тартибсиз ва деярли назоратсиз бўлган. Эрдонабий (1750–1752, 1753–1762) хукмронлиги давридан бошлаб иқтисодий ҳаёт бир оз яхшиланиб, аҳоли фаровонлиги ошиб борган. Маҳмуд Ҳаким Яйфонийнинг ёзишича, Эрдонахон даврида ҳамма фаровон яшаган. Хоннинг хулқ-атворидан халқ миннатдор бўлган⁷⁹.

⁷⁸ *Хорошхин А. П.* Сборник касающихся Туркестанского края. – СПб., 1876. – С. 103.

⁷⁹ *Маҳмуд Ҳаким Яйфоний.* Хуллас ут-таворих. Қўқон шаҳар Ғ.Фулом номидаги вилоят адабиёт музейи. –ҚП. 4101. 7 а-варақ.

Норбўтабий (1762–1798) тахтга ўтирганидан сўнг, хонликнинг нисбатан тараққиёт даври бошланган. Қўқон хонлиги хуудлари кенгайиб, Ўрта Осиёда мавқеи юксала борган. Ички ва ташқи савдо тараққий этган. Мулла Олим Маҳдум Ҳожи Қўқон хони Норбўтабий ҳукмронлигига қуйидагича таъриф берган: “Ул хоннинг замонида ҳеч бир тарафдан ташвиш, бетинчлик, қимматчилик ва қаҳатчилик бўлмабдур. Пулни ул хоннинг замонида жорий қилишибдур, ҳамма халқнинг омборхонасидаги ғаллани ҳеч ким пулга сотиб олмай, фуқароларга бахшиш қилмоқдин ўзга чора тополмабдурлар. Бул тариқа арзончилик ва кенгчилик атрофдаги вилоятларга эшитилиб, кўп халқнинг Хўқандга келишига сабаб бўлиб, Фарғонанинг обод бўлишига боис бўлибдур”⁸⁰.

Ушбу таърифни Маҳмуд Ҳаким Яйфонийнинг асарида ҳам кўриш мумкин. Унда: “...ҳамма бадавлат ва тенг, ҳар уйда омбор тўла ғалла эди ва ғаллани бекор бермоқдан бўлак чора йўқ эрди. Бир тангага бйр қўй берур эди ва қаро пулни Норбўтахон чиқарди ва жорий қилди. Ҳар тарафдан мусофирлар келиб, бу жойга жам бўлиб қолар эди”, – деб қайд этилган⁸¹. Мулла Ниёз Муҳаммад Хўқандий эса, Норбўтабий ҳукмронлиги даврида ички ва ташқи вазиятнинг яхшиланганлиги савдонинг ривожланишига самарали таъсир кўрсатганлигини таъкидлаган⁸².

Олимхон (1798–1810), Умархон (1810–1822) ва Муҳаммад-алихон (1822–1842) ҳукмронлиги даврида Қўқон хонлиги тараққиёти янги босқичга кўтарилган. Хонлик Ўрта Осиёдаги энг йирик давлатлардан бирига айланди. Иқтисодиёт ҳам юксалиб, ички ва ташқи савдо тараққиёти аҳоли фаровонлигида ўз аксини топди.

Мамлакат бозорларига шаҳар ва қишлоқ аҳолиси деҳқончилик ҳамда хунармандчилик маҳсулотлари, тоғли ҳудуд аҳолиси ва

⁸⁰ *Мирзо Олим Маҳдум Ҳожи*. Тарихи Туркистон / Сўзбоши ва изоҳлар Ш.Воҳидов, араб ёзувидан таъдил Ш. Воҳидов ва Р. Холиқованики, кўрсаткичлар Ш. Воҳидов ва Д. Сангированики. – Т.: Янги аср авлоди, 2008. – Б. 56.

⁸¹ *Маҳмуд Ҳаким Яйфоний*. Хуллас ут-таворих... 8 б-варақ.

⁸² *Мулла Ниёз Муҳаммад Хўқандий*. Тарихи Шохрухи. – Казань, 1885. – С. 40 – 45.

кўчманчи чорвадорлар чорва ва чорвачилик маҳсулотларини олиб чиққан. Маҳаллий савдогарлар хонликнинг чекка қишлоқларига бориб, ўша ҳудудда етиштириладиган ёки тайёрланадиган маҳсулотларини арзон баҳода, улгуржасига сотиб олган ва йирик шаҳар бозорларига келтирган. Ўз навбатида, хунармандларнинг молларини сотиб олиб, ўзлари бозорма-бозор, шаҳарма-шаҳар, қишлоқма-қишлоқ сотиб юривчи савдогарлар ҳам фаолият юритган.

Бу даврда хонликдаги тўкин-сочинлик ва арзончилик ҳақида Муҳаммад Азиз Марғилоний, “Кўқон хонлари вақтида Фарғона аҳли орасида пул оз ва нарх арзончилик эди. Ёз фаслида бир арава хандалак икки ярим тангадан 5 тангагача турган, бир арава қовун 3,5 тангагача сотилган, бир сават ўрик уч мири ва 1 танга, бир чакса⁸³ гуручнинг баҳоси бир тангадан икки тангагача, бир чакса тоза ун бир тангадан зиёдроқ, тоза писта эллик пайса⁸⁴ дан бир тангагача, тоза сариқ мағиз юз пайсагача, қандак ўрик, сабзи ва пиёзни бир пулдан олти пулгача харид қилиниб, зўрға кўтариб кетардингиз, бир тангага 40 чақа берур, бу чақани ҳамёнингизга солиб бозорга бориб то кечгача сарф қилишингиз мумкин ва ҳаммаси сарф бўлмасдан қайтиб ҳам келади” ва яна “...бозорларда нархлар арзонлиги учун фуқаролар подшолик ҳақларини ўз вақтида жамлаб беролмасдан кўп қийналардилар”, – деб ёзган⁸⁵.

Кўқон шаҳри хонликнинг йирик иқтисодий маркази бўлиб, ички савдода ҳам муҳим аҳамият касб этган. Маҳаллий аҳоли Кўқон бозорларига хунармандчилик ва шаҳар атрофларидан деҳқончилик маҳсулотларини олиб чиққан. Шунингдек, хонликнинг турли ҳудудларида тайёрланган ва етиштирилган маҳсулотларнинг сараси Кўқон бозорларида сотилган. Кўқон бозори Фарғона водийсига қўшни ҳудудлардан кириб келаётган

⁸³ И з о ҳ: чакса – 1/3 пудга тенг оғирлик ўлчов бирлиги. Бир пуд – 16,3 кг. га тенг (Ўзбекистон миллий энциклопедиси. – Т., 9-том. 2005. – Б. 566.).

⁸⁴ И з о ҳ: пайса – бу ерда танганинг майда пули ўрнида келтирилган (Муҳаммад Азиз Марғилоний. Тарихи Азизий / Нашрга тайёрловчилар Ш.Воҳидов, Д. Сангилова. – Т.: Маънавият, 1999. – Б. 105).

⁸⁵ Муҳаммад Азиз Марғилоний. Тарихи Азизий / Нашрга тайёрловчилар Ш.Воҳидов, Д.Сангилова. – Т.: Маънавият, 1999. – Б. 70 – 71.

молларнинг асосий тарқатувчи маркази бўлиб, унинг бозорларида хонликнинг турли худудларидан келган савдогарларни кўриш мумкин эди.

Кўқондан Тошкентга пахта, хом ипак ҳамда ипак ва ярим ипак, ип матолар, хўл ва қуруқ мевалар, Қашқар ва Хитой моллари келтирилган⁸⁶. Тошкент бозори – Хўжанд, Бухоро, Кўқон, Марғилон ипак матолари ўзаро рақобат қиладиган марказ ҳисобланган⁸⁷. XIX аср ўрталарида Фарғона водийсидан Кўқон орқали Тошкентга ҳар йили 10–15 минг туяда пахта, қоғоз, хом ипак ва ипак матолар, қуритилган мевалар, Намангандан тўғридан-тўғри Тошкент билан савдо қилиш имкониятига эга бўлгани учун ҳар йили 500 туяда қуритилган мева, 1000 туяда ипак ва ипак матолар, рўян бўёғи ва бошқалар олиб борилган⁸⁸. Наманган мевалари хонлик бозорларида, хусусан, Тошкентда “наманганники” номи билан танилган⁸⁹. Шу аср бошларида, Фарғона водийсидан ҳар йили февраль ойидан апрелгача пахта, октябрь ва ноябрь ойларида қуритилган мевалар ортилган қарвонлар Тошкентга келган⁹⁰.

Тошкент бозорида 1847–1848 йилларда 1 ботмон⁹¹ пахта 4 тиллога баҳоланган⁹². XIX аср 60-йилларида Наманган бозорида пахтанинг ботмони 15 тилло⁹³, 1871 йил октябрь ойида Кўқон бозорида пахта пуди нақд пулга 17 тилло, 1 ойга насияга 18 тиллога сотилган⁹⁴. Бу маълумотлар сиёсий вазиятнинг

⁸⁶ ЎЗР МДА, И. 336- фонд, 1-рўйхат, 1-иш, 25-варақ.

⁸⁷ Пашино П. И. Туркестанский край в 1866 году. – СПб., 1868. – С. 142 – 143.

⁸⁸ Тетеревников А. Н. Очерк внутренней торговли Киргизской степи. – СПб., 1867. – С. 48 – 49.

⁸⁹ Губаева С. С. Население Ферганской долины (в конце XIX – начале XX в) – Т., 1991. – С. 13.

⁹⁰ ЎЗР МДА, И. 1-фонд, 16-рўйхат, 876-иш, 12- варақнинг орқа томони ва 13-варақлар.

⁹¹ И з о х : ботмон – оғирлик ўлчов бирлиги. XIX асрда Фарғона водийсида 1 ботмон 8 – 10 пудга ёки 131,044 – 163,805 кг тенг бўлган (Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Т., 2 – том. 2001. – Б. 171).

⁹² Адинаров А. Г. Торговые взаимоотношения между Туркестанским... – С. 51.

⁹³ Михайлов М. Наманган // Туркестанский сборник. Том 16. 1867. – С. 73.

⁹⁴ От Ташкентского ярмарочного комитета. Торговое обозрение // Туркестанские ведомости. 1871. – № 37.

ёмонлашиб бориши натижасида нарх-навонинг йилдан-йилга кўтарилиб борганлигини кўрсатади.

XIX асрнинг биринчи ярмида Фарғона водийсига Тошкентдан ҳар йили 10 мингдан ортиқ туяда ғалла, темир, пўлат, чўян, мис ва улардан ясалган буюмлар, шакар, чарм, мўйна ва бошқа рус саноат моллари, қозоқ даштларидан чорва олиб кетилган. Қўқон хонлиги даврида Фарғона водийси – Тошкент савдо алоқаларида водийлик савдогарлар катта ўрин тутган бўлиб, икки ўртадаги савдонинг фақат 30 фоизи тошкентлик савдогарлар ҳиссасига тўғри келган⁹⁵. XIX аср ўрталарида водийдан Тошкентга 4 млн 580 минг рубллик мол олиб борилган бўлса, Тошкентдан 2 млн 375 минг рубллик мол олиб кетилган. Бу даврда Тошкент ва Қўқоннинг йиллик савдо айланмаси 7 млн рублга тенг бўлган⁹⁶.

Қўқон хонлиги аҳолисининг асосий машғулотларидан бири ипакчилик бўлиб, ипакчилик марказлари Марғилон, Наманган, Қўқон, Хўжанд ҳисобланган. Тайёрланган пилла, хом ипак ва ипак маҳсулотлари хонлик бозорларига ва у ердан кўшни мамлакатларга олиб чиқилган. Ипакчиликнинг илк маҳсулоти ҳисобланган пилла янги етиштирилган ҳолатда баҳорда ва қуритилган ҳолатда кузда бозорларга келтирилган. Хусусан, Хўжандда (1871) йилига 1000 пуд атрофида пилла етиштирилган ҳамда баҳорда пуди 7 рубл 60 коп.дан 12 рублгача, кузда 32 рублдан 38 рублгача сотилган⁹⁷.

Маҳаллий аҳоли томонидан тайёрланган ипак турли навларга ажратилган ва сифатига қараб нарх белгиланган. 1871 йил октябрь ойида Қўқон бозорида энг сифатли ипак ҳисобланган “чилла” нинг пуди 50–52 тилло, “тафил” 50 тилло, Қўқон калаваси 28–30 тилло, сарноқ 3,5–4,5 тиллодан сотилган⁹⁸.

⁹⁵ Махкамов А. Торговля Коканда со среднеазиатскими владениями и сопредельными странами в первой половине XIX в // Поздне-феодальный город Средней Азии. – Т., 1990. – С. 143.

⁹⁶ Махкамов А. Роль города Коканда в развитии экономических связей Средней Азии... – С. 48.

⁹⁷ Кушакевич А. А. Сведения о Ходжендском уезде // Записки ИРГО. Том II. – СПб., 1871. – С. 254 – 255.

⁹⁸ От Ташкентского ярмарочного комитета. Торговое обозрение // Туркестанские ведомости. 1871. – № 36.

Ички савдода муҳим ўрин тутган маҳсулотларнинг катта қисми тўқимачилик маҳсулотлари ҳисобланган. Бу борада фаол ички савдо олиб борилган маҳсулотларнинг катта қисмини бўз (карбас) ташкил қилган. Бу мато асосан астарлик учун ишлатилган ва аршини⁹⁹ Қўқон бозорида 4–6 коп., босма – оддий бўз 5–6 коп.дан сотилган. Россия истилоси арафасида Тошкент бўзининг 18 аршинли бўлаги 1,5 тангадан 2,5 тангагача сотилган. Ички савдода бўялган ипдан тайёрланган йўл-йўл мато олача ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлган ва ундан ятак ва чопонлар тикишда фойдаланилган. XIX аср ўрталарида олачанинг аршини Қўқонда 10–15 коп.¹⁰⁰, Тошкентда 8 аршинли бўлаги 50–75 коп., бир бўлагининг жуфти 2 тангадан сотилган¹⁰¹.

Хонлик ҳудудида чит энг харидоргир матолардан ҳисобланган. 1874 йилда Қўқонда олий навли қизил читнинг бир бўлаги 26 тангадан 1,5 тиллогача, хушвақт (оч қизил рангли чит) деб номланувчи чит эса 4–5 ой муддатга қарзга 68–78 тангага сотилган¹⁰².

Қўқон бозорларида ипак газламалар ҳамда ип ва ипак аралашган матолар ранг-баранглиги билан ажралиб турган. XIX аср ўрталарида Қўқон бозорида шойи, дурия, беқасаб, адрас, банорасларнинг аршини 70–95 коп.дан сотилган¹⁰³. Атлас маҳаллий бозорларда юқори баҳоланган бўлиб, XIX аср ўрталарида пойтахт бозорида 12 аршин атлас 7–8 рублга баҳоланган¹⁰⁴. Водий шаҳарларида тайёрланган ярим ипак матоларнинг сифатлилари асосан Тошкент бозорларида сотилган. Кўрсатилган даврда, Тошкент бозорларида Марғилонда ишлаб чиқарилган бир чопонлик банорас 20–25 танга, беқасаб 14–18 танга, адрас 18–20 тангадан баҳоланган¹⁰⁵.

⁹⁹ И з о х : аршин – узунлик ўлчов бирлиги бўлиб, ўртача қиймати 71,12 см. га тенг (Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Т. 1-том. 2000. – Б. 440).

¹⁰⁰ Ўз РМДА, И. 276- фонд, 1-рўйхат, 123-иш, 25 – 26-варақлар.

¹⁰¹ Адинаров А. Г. Торговые взаимоотношения между Туркестанским... – С. 52.

¹⁰² Торговые заметки // Туркестанские ведомости. 1874. – № 36.

¹⁰³ Ўз РМДА, И. 276-фонд, 1-рўйхат, 123-иш, 25 – 26-варақлар.

¹⁰⁴ Ўз РМДА, И. 23- фонд, 1-рўйхат, 1398-иш, 1-варақ.

¹⁰⁵ Адинаров А. Г. Торговые взаимоотношения... – С. 53.

Пойгахта тайёрланган машхур Кўқон қоғози хонлик бозорларининг кадрли маҳсулотларидан бўлган. XIX аср 70-йил арида савдогарлар Кўқон обжувозида 24 варақдан иборат бир даста қоғозни 15 коп. дан олиб, бозорда 20–30 коп.дан сотганлар¹⁰⁶. Кўқонда мавжуд бўлган икки корхона йилига 150000 варақлик 2000 руб.га тенг қоғоз ишлаб чиқарган¹⁰⁷. Кўқон қоғоз корхоналаридан мамлакат хукмдорлари катта даромад олган. Хусусан, 1875 йилда Худоёрхон Кўқондаги қоғоз корхоналаридан 418 руб. даромад олган¹⁰⁸.

Ички бозорда бўёқлар билан ҳам фаол савдо амалга оширилган. Хусусан, XIX аср ўрталарида қизил бўёқ – рўяннинг туяси Тошкент ва Кўқонда 8–10 тиллога¹⁰⁹, 1856 йилда чорак¹¹⁰ рўян ярим тангага сотилган¹¹¹. XIX аср 70-йилларига келиб мамлакатда сиёсий вазиятнинг оғирлашиши натижасида иқтисодий ҳаёт ҳам танглашиб борган. Натижада бошқа маҳсулотлар каби рўяннинг нархи ҳам кўтарилган ва унинг бир пуди 1 руб. 80 коп.дан 2 руб. 75 коп.гача сотилган¹¹².

Хонликдаги ички савдода кўчманчи ва чорвадор аҳоли томонидан тайёрланган гилам, шолча, наматлар муҳим ўрин тутган. Хонлик шаҳарларида бу маҳсулотларнинг ўз бозорлари мавжуд бўлган. Масалан, Андижонда гилам, Наманганда эса қорақалпоқ ва қирғизлар томонидан келтирилган кигиз бозори машхур бўлган. XIX аср 70-йилларида Кўқон бозорида 4x2,5 андозали маҳаллий гилам 30 рублдан 40 рублгача сотилган¹¹³.

Ички савдода деҳқончилик маҳсулотлари катта ўрин эгаллаган. Уларнинг нархи об-ҳавога, ҳосилга ва сиёсий вазиятга қараб

¹⁰⁶ Федченко А. Оби джуазь-писчебумажная фабрика в Кокане... – С. 414.

¹⁰⁷ Развадовский В. К. Кустарные промыслы в Туркестанском крае. – Т. 1916. – С. 16.

¹⁰⁸ ЎзР МДА, И. 276-фонд, 1-рўйхат, 123-иш, 24-варақ.

¹⁰⁹ Адинаров А. Г. Торговые взаимоотношения... – С. 54.

¹¹⁰ И з о х : чорак – оғирлик ўлчов бирлиги. Фаргона водийсида 1 чорак – 1830 йил 2 пуд – 32, 762 кг. 1841 йил 4,5 пуд – 73, 712 кг; кейинроқ 5 пуд – 81. 902 кг. га тенг бўлган (Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Т., 9-том. 2005. – Б. 644).

¹¹¹ Показание сибирского казака Максимова о Коканском владении... – С. 72.

¹¹² Кокань // Туркестанский сборник. Том 30. 1870. – С. 136.

¹¹³ Головин Г. Ковровое производство // Туркестанский сборник. Том 512. – С. 29.

ўзгариб турган. Хусусан, Қўқон бозорида XIX аср 40-йилларида (ҳосил яхши бўлган бўлса), буғдойнинг пуди 1 руб., гуруч 1 руб. 30 коп., жўхори 64–65 коп. (ҳосил яхши бўлмаса), буғдой 1 руб. 30 коп., гуруч 2 руб. 15 коп.дан сотилган¹¹⁴. XIX аср ўрталарида Қўқонда буғдойнинг пуди 70 коп. дан 1 рублгача, арпа 35–50 коп., тарик 40 коп., жўхори 65–70 коп., гуручнинг 1-навлиси 1 руб. 75 коп., 2-навлиси 1 руб. 40 коп., пахта ҳосилга қараб ботмони 4–8 тилло¹¹⁵, Наманганда 1 ботмон буғдой 1 тилло, 4 ботмон жўхори 1 тилло, 3 ботмон арпа 1 тиллодан сотилган¹¹⁶. 1856 йилда Қўқон бозорида бир ботмон гуруч 2 танга, буғдой 1,5 танга, жўхори 1 тангадан сотилган¹¹⁷.

Хонлик бозорлари мева ва полиз маҳсулотларининг йил давомида тўқинлиги ва арзонлиги билан танилган. XIX аср ўрталарида Қўқонда бир ботмон узум 1 тилло, қуритилган ўрик 1 тилло, 1 чорак нок 1 руб. 40 коп., шафтоли 1 руб. 75 коп., ёнғоқнинг 2 ботмони 3 тилло, 1 чорак бодом 1 руб. 40 коп.¹¹⁸, Наманганда 1 ботмон узум 1 тилло, 1 ботмон олча 1,5 танга, 1 чакса нок 1 танга, 2 ёки 3 ботмон ўрик 1 тиллодан сотилган¹¹⁹. 1856 йил тарвуз 2 пул, қовун 1 пул, 10 та бодринг 1 пул, чорак қуритилган ўрик 3 пул, чорак узум 6 пулдан сотилган¹²⁰.

Шунингдек, хонлик боғларида етиштирилган анордан Наманган ҳамда Тошкентда сирка тайёрланган ва унга рус савдогарлари орасида талаб катта бўлган. Хонлик бозорларида сирканинг шишаси бир тангадан сотилган¹²¹.

Хонлик ички савдо муносабатларида чорвачилик маҳсулотлари алоҳида ўринга эга бўлган. Чорва ҳайвонлари транспорт

¹¹⁴ Обзорение Кокандского ханства в нынешнем его состоянии // Записки РГО. Кн. III. – СПб., 1849. – С. 186.

¹¹⁵ Вельяминов-Зернов В. В. Сведения о Коканском ханстве... – С. 129.

¹¹⁶ Вельяминов-Зернов В. В. Торговое значение Коканского ханства для русских... – С. 47.

¹¹⁷ Показание сибирского казака Максимова о Коканском владении... – С. 72.

¹¹⁸ Вельяминов-Зернов В. В. Сведения о Коканском ханстве... – С. 129.

¹¹⁹ Вельяминов-Зернов В. В. Торговое значение Коканского ханства для русских... – С. 47.

¹²⁰ Показание сибирского казака Максимова о Коканском владении... – С. 72.

¹²¹ Небольсин П. И. Очерки торговли России с Средней Азией. – СПб., 1856. – С. 327.

вазифаси ва бажариш билан бир қаторда уларнинг жуни, гўшти, териси, сути ва сут маҳсулотларидан аҳоли хўжалик ҳаётида кенг фойдаланилган. Наманган хонлик учун аҳамиятли бўлган Фарғона водийси – Авлиёота чорва йўлида жойлашганлиги туфайли чорва савдоси асосан наманганликлар қўлида бўлган. Август охири ва сентябрда Наманган бозорларига минглаб қўйларни хайдаб келган савдо карвонлари кириб кела бошлаган. Улар асосан Қорабура дараси орқали Авлиёотадан хайдаб келинган. Бу йўл орқали йилига 50–70 минг қўй Наманганга ва у орқали Кўқон хонлиги бозорларига тарқатилган¹²².

XIX аср 60-йиллари ўрталарида Кўқон бозорида аргумоқ отлар 20–80 тилло, юк ташувчи оддий отлар 15 тиллогача, қирғиз отлари 2–6 тиллодан сотилган. Хўкизлар ерларни шудгор қилишда ва гўшти учун боқилган бўлиб, унинг нархи қимматроқ, яъни 4–6 тиллодан, сигир ўртача 2,5 тилло, қўй 1 руб. 50 коп.дан 4 рублгача, бир ўрқачли туя 8–12 тилло, икки ўрқачли туя 5–6 тилло, эшак ва хачир 17–20 тангадан сотилган¹²³. Россия истилоси арафасида водий бозорларида кўп сут берадиган сигир 20 руб., 1 челақ сут 75 коп. эди. Марғилон бозорида 2 ҳафталик боласи бор эчки 2,5 руб. қилиб нархланган¹²⁴. XIX аср ўрталарида Кўқонда 1 фунт¹²⁵ мол гўшти 7 коп., қўй гўшти 11 коп., мол терисининг донаси 3 руб. 50 коп., хўкиз териси 4 руб. 12 коп., қўй териси 50–70 коп., эчки момиғи 5 руб. дан сотилган¹²⁶.

Фарғона водийсида июнь бошларидан куз охирига қадар ёғоч савдоси қизғин тус олган. Наманган беклигига кирувчи Заркент, Мамай, Нанай, Навкент қишлоқлари аҳолиси атрофдаги тоғлардан арча ва қарағай дарахтларидан ёғоч тайёрлаб, Наманган бозорларига келтирган ва бу ердан бутун хонлик бўйлаб

¹²² ЎЗР МДА, И. 1-фонд, 34-рўйхат, 122-иш, 7-варақнинг орқа томони.

¹²³ Коканское ханство по новейшим известиям // Туркестанский сборник. Том 23. 1870. – С. 47.

¹²⁴ Миддендорф А. Ф. Очерки Ферганской долины. – СПб., 1882. – С. 292–296.

¹²⁵ Из о х: фунт – оғирлик ўлчов бирлиги бўлиб, XIX асрда 1/40 пудга, 400,12 грамга тенг бўлган (Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Т., 9 – том. 2005. – Б. 340).

¹²⁶ Вельяминов-Зернов В. В. Сведения о Коканском ханстве... – С. 129.

тарқатилган¹²⁷. Марғилон беклиги хонликнинг турли бозорларига йилига 17 минг туяда (200 минг пуд атрофида) ёғоч етказиб берган ва мамлакатни қурилиш моллари билан таъминловчи асосий ҳудудлардан бўлган. Россия империяси истилоси арафасида Қўқон хонлиги бозорларида битта отдаги ёғоч 1 тангадан сотилган. Хонлик аҳолиси ёқилғи сифатида саксовул ва кўмирдан фойдаланган. Марғилон бозорига тоғли ҳудудлардан катта миқдорда ўтин олиб келинган ва йилига 30 минг арава ўтин сотилган¹²⁸. Марғилоннинг ўзида ўтин билан савдо қилинувчи усти ёпиқ бозор ҳам мавжуд бўлиб, унинг бир йиллик ижараси 53 минг танга бўлган¹²⁹. Қўқон хонлиги бозорларига кўмир Хўжанд ҳамда Ўратепадан келтирилган ва XIX аср ўрталарида Хўжанд яқинидан бир кеча-кундузда 20–28 пуд кўмир қазиб олинган¹³⁰. Саксовул ва кўмир тоғли қирғизлар ва қозоқлар томонидан ҳам хонлик бозорларига келтирилган. XIX аср 70-йилларида Қўқон бозорида саксовулнинг араваси 80 коп.¹³¹, кўмирнинг араваси 3 руб. 50 коп.дан сотилган¹³².

Ички бозорга қимматбаҳо металллар, маъданлар ҳам келтирилган. Хусусан, Наманган бозорларига олтин Косонсойдан келтирилган. Олатов тоғларидан ва Кетмонтепа қўрғонидан, Андижон яқинидаги Лаълхона мавзесидан эса кумуш ва қўрғошин қазиб олиниб, хонлик бозорларига олиб келинган¹³³. Қўқон бозорида қўрғошиннинг пуди 10 тангадан сотилган¹³⁴. Наманган яқинидаги Мингбулоқ конидан (шаҳарга 40 км) ва Андижон яқинидаги Избоскандан 24 км. шимолда жойлашган Мойлисув дарёси яқинидан ҳамда Қорадарёнинг ўнг қирғоғидаги Ойим қишлоғидан нефть қазиб олиниб, маҳаллий бозорларга олиб

¹²⁷ *Набиев Р. Н.* Из истории Кокандского ханства. – Т., 1973. – С. 201.

¹²⁸ *Миддендорф А. Ф.* Очерки Ферганской долины. – СПб., 1882. – С. 46, 318, 319.

¹²⁹ ЎзР МДА, И. 1043-фонд, 1-рўйхат, 658-йиш, 1-варақ.

¹³⁰ *Миддендорф А. Ф.* Очерки Ферганской долины... – С. 339 – 340.

¹³¹ *Кокань // Туркестанский сборник.* Том 30. 1870. – С. 136.

¹³² *Вельяминов-Зернов В. В.* Сведения о Коканском ханстве... – С. 129.

¹³³ *Вельяминов-Зернов В. В.* Торговое значение Коканского ханства для русских... – С. 30.

¹³⁴ *Кокань // Туркестанский сборник.* Том 30. 1870. – С. 137.

чиқилган ¹³⁵. Маҳаллий аҳоли нефтдан турли тери касалликларини (кўтир, яра-чақа ва ҳ.к.) даволашда ҳам фойдаланишган. Хўжанд атрофларидан селитра ва олтингургут ҳам қазиб олинган бўлиб, хонлик бозорларида олтингургутнинг пуди 9 коп. дан сотилган ¹³⁶. Темир хонлик бозорларига асосан Россиядан олиб келинган ва қисман Хўжанд атрофидан маҳаллий аҳоли томонидан қазиб олинган ¹³⁷.

Аҳоли Наманган ва Ўш яқинидан қазиб олинган ош тузидан ўз эҳтиёжини қондирган. XIX аср 60-йилларида хонлик бозорларида тузнинг пуди 12–14 коп.дан сотилган. Чўкма туз арзонроқ бўлиб, Қамишкўрғондан 8 верст ¹³⁸ узоқликдаги Сарикўл шўрхогидан олинган ва унинг пуди 7 коп. баҳоланган ¹³⁹.

Кўқон хонлигидаги ички ва ташқи урушлар, кўзғолонлар, тахт учун курашлар бозорлардаги нарх-навога ўз таъсирини ўтказган. Муҳаммад Азиз Марғилоний Шералихон хонлик тахтига ўтирганидан сўнг, савдогарлар “..бизнинг топган молимизни, беркитиб қўйганларимизни Бухоро хони олиб кетди, Кўқон атрофини қалъа билан ўрайлик”, – деб мурожат қилганлигини, шунингдек, тахт учун курашлар авжига чиққан Худоёрхоннинг иккинчи ҳукмронлиги (1862–1863) даврида “...катта қимматчилик бўлди, бозорлардаги нархлар бир хил турмади, бебаракатчилик бўлди”, – деб ёзган эди ¹⁴⁰. 1876 йил Кўқон кўзғолони вақтида пойтахтда уннинг пуди 65 коп. дан 95 коп.га, гуруч 80 коп.дан 1 руб. 20 коп.га, арпа 50 коп.дан 80 коп.га, Ўш, Марғилон, Андижон ва бошқа шаҳарларда ун 68 коп.дан 1 руб. 10 коп.га, гуруч 75 коп. дан 1 руб. 30 коп.га кўтарилган ¹⁴¹.

¹³⁵ *Массон М. Е. К истории горного дела на территории Узбекистана.* – Т., 1953. – С. 64.

¹³⁶ *Коканъ // Туркестанский сборник...* – С. 137.

¹³⁷ *Обозрение Коканского ханства...* – С. 183.

¹³⁸ И з о х : верст – узунлик ўлчов бирлиги бўлиб, 1,0668 км.га тенг (Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Т., 2-том. 2001. – Б. 435).

¹³⁹ *Военно-статистической сборник. 1868. Выпуск III.* – С. 137.

¹⁴⁰ *Муҳаммад Азиз Марғилоний. Тарихи Азий / Нашрга тайёрловчилар Ш.Воҳидов, Д.Сангирова.* – Т.: Маънавият, 1999. – Б. 71.

¹⁴¹ *Бобобеков Ҳ. Кўқон тарихи.* – Т.: Фан, 1996. – Б. 112.

Кўқон хонлигининг Туркистон, Чимкент, Авлиёота, Тошкент, Хўжанд ва бошқа шаҳарлари Россия таркибига киритилганидан сўнг хонлик ҳудуди асосан Фарғона водийсидан иборат бўлиб қолган. Шундай бўлса-да, хонлик бозорлари Туркистон генерал-губернаторлигининг шаҳарлари бозорларидан маҳсулотлар нархининг арзонлиги билан ажралиб турган. XIX аср 60-йиллари охирида Кўқонда ипакнинг фунти 3 руб. 50 коп., Ўратепада 4 руб. 40 коп., Тошкентда 5–6 руб.¹⁴², бугдойнинг пуди Кўқонда 20–30 коп., Тошкентда 50–60 коп., арпа Кўқонда 10–15 коп., Тошкентда 40 коп., тарик Тошкентда 40–50 коп., Кўқонда икки баробар арзон, гуруч Кўқонда 50 коп., Тошкентда 1 руб. 10 коп.¹⁴³, XIX аср 70-йилларида пахта толаси Тошкентда пуди 3–7 руб., Кўқонда 50 копдан 1 руб.гача сотилган¹⁴⁴.

Ўрта Осиё хонликларига хос равишда Кўқон хонлиги бозорларида ўғирлик ҳолатлари жуда кам рўй берган ва шундай ҳолат юз берса, жиддий жазо қўлланилган. Хусусан, 1814 йил хонликда бўлган Ф.Назаровнинг ёзишича, қўй ўғирлаган кишининг бармоқлари кесилган ва қайнаб турган челақка тиқилган ҳамда эшакка тескари ўтказилиб, бозор айлантирилган. Тарозидан урган киши эса яланғоч ҳолда бозорда қамчилаб юрилган¹⁴⁵. Бу каби кескин чора-тадбирлар бозорларда харидор ва сотувчиларнинг эркин ҳаракат қилишларига имконият яратган.

Кўқон хонлари XVIII аср 70-йилларига қадар мамлакатнинг сиёсий мустақиллигини сақлаб қолиш ва ички урушларнинг олдини олиш билан машғул бўлган. Шу боис, ички савдо муносабатларидаги олди-сотди жараёни кўшни хонликлар пуллари, асосан Бухоро тангалари ва мол айирбошлаш орқали амалга оширилган. Норбўтабий Кўқон тахтига ўтирганидан сўнг пул ислохотини амалга оширди. Маълумотларга кўра,

¹⁴² Южаков Ю. Уратюпе и его округ // Туркестанский сборник. Том V. 1869. – С. 110.

¹⁴³ Коканское ханство по новейшим известиям // Туркестанский сборник. Том 23. 1870. – С. 39; Костенко Л. Средняя Азия и водворение в ней Русской гражданственности. – СПб., 1871. – С. 174 – 175.

¹⁴⁴ Туркестанские ведомости. 1870. – №1.

¹⁴⁵ Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии. – СПб., 1821. – С. 60.

Норбўтабий мис (фулс) чақалар зарб эттирган ва бу мис чақалар халқ орасида “қора пул” деб аталган. Ниёз Муҳаммад Хўқандий маълумотларига кўра, Норбўтабий қора фулс тангаларни жорий қилган ва битта шундай тангага кўй берган¹⁴⁶.

Норбўтабийдан сўнг хонлик тахтига чиққан ҳар бир хон ўз номидан янги пул зарб эттирган ва эскисини йиғиштириб олган. Кўқон хонлари кўпроқ чақа пул, баъзилари олтин танга зарб эттирган. Хусусан, Норбўтабий мис чақа, Олимхон мис чақа ва кумуш танга, Умархон дастлаб мис ва кумуш танга ҳамда ҳукмронлигининг сўнги йилларида яна пул ислоҳоти ўтказиб, илк бора хонлик тарихида олтин тангаларни муомалага киритган. Муҳаммадалихон ўз ҳукмронлиги давомида икки марта пул ислоҳоти ўтказиб, мис, кумуш ва олтин тангалар зарб эттирган. Шунингдек, Шералихон, Худоёрхон, Маллахонлар ҳам мис, кумуш ва олтин тангалар зарб эттирганлар. Ҳатто, бир неча ой ҳукмронлик қилган Шохмурод олтин ва кумуш, Саййид Султон олтин, кумуш ва мис, Пўлатхон ва Насриддинбек эса кумуш тангалар зарб эттирган.

Кўқон хонлиги тангаларининг бир томонига уни зарб эттирган ҳукмдор номи, иккинчи томонига зарб йили ва жойи ёзилган. Хусусан, Умархон томонидан зарб эттирилган танганинг бир томонига “муслмонлар амири Саййид Муҳаммад Умар Султон”, иккинчи томонига “1237 йил пойтахт Кўқонда зарб этилди”, Муҳаммадалихон зарб эттирган танганинг бир томонига “Муҳаммад Али-Ғози Умар ўғли 1247 йил”, иккинчи томонига “пойтахт Кўқонда зарб этилди, 1247 йил”¹⁴⁷, Худоёрхон зарб эттирган олтин танганинг бир томонига “Саййид Муҳаммад Худоёрхон 1274 йил”, иккинчи томонига “Кўқанди Латифда зарб этилди 1274 йил” ва Маллахон зарб эттирган тилло танганинг бир томонига “Саййид Муҳаммад Малла Баходурхон 1275 йил”, иккинчи томонига “Кўқанди Латифда зарб этилди 1275 йил”, деб қайд этилган¹⁴⁸.

¹⁴⁶ Бейсембиев Т. К. “Тарихи Шахрухи” – как исторический источник... – С. 67.

¹⁴⁷ Ишанханов С. Х. Каталог монет Коканда XVIII – XIX вв. – Т., 1976. – С. 5 – 15.

¹⁴⁸ Валиханов Ч. Ч. Описание нескольких монет улуса чагатая, Хивы и Коканда... – С. 112–113.

Кўқон хонлигининг олтин пули – тилло, кумуш – танга ёки кўқон, мис – чақа деб аталган. Маҳаллий аҳоли кумушдан ишланган тангани “оқ танга”, мисдан ишланган тангани “қора танга” деб атаган. Хонлик тангалари сифати ва вазни турли хил бўлган. Муҳаммадалихон 1249 (1833–1834) йилда оғирлиги 1 мисқол бўлган тилло танга зарб эттирган ҳамда васиқасида “Тиллоий аҳмари аълоий Хўқандий, зарби амир Муҳаммад Алихони Ғозий” номи билан қайд этилган¹⁴⁹. Худоёрхон 1274 йил (1857–1858) зарб эттирган тилло тангаси оғирлиги 3,07 грам, Маллахон 1275 йилда (1858–1859) зарб эттирган тилло танганинг оғирлиги 4,58 грам бўлган¹⁵⁰. XIX аср 70-йилларидаги Кўқон тилло тангасининг 77,60 дан 82,80 фоизигача тоза олтин ҳисобланган¹⁵¹.

Кўқон кумуш тангаси ҳам турли хил вазнда зарб этилган. Хусусан, 1870–1871 йилларда Тошкент химия лабораториясида текширилган кумуш танга оғирлиги 2,79 дан 2,88 грамгача (0,75 мисқол), софлик даражаси 61–89,5 бўлган. Бу вақтда 250 тангага яхши от берган¹⁵².

Мис чақаларнинг вазни ҳам ҳар хил бўлиб, Норбўтабий зарб эттирган мис танганинг оғирлиги 2,35 грамдан 4,55 грамгача, Олимхон мис тангаси 3,44 грамдан 7,83 грамгача, Умархон мис тангаси 3,20 грамдан 6,43 грамгача, Муҳаммадалихон мис тангаси 2,57 грамдан 5,06 грамгача вазнли бўлган¹⁵³. П.И.Небольсиннинг ёзишча, Кўқон чақасининг 89–96 қисми мис бўлиб, 24–25 чақа 1 тангага тенг бўлган¹⁵⁴.

Хонлик тангалари қиймати турли даврларда ўзгариб турган. XIX аср 30-йилларида хонликда бўлган хорунжий Потаниннинг

¹⁴⁹ *Муҳаммад Азиз Марғилоний. Тарихи Азизий / Нашрга тайёрловчилар Ш. Воҳидов, Д. Сангирова. – Т.: Маънавият, 1999. – Б. 105.*

¹⁵⁰ *Валиханов Ч. Ч. Описание нескольких монет улуса чагатая, Хивы и Коканда... – С. 112 – 113.*

¹⁵¹ *Отчетъ Императорскаго Россійскаго Консульства в Кашгаре. – СПб., 1885. – С. 37.*

¹⁵² *Весы и меры в Средней Азии // Туркестанские ведомости. 1875. – №16; Обменъ Коканскаго серебра // Туркестанский сборник. Том 72. 1873. – С. 271.*

¹⁵³ *Ишанханов Х. Каталог монет Коканда XVIII – XIX в.в. – Т., 1976. – С. 18 – 20.*

¹⁵⁴ *Небольсин П. И. Очерки торговли России с Средней Азией // Записки ИРГО. Кн X. – СПб., 1855. – С. 207.*

ёзишича, Кўқон тиллоси бир мисқол¹⁵⁵, танга 7/8 мисқол, мис бир мисқол атрофида вазнда бўлган ва бир тилло 20 кумуш тангага, танга 76 мис чақага тенг баҳоланган¹⁵⁶. XIX аср ўрталарида Кўқон тиллоси 21 тангага, 12 руб. 82 коп.га ёки 3 руб. 70 коп. кумушга тенг бўлган. Кумуш танга 21 мис чақа бўлган ва баъзида 53–140 чақагача чиққан¹⁵⁷. Ч.Ч.Валихановнинг ёзишича, XIX аср ўрталарида Кўқон тиллоси 20–21 Кўқон ёки 17 Бухоро тангасига тўғри келган, 1 танга 20 коп., 24 пул ва 4 мирига тенг бўлган ва 6 пул 1 мирига қийматда ҳисобланган¹⁵⁸. XIX аср 70-йилларида 1 Кўқон тиллоси 19 тангага ёки 3 руб. 80 коп. кумушга, 1 танга 40 чақага тенг эди. Мусулмонкул зарб эттирган кумуш танга 24–32 чақага, Маллахон давридаги танга 42–50 чақага, ундан сўнг танга 60–64 чақага, баъзи ҳолатларда танга 100 чақага тенг бўлган. 3 мис чақа 1 коп. кумушга тўғри келган¹⁵⁹.

Кўқон хонлиги тангалари Хива, Бухоро, Қашқар бозорларида ҳам ишлатилган. Ўз навбатида хонлик ҳудудида Хива, Бухоро, Қашқар, Хитой, Россия, Афғон, ҳинд тангаларида ҳам савдо-сотик ишлари олиб борилган. Кўқон хонлигининг йирик шаҳарларида пул алмаштириш дўконлари фаолият юритган. Хусусан, хонликнинг энг йирик марказлари Кўқон ва Тошкентда чоршанба ҳамда якшанба бозори кунлари пул алмаштирувчи дўконлар фаолият кўрсатган¹⁶⁰.

Тилло тангалар асосан Чирчиқ, Косон дарёлари бўйидан ва Қоратегиндан ҳамда Сибирдан яширин йўллар билан олиб келинган олтиндан, кумуш тангалар эса Қашқар орқали кириб келган Хитой кумуш ёмбиларидан, мис чақа эса Россиядан келтирилган қизил мисдан тайёрланган.

¹⁵⁵ Из оҳ: мисқол – оғирлик ўлчов бирлиги. 1 мисқол XIX асрда Фарғона водийсида 4,55 граммга тенг бўлган (Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Т. 6-том. 2003. – Б. 28).

¹⁵⁶ Потанин Н. И. Записки о Коканском ханстве хоруңжаго Потанина (1830)... – С. 278.

¹⁵⁷ Обзорение Кокандского ханства в нынешнем его состоянии // Записки РГО. Кн. III. – СПб., 1849. – С. 211.

¹⁵⁸ Валиханов Ч. Ч. О состоянии Алтышара или шести восточных городов китайской провинции... – С. 218.

¹⁵⁹ Весы и меры в Средней Азии // Туркестанские ведомости. 1875. – №16.

¹⁶⁰ Адинаров А. Г. Торговые взаимоотношения... – С. 136.

Хитой ёмбисининг 430–440 мисқол вазнлиси хонлик бозорларида кўпроқ учраган ва нархи сиёсий ҳамда иқтисодий вазиятга қараб ўзгариб турган. Қўқон зарбхонасида XIX аср 70-йилларида 440 мисқолли Хитой кумуш ёмбиси 30 тиллога харид қилинган ва баъзи вақтларда эса, 432 мисқолли кумуш ёмби 31,5 тиллога ҳам сотиб олинган ҳамда бир кумуш ёмбидан 640–700 дона кумуш танга зарб этилган¹⁶¹.

XIX аср ўрталарида Тошкентда Россиядан келтирилган қизил миснинг туяси 12 руб. 80 коп.дан 13 руб. 70 коп.гача сотиб олинган. Қўқон хонлигига Тошкент орқали Россиядан 1840–1849 йиллар давомида (10 йил ичида) 1547 пуд, яъни, 13620 руб. 90 коп.лик, 1850–1854 йилларда 5011 рубллик мис олиб келинган¹⁶².

Савдогарлардан мис, олтин ва кумушни Қўқон саррофбошиси сотиб олган. XIX аср ўрталарида 100 мисқолли олтин ёмби 90–95 тилло, 314 мисқолли кумуш ёмби 20 тилло, миснинг ботмони 22–28 тиллодан сотиб олинган. Мис танганинг 4 дан 1 қисми миқдорида кўрғошин кўшилган ва кўрғошин хонлик ҳудудидан қазиб олинган ҳамда ботмони 15–16 тиллодан харид қилинган. Саррофбоши сотиб олган металлари зарбхонага келтирган ва мирзанинг китобига қайд қилдирган¹⁶³.

Пойтахт Қўқонда хон Ўрдаси яқинида мамлакатдаги ягона зарбхона мавжуд бўлган. Бироқ, маълумотларга кўра, XIX аср бошларида Ўшда ҳам хонлик зарбхонаси мавжуд бўлган ва унда мис чақа тангалар зарб этилган¹⁶⁴. Қўқон зарбхонаси бир кечакундузда 1000 танга зарб қилиш имкониятига эга бўлган¹⁶⁵. Зарбхонада 100 мисқолли олтин ёмбидан 100 тилло, кумуш ёмбидан 640–700 танга, 1 ботмон мисдан 36 минг чақа зарб этилган. Зарб этилган 100 мисқол олтиндан 5 тилло, битта ёмби кумушдан 2 тилло, бир ботмон мис ва кўрғошиндан 13 тиллодан

¹⁶¹ ЎзР МДА. И. 1-фонд. 16-рўйхат, 876-иш, 7-варақнинг орқаси ва 8-варақ.

¹⁶² Адинаров А. Г. Торговые взаимоотношения... – С. 138.

¹⁶³ Адинаров А. Г. Торговые взаимоотношения... – С. 137.

¹⁶⁴ Тимковский Е. Ф. Путешествие в Китай через Монголию в 1820–1821 годах. Часть II. – СПб., 1824. – С. 91.

¹⁶⁵ Хорошихин А. Заметки о Кокане // Туркестанский сборник. Том 23. 1870. – С. 187.

хон фойдасига ўтказилган. Шунингдек, саррофбоши ва зарбхона хизматчилари ҳам маълум миқдорда даромад олган. XIX аср 60-йилларида Қўқон мингбошиси бўлган Аликули даврида Қўқон зарбхонасида кунига 100 тагача, йилига 36 минг ёмбидан танга зарб этилган. Қўқон зарбхонасидан хон йилига 25000 тилло даромад олган¹⁶⁶.

Қўқон хонлигида қалбаки пуллар ишлаб чиқаришга қарши жиддий чоралар кўрилган. Архив маълумотларига кўра, хонлик фуқароси Ҳосилбек Холназаров қалбаки тангалар ишлаб чиқаргани аниқлангач, таъқиб остига олинган. У хонликдан қочишга муваффақ бўлган бўлса-да, уни қўлга олиш учун кўшни хонликларга хон номидан махсус мурожаатномалар юборилган. Қўқон хонлигида танга-пулларни ишлаб чиқариш жараёнини назорат қилиш билан меҳтар шуғулланган¹⁶⁷. Хонлик бозорларида мол айирбошлаш анъанаси ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган.

XVIII аср бошларида ташкил топган Қўқон хонлигида аста-секин иқтисодий ҳаёт изга тушган. Ички ва ташқи савдо тараққий этиб, аҳолининг фаровонлиги ошган. Ўз навбатида хонлик ҳукмдорлари ҳам савдонинг ривожланишига ҳомийлик қилиб, бозорлар, карвонсаройлар, савдо расталари ва дўконлар барпо этдилар, бозорлардаги савдо-сотик жараёнини назорат остига олганлар. XVIII аср охирларида Қўқон хонлигининг ўз пулига эга бўлиши савдо муносабатларининг ривожиди муҳим омил вазифасини ўтади. Савдо-сотик хонлик аҳолиси ҳаётининг ажралмас қисми ҳисоб- ланиб, йирик шаҳарларда икки ва уч марта, катта қишлоқларда ҳамда бир нечта кичик қишлоқларни туташтирувчи ҳудудларда ҳафтада бир марта бозорлар ташкил этилган.

¹⁶⁶ Адинаров А. Г. Торговые взаимоотношения... – С. 138.

¹⁶⁷ ЎзР МДА, И. 1-фонд, 34-рўйхат, 144-иш, 5-варақ ва орқаси.

ХОНЛИКНИНГ ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ АЛОҚАЛАРИДА САВДОНИНГ ТУТГАН ЎРНИ ВА УНИНГ МУҲИМ ЙЎНАЛИШЛАРИ

Кўкон хонлиги Россия¹⁶⁸, қозоқ даштлари, Қашқар¹⁶⁹, Хитой, Афғонистон, Эрон, Ҳиндистон, араб мамлакатлари, Туркия ва бошқа давлатлар билан бевосита ёки билвосита савдо алоқаларини амалга оширган.

Кўкон хонлиги билан ташқи савдо алоқаларига эга мамлакатлардан бири Ҳиндистон эди. Икки давлат худуди бир биридан узоқлиги ва карвон йўллари бир неча мамлакатлар худудларидан

¹⁶⁸ Хонликнинг Россия билан савдо алоқалари масаласи Э.Ҳожиёв, Ф.Ғаффоров, А.Маҳкамовлар томонидан ўрганилган (*Ҳожиёв Э. Ўрта Осиё – Россия иқтисодий ва сиёсий алоқаларининг ривожланишида Тошкентнинг роли (XVIII аср охири – XIX аср бошлари): Тарих фан. номз. дисс. – Т.: Ўз ССР ФА Тарих ва арх. институти, 1962. – В. 259; Ғаффоров Ф. Россия билан Кўкон хонлиги ўртасидаги иқтисодий ва сиёсий алоқалар (XIX асрнинг биринчи ярми ва 60–70-йиллар): Тарих фан. номз. дисс. – Т.: Ўз ССР ФА Тарих ва арх. институти, 1970. – В. 266; Маҳкамов А. Роль города Коканда в развитии в экономических связей Средней Азии с Россией и сопредельными странами в XIX – начале XX веков: Дис... канд. ист. наук. – Т.: Инс. Истории АН Уз ССР, 1988. – 170 л.*). Улар Россия архивлари маълумотлари асосида бу алоқаларнинг моҳият ва мазмунини чуқур ва кенг очиб берганлар. Шу боис, монографияда хонликнинг Россия билан савдо алоқаларига муфассал тўхталинмади.

¹⁶⁹ Хонликнинг Қапқар билан савдо алоқалари масаласи Ш.Т.Қўлдошев томонидан тадқиқ қилинган. Тадқиқотчи ушбу масалани номзодлик диссертацияси ҳамда турли журнал ва анжуманларда эълон қилинган илмий мақолалари, тезислари орқали илмий жамоатчилик эътиборига ҳавола қилган (*Қўлдошев Ш. Т. Кўкон хонлиги ва Шарқий Туркистон ўртасидаги сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқалар (XVIII – XIX асрнинг биринчи ярми): Тарих фан. номз... дисс. – Т.: Ўз ФА Тарих институти, 2009; Ўша муаллиф. Кўкон хонлиги ва Қашқар ўртасидаги савдо алоқалари // “Кўкон асрлар силсиласида.” Республика илмий-назарий анжумани. – Кўкон, 2004. – Б. 301–303; Ўша муаллиф. Шарқий туркистонликларнинг Кўкон хонлигидаги фаолиятига доир // Шарқшунослик. – Т., 2008. – №13. – Б. 31–37.; Ўша муаллиф. Шарқий Туркистонда Кўкон оқсоқоллик тизимининг ўрнатилиши тарихига оид // Фарғона водийси тарихи янги тадқиқотларда мавзудаги Республика илмий анжумани материаллари. – Фарғона, 2009. – Б. 164–170.; Ўша муаллиф. Тошкент – Хитой алоқалари тарихидан // Имом ал-Бухорий сабоклари. – Самарқанд, 2009. – №1. – Б. 17–20).*

Ўтиши савдо алоқаларига муайян салбий таъсир кўрсатган бўлса-да, бу алоқа ар давом этаверган.

Кўқон хо шигидан Ҳиндистонга асосан хом ипак, ипак ва ярим ипак матолар, қуритилган мевалар, рўян, эчки момиғи жўнатилган. Шунингдек, кўқонлик савдогарлар томонидан Ҳиндистонга маҳаллий хунармандчилик маҳсулотларидан ташқари, Ўрта Осиёнинг бошқа худудларида тайёрланган ва Россия моллари ҳам олиб борилган.

Архив маълумотларига кўра, XIX аср 60-йиллари ўрталарида Кўқон хонлигидан йилига Бухоро хонлиги, Афғонистон ва Ҳиндистонга 200.000 рубллик мол чиқарилган. Улар орасида 8000 пуд ипак ҳам бўлган¹⁷⁰.

Кўқон хонлигида тайёрланган ипакнинг “чилла” деб аталадиган нави Шарқ мамлакатларида, хусусан, Ҳиндистонда ҳам машҳур бўлган. “Чилла” ипагининг баҳоси ўша давр учун анча юқори бўлиб, XIX аср 60-йилларида Кўқон хонлиги бозорларида бир пуди 197 руб. 60 коп. дан сотилган бўлса, унинг Бухоро бозорларидаги нархи 240 рублгача бўлган ҳамда у Ҳиндистонга кўплаб олиб кетилган¹⁷¹.

XIX аср 30-йилларида Ҳиндистон, Афғонистон орқали Ўрта Осиёга келган инглиз офицери А.Борнс маълумотларига кўра, сифатли Кўқон ипаги Кобул орқали Ҳиндистонга олиб борилган¹⁷². 1867 йил Ҳиндистонга Кўқон ва Бухоро хонлигидан 1000 туяда ипак жўнатилган ва унинг оғирлиги ўртача 12 минг пуд атрофида бўлган. Ипакнинг катта қисми Мўлтонда тайёр маҳсулотга айлантирилган ва бир қисми Бомбейга жўнатилган. Бомбейда ипак савдоси самарали бўлиб, бу порт шаҳар орқали Кўқон ипаги Европа давлатларига ҳам олиб кетилган.

Кўқон хонлигидан Бухоро ва Кобул орқали Ҳиндистонга ипаккава, хусусан, Наманган калаваси олиб борилган. XIX аср 70-йилларида унинг бир пуди нақд пулга 129 рублгача, 6 ой насияга 133 рублгача сотилган¹⁷³.

¹⁷⁰ ЎЗР МДА, И. 1-фонд. 16-рўйхат, 876-иш, 23-варақ.

¹⁷¹ Туркестанские ведомости. 1871. – № 29.

¹⁷² Борнс А. Путешествие в Бухару. Част III. – Москва, 1849. – С. 259.

¹⁷³ Петровский Н. О шелководстве и шелкоматании в Средней Азии. – Т., 1873. – С. 13, 97.

Инглиз Г.Морган маълумотларига кўра, XIX аср ўрталарида йилига Ўрта Осиё хонликларидан Бухоро орқали Ҳиндистонга 800 тўп ипак, 6000 пуд ипак маҳсулотлари – канаус, рўмол, дастурхонлар келтирилган¹⁷⁴.

Ҳинд савдогарлари Қўқон хонлигидан олтин ёмби ва тилла тангаларни ҳам олиб кетганлар. В.В.Вельяминов-Зернов маълумотларига кўра, XIX аср ўрталарида қоратегинликлар хонлик бозорларига маҳаллий усулда тайёрланган олтин ёмбиларни олиб келганлар ва Қўқон бозорида Қоратегин олтинининг мисқоли 16,5 танга, кичикроғи 14,5 тангадан сотилган. Баъзи вақтларда бир мисқол Қоратегин олтинининг нархи 18 танга, кичикроғининг мисқоли 16 тангага сотилган ҳамда бу олтиннинг катта қисми ҳинд ва афғон савдогарлари томонидан харид қилиниб, Бухоро орқали ватанларига олиб кетилган¹⁷⁵. Шунингдек, ҳиндларнинг Қўқон хонлиги бозорларидан маҳаллий олтин ва кумуш тангаларни ўз пулларига алмаштириб, Ҳиндистонга олиб кетиш ҳолатлари ҳам кўплаб учраган. Ҳусусан, Д.И.Романовский 1865 йилда ҳиндлар Тошкент бозорида Қўқон ва Бухоро олтин, кумуш тангаларини қиммат нарҳда сотиб олаётганликлари ҳақида маълумот берган¹⁷⁶.

Шунингдек, Қўқон хонлигидан Ёркент – Лодак йўли орқали Ҳиндистонга 100 туяда эчки момиғи, гиламлар, рўян олиб борилган¹⁷⁷.

XIX аср 30–40-йилларида Қўқон шаҳрида 6 та карвонсарой бўлган ва уларнинг иккитасида маҳаллий, тўрттасида Россия, Ҳиндистон, Тибет, Афғонистон, Қашқардан келтирилган моллар улгуржисига айирбошланган¹⁷⁸. XIX аср ўрталарида Ҳиндистон-

¹⁷⁴ Ҷуллеев Ш. Б. XIX аср охириги чораги – XX аср бошларида Рус – Ҳинд муносабатларида Ўрта Осиё (“Туркистон тўплами” материаллари асосида): Тарих фан. номз. дисс. – Т., 1994. – Б. 74.

¹⁷⁵ Вельяминов-Зернов В. В. Торговое значение Коканского ханства для русских... – С. 51.

¹⁷⁶ Романовский Д. И. О географических исследованиях в Киргизской степи и Туркестанской области в 1865 году и несколько слов о торговом значении Ташкента // Сборник статей о Средней Азии. Том VI. 1867. – С. 22.

¹⁷⁷ Гейнс А. К. Управление Ташкентом при Кокандском владычестве... – С. 532 – 535.

¹⁷⁸ Обзорение Коканского ханства... – С. 187, 213.

дан Кобул орқали Бухоро, Қўқон, Тошкент ва Қашқарга ҳар йили 10–15 минг туяда 160–240 минг пудгача юк келтирилган. Россия истилоси а қадар биргина Тошкентнинг ўзига Ҳиндистондан 1500–2000 туяда мол олиб келинган. 1866 йилда Қўқон хонлигига четдан нисбатан камроқ – 5000 туяда мол кириб келган бўлиб, унинг 2000 туясини ҳинд ва Бухоро моллари ташкил қилган¹⁷⁹.

Ҳиндистондан Қўқон хонлигига Кобул ва Бухоро хонлиги орқали атторлик буюмлари, доривор гиёҳлар, “муслин” деб номланувчи юпка мато, Банорас кимхоби, Кашмир рўмоллари, ҳинд парчалари, ип-газламалар, чопон, белбоғ, диний китоблар, индиго (нил), мурч, зираворлар, шакар, гуруч, шинни, қимматбаҳо тош, чой ва инглиз моллари – сурп, саллалик ва қийимлик дока, чит, қурол-яроғ ва бошқа буюмлар келтирилган¹⁸⁰.

Қўқон аҳолиси орасида Ҳиндистондан келтириладиган индиго, Кашмир рўмоллари, чой ва ҳинд матоларига талаб катта бўлган. Маҳаллий тўқувчиликда талаб юқори бўлган кўк-сарғиш рангдаги индиго бўёғи асосан ўсимлик илдизидан Мўлтонда тайёрланган бўлиб, у билан бўялган матолар ювилганда ранги ўчмас ва қуёш нуридан оқариб кетмас эди¹⁸¹. Ҳунармандлар ипак матоларни ва гиламларни бўяшда асосан ундан фойдаланганлар. XIX аср 60-йиллари ўрталаридан Қўқон хонлигига Ҳиндистондан 200 минг рубллик бўёқ келтирилган ва унинг катта қисми индиго бўлган¹⁸². XIX аср ўрталарида Тошкент бозорида индигонинг ўртача сифатлисининг пуди 5 тилло, пастроғи 4 тиллодан сотилган¹⁸³. Шунингдек, Ҳиндистондан мош рангдаги кошениль бўёғи ҳам келтирилган бўлиб, бу бўёқдан ҳам асосан ипакни бўяшда фойдаланилган¹⁸⁴.

¹⁷⁹ Терентьев М. А. Россия и Англия в борьбе за рынки. – СПб., 1876. – С. 42 – 45.

¹⁸⁰ ЎзР МДА, И. 1-фонд, 16-рўйхат, 876-иш, 23-варақ.

¹⁸¹ Саидносирова З., Деркунская Т. Химиядан қисқача русча-ўзбекча луғат. – Т., 1954. – Б. 262.

¹⁸² ЎзР МДА, И. 1-фонд, 16-рўйхат, 876-иш, 23-варақ.

¹⁸³ Небольсин П. И. Очерки торговли России с Средней Азией // Записки ИРГО. Кн X. – СПб., 1855. – С. 313.

¹⁸⁴ Гейеръ И., Назаров И. Кустарные промыслы в Ташкенте. Тетрад I. – Т., 1903. – С. 6.

Ҳиндистондан келадиган молларнинг қатта қисмини чой ташкил этган. Хонликка Ҳиндистондан Кобул орқали 1872 йил 8 августда 175 туя, 27 ноябрда 75 туя, 27 декабрда 180 туя, 1873 йил 27 февралда 76 туя, 8 апрелда 160 туя, 8 июлда 220 туя, 17 октябрда 140 туя, 1874 йил 17 январда 190 туя, 17 апрелда 140 туя, майдан октябргача 300 туя, октябрь ойида 170 туя, 2 декабрда 60 туя, 3 декабрда 50 туяда чой олиб келинган¹⁸⁵. 1872 йил январдан 1874 йил декабргача бўлган 25 ой ичида 559,720 фунт микдорида чой келтирилган¹⁸⁶. Шу муддатда Ҳиндистондан келтирилган ҳар бир қоп чой ўртача 50 тиллога баҳоланиб, бир қопда 4 пуд чой бўлган. Савдода кўк чойнинг 16 тури, жумладан, яхак, балидур, назигур, шиве, паррак, оқ-қуйруқ, байдари, қора-оққуйруқ, ойна ва бошқа навлари мавжуд бўлган ҳамда улар сифатига қараб турли нархда баҳоланган. Масалан, 1874 йил ноябрь ойида Қўқон бозорида яхак чойининг бир қопи 60 тилло, балидур 80–85 тилло, назигур 58 тилло, шиве 50–55 тилло, паррак 50–55 тилло, оққуйруқ 54 тилло, байдари 56 тилло, қора-оққуйруқ 54 тилло, ойна чой 18–22 тилло сотилган¹⁸⁷. Шунингдек, Бомбей ва Калькутта портлари, у ердан Пешавор – Кобул – Бухоро йўли орқали ҳинд чойи қаторида Хитойнинг Тебей, Юнанъ, Ан-Хоу ва бошқа ҳудудларида етиштирилган чой турлари Қўқон хонлигига келтирилган. Хусусан, 1865 йил 4000 туяда Хитой чойи Кобул орқали Ўрта Осиёга олиб келинган¹⁸⁸.

Ҳиндистондан Қўқон хонлигига келтириладиган маҳсулотларнинг бир қисмини машҳур Кашмир рўмоллари ташкил қилган. Кашмирда рўмол тўқиш билан аҳолининг асосий қисми шуғулланган бўлиб, инглиз Пирс Жервис маълумотиغا кўра, 1813 йил Кашмир ҳудудида 24 минг шундай рўмол тўқийдиган дастгоҳ мавжуд бўлиб, йилига 3 мингдан ортиқ Кашмир рўмоллари Ўрта Осиёга олиб келинган¹⁸⁹. Бу рўмол жуда қиммат ҳисобланган ва Ўрта Осиё бозорларида яхши Кашмир рўмолининг нархи 100

¹⁸⁵ ЎЗР МДА, И. 1-фонд, 16-рўйхат, 984-иш, 34-варақ ва орқаси.

¹⁸⁶ ЎЗР МДА, И. 1-фонд, 16-рўйхат, 984-иш, 34-варақ ва орқаси.

¹⁸⁷ ЎЗР МДА, И. 1-фонд, 16-рўйхат, 984-иш, 37-варақ.

¹⁸⁸ ЎЗР МДА, И. 1-фонд, 16-рўйхат, 203-иш, 17-варақнинг орқаси, 51-варақ.

¹⁸⁹ *Рустамов Ў. А. Ҳозирги Кашмир*. – Т.: Фан, 1961. – Б. 83.

тиллогача турган¹⁹⁰. Ҳиндистон ва Қўқон хонлиги савдо алоқаларининг ижобий самараси сифатида XIX асрдаёқ Марғилон, Ўратепла ва Қўқонда Кашмир рўмолларига ўхшаш жун рўмоллар тўқиш йўлга қўйилган¹⁹¹.

XIX аср 30-йилларига оид маълумотларга кўра, Ҳиндистондан Кобул орқали Бухоро бозорларига келтирилган Банорас кимхобининг 8–9 аршини 10 тиллодан 45 тиллогача сотилган ва катта қисми Қўқонга олиб кетилган¹⁹².

А. Борнс маълумотларига кўра, XIX аср 30-йилларида Ўрта Осиё хонликларига Панжобда тайёрланган оқ мато келтирилган ва ундан маҳаллий аҳоли салла тайёрлашда кенг фойдаланган¹⁹³. Кейинчалик инглиз сурпи ва докаларининг Ўрта Осиёга кўплаб келтирилиши Панжоб матосига бўлган эҳтиёжни камайтирган. Шунингдек, XIX асрга оид маълумотларга кўра, Панжобдан Ёркент орқали Қўқон хонлигига темир ва пўлат ҳам келтирилган¹⁹⁴.

Ҳиндистоннинг Қашқар орқали Қўқон билан савдо алоқалари ҳам анча самарали ва даромадли бўлган. 1812 йил 7 майда Россия империяси генерали Глазенапанинг татар савдогари Меҳти Рафилов билан учрашувидан сўнг рус ҳукуматида берган ҳисоботида, Кашмир – Оксу – Қўқон шаҳарларининг савдо айланмаси йилига бир неча миллион руб. бўлганлиги ҳақидаги маълумоти буни тасдиқлайди¹⁹⁵.

Ҳиндистон Англия таъсир доирасига тушиб боргани сари бу ердан Ўрта Осиёга инглиз ва турли хил Европа молларининг кириб келиши кўпайиб борган. XIX аср 60-йиллари иккинчи ярмидан йилига Қўқон хонлигига Бухоро орқали 300 минг рубллик

¹⁹⁰ Михалева Г. А. Узбекистан в XVIII – первой половине XIX века: ремесла, торговля и пошлины. – Т., 1991. – С. 25.

¹⁹¹ Байқова Н. Б. Из истории караванной торговли между Средней Азией и северной Индией в XIX // Взаимоотношение народов Средней Азии и сопредельных стран востока. – Т., 1963. – С. 189 – 193.

¹⁹² Записки о Бухарском ханстве... – С. 77.

¹⁹³ Борнс А. Путешествие в Бухару. Часть III. – Москва, 1849. – С. 566.

¹⁹⁴ Кочинев В. И. Панжаб в период мисалей и образование государства сикхов // Индийский этнографический сборник. – Москва, 1961. – С. 38.

¹⁹⁵ Афганистан. – Москва, 1984. – С. 101.

Манчестер ва Бирмингемда тайёрланган инглиз газламалари кириб келган¹⁹⁶.

Инглиз моллари орасида Машҳад орқали келтирилган маҳсулотлар сифат жиҳатидан Пешавордан келтирилган маҳсулотлардан юқори турган ва харидоргир бўлган. Бунинг асосий сабаби Машҳад орқали ўтувчи йўлнинг қисқалиги маҳсулотнинг сифатли ҳолда етиб келишига сабаб бўлганлигидадир.

Ҳинд савдогарлари Ўрта Осиё бозорларида инглиз молларини арзон нархларда сотганлар ва 3 йил муддатгача қарзга ҳам берганлар¹⁹⁷. Хусусан, XIX аср 60-йилларида хонлик пойтахтида бўлган тошкентлик савдогар Ҳожи Юнусов, Қўқон бозорида пешаворлик савдогар маҳаллий тужжорларга ўз молларини 3 йил муддатга қарзга берганлигини кўрганлиги ҳақида маълумот беради¹⁹⁸. Бу ҳолат шу турдаги рус молларининг рақобатга бардош бера олмаслигига олиб келган. Натижада Россия ҳукумати 1868 йилда Туркистон генерал-губернаторлиги ҳудудига Европа моллари келтиришни таъқиқлаб қўйган¹⁹⁹. Шу сабабли, Бухоро хонлиги орқали Туркистон генерал-губернаторлиги ҳудудига ўтган карвонлар тазйиқ остига олинган ва улардан катта миқдорда бож ундирилган. 1871 йил Кобул орқали Қўқонга келаётган инглиз моллари Хўжандда ушлаб қолинганлиги ва ундаги инглиз докасининг ҳар бўлагидан 10коп.данбож олинганлигибуфикрнинг исботидир. Ҳар бир туяга 600 бўлакгача инглиз докаси юкланган бўлиб, бу газлама нархига нисбатан катта бож ҳисобланган²⁰⁰. Оқибатда, четдан келтирилган маҳсулотлар таннархининг ошиб кетиши, Қўқон хонлигига Бухоро хонлиги орқали инглиз ва ҳинд моллари кириб келишининг камайишига, Қашқар орқали кириб келишининг кучайишига сабаб бўлган. Инглиз ҳукумати турли тазйиқларга қарамасдан, Ўрта Осиё бозорларида мавқеини сақлаб қолиш мақсадида, 1870 йилда Кашмир махорожаси билан савдо

¹⁹⁶ ЎзР МДА, И. 1-фонд, 16-рўйхат, 876-иш, 23-варак.

¹⁹⁷ *Тетеревников А. Н. Очерк внутренней торговли Киргизской степи.* – СПб., 1867. – С. 53.

¹⁹⁸ *Гейнс А. К. Управление Ташкентом при Кокандском владычестве...* – С. 530.

¹⁹⁹ ЎзР МДА, И. 1-фонд, 20-рўйхат, 1394-иш, 8-варак.

²⁰⁰ ЎзР МДА, И. 1-фонд, 16-рўйхат, 719-иш, 5-варак.

шартномасини имзолаб, Ҳиндистон – Қашқар йўлидаги савдо қарвонлағидан йўл божларини олиб ташлаш орқали маҳсулот таннархи и пасайтиришга ҳаракат қилган. Натижада келгуси йилдаёқ инглизларнинг Қашқардаги савдоси ҳажми 7 баробарга ошган²⁰¹.

Ҳиндистондан Ўрта Осиёга улгуржи мол келтириш билан ислом динига эътиқод қилувчи ҳиндистонлик савдогарлар шуғулланганлар. Чунки, қарвон йўллари асосан мусулмонлар яшайдиган ҳудудлардан ўтган бўлиб, бу ерларда мусулмон бўлмаган савдогарлардан катта миқдорда бож олинган. Хонлиқлар шаҳарларида эса Ҳиндистондан келтирилган молларни сотиш билан асосан мусулмон бўлмаган ҳиндлар машғул бўлган²⁰². Чунки хонлик ҳудудида мусулмон бўлмаган савдогарларга ҳам яхши муносабатда бўлинганлиги бунга асосий сабаблардан бири бўлган.

Қўқон хонлиги Афғонистон билан ҳам фаол савдо алоқаларини ўрнатган эди. Афғонистон шаҳарлари билан Қўқон хонлигини боғловчи қарвон йўллари асосан Бухоро хонлиги ҳудудидан ўтган ва Бухоро бозорлари орқали ҳам Афғонистон – Қўқон хонлиги савдо алоқалари амалга оширилган. Бухоро хонлиги орқали Афғонистоннинг Маймана, Сарипул, Ахча, Андхой, Кобул ва Ҳирот шаҳарларига Қўқон хонлигидан савдо қарвонлари қатнаган. Шунингдек, Афғонистон ва унинг шаҳарлари Ўрта Осиё хонлиқлари учун муҳим бўлган транзит йўлида жойлашган бўлиб, уларнинг аксарияти Қўқон хонлигининг Ҳиндистон, Эрон, араб мамлакатлари, Туркия ва Европа мамлакатлари билан савдо алоқаларида муҳим аҳамият касб этган.

Қўқон хонлиги Афғонистон билан Бухоро орқали ўтган қарвон йўлидан ташқари Қоратегин – Дарвоз орқали Бадахшонга ва у ердан афғон шаҳарлари ҳамда Шимолий Ҳиндистонга олиб борувчи қарвон йўли орқали ҳам савдо қилиш имкониятига эга бўлган²⁰³.

²⁰¹ Туркестанский сборник. Том 101. – С. 528.

²⁰² Дмитриев Г. А. Из истории среднеазиатско-индийских отношений второй половины XIX в – начала XX в.: Автореф. дис... канд. ист. наук. – Т., 1965. – С. 10.

²⁰³ Венюков М. Материалы для военного обозрения русских границ в Азии // Туркестанский сборник. Том VIII. 1873. – С. 450 – 451.

Хонликнинг Афғонистонга экспорт қилувчи асосий маҳсулоти ипак ҳисобланган. Бу давлат шаҳарларига келтирилган ипакнинг бир қисми маҳаллий хунармандлар томонидан харид қилинган бўлса, катта қисми қўшни мамлакатларга олиб кетилган. Ҳиндистонда бўлган европалик сайёҳлар маълумотларига кўра, XIX аср 50-йилларида Ҳиротдан Шикорпурга олий навли “Кўқон ипаги” олиб келинган бўлиб, Кобулда ҳам энг сифатли ипак “Кўқон ипаги” номи билан таниқли бўлган. Кобулга келтирилган Кўқон ипаги бу ерда сараланган, турли навларга ажратилган ҳамда Панжоб ва Ҳиндистонга юборилган²⁰⁴.

Хонликдан келтирилган ипак ва ипак матолар Афғонистоннинг ўзида ҳам харидоргир ҳисобланган. Хусусан, тикувчилик ривожланган Хулм (Тошқўрғон) шаҳри хунармандлари ўз маҳсулотларини яратишда Кўқоннинг ипак матоларидан фойдаланганлар. Хулмда ипак матолар олиб келган кўқонлик савдогарларни тез-тез учратиш мумкин бўлган²⁰⁵.

Кўқон хонлиги Афғонистоннинг Қашқар ва Хитой билан савдо алоқаларида ҳам муҳим аҳамият касб этган. Хонлик савдогарлари маҳаллий моллар билан бир қаторда Қашқар ва Хитой молларини Бухоро хонлиги орқали афғон шаҳарларига олиб борганлар. Хитойдан Афғонистонга Қашқар ва Кўқон орқали чой олиб келинган бўлиб, у денгиз орқали Хитойдан Ҳиндистон ва Афғонистонга келтириладиган чойдан таъми бўйича ажралиб турган. Хитойдан келтирилган чойнинг турли навлари Қашқар орқали Кўқон савдогарлари воситачилигида Бухоро ва Афғонистонга ҳам олиб келинган²⁰⁶.

Афғонистон бозорларига Хитойда ишлаб чиқарилган чинни идишларни сотишда Кўқон савдогарлари ҳам фаол иштирок этганлар. Афғонистонда Хитой чинниси “Қашқар чинниси” номи билан машҳур бўлиб, бошқа худудларнинг шу каби молларидан

²⁰⁴ *Бабаходжаев М. А.* Русско-афганские торгово-экономические отношения в второй половине XVIII – начале XX в. – Т., 1965. – С. 13, 131.

²⁰⁵ *Тегеев Б.* По Афганистану. Приключения русского путешественника. – Москва, 1904. – С. 38.

²⁰⁶ *Курапаткин А.* Очерки Кашгарии. – СПб., 1878. – С. 141.

қиммат нарҳда сотилган. Хусусан, XIX аср 70-йилларида Кобулда битта Хитой чинни пиёласи 50 коп.дан 5 рублгача баҳоланган²⁰⁷.

Қўқон хонлигидан Дарвоз, Қоратегин ва улар орқали афғон шаҳарларига бориладиган карвон йўлларида асосан қўқонлик ва марғилонлик савдогарлар фойдаланган. Бу савдогарлар ушбу йўл орқали Дарвоз, Қоратегин, Кўлоб ва Бадахшон, Кобул, Кундуз, Хулм шаҳарларига ҳам ипак, ипак ва ярим ипак матолар олиб борганлар²⁰⁸.

XIX аср 60-йилларига қадар Афғонистоннинг йирик иқтисодий маркази бўлган Кобул орқали ва у ердан Ўрта Осиё хонликлари, қозоқ даштлари ва Қашқарга йилига 10–15 минг туяда 160–240 минг пудгача турли хилдаги мол олиб келинган²⁰⁹. Кобул божхоналари ҳам савдо карвонларидан жуда катта даромад олган. А.Борнс маълумотларига кўра, XIX аср 30-йилларида Кобул божхонасидан давлат хазинасига йилига 2 лак ва 22 минг рупий²¹⁰ даромад тушган²¹¹.

Ўрта Осиёнинг бир қисмини Россия томонидан истило қилиниши ва Туркистон генерал-губернаторлиги ҳудудида Европа молларига чеклов жорий қилиниши Афғонистондан мол кириб келишини камайтирган. Хусусан, XIX аср 70-йилларига келиб, Афғонистондан Ўрта Осиёга шу асрнинг 60-йилларига нисбатан анча кам – йилига 3000–3500 туяда, 1 млн руб. атрофидаги мол кириб келган ва уларнинг бир қисми Бухоро ҳудуди орқали Қўқон хонлигига олиб келинган²¹².

Афғонистондан Қўқон хонлигига Бухоро орқали афғон қиличи, ханжари, тўн ва саллалари, гиламлар, доривор гиёҳлар, қўй, тулки мўйналари, жун газлама, бузгундж бўёғи, Бухоро қорақўлидан фарқ қилувчи қорақўл териси ва ҳинд-инглиз, форс

²⁰⁷ Яворский И. Л. Путешествие русского посольства въ Афганистану и Бухарскому ханству в 1878 – 1879 г. Том I. – СПб., 1882. – С. 161 – 162.

²⁰⁸ Несколько слов об условиях жизни в горах Дарваза и долине реки Ванча // Туркестанские ведомости. 1894. – № 65.

²⁰⁹ Гейнс А. К. Управление Ташкентом при Кокандском владычестве... – С. 532.

²¹⁰ И з о х: XIX аср 50 – йилларида 1 афғон рупияси 38 рус тийинига тенг бўлган.

²¹¹ Борнс А. Кобул. – Москва. 1847. – С. 132.

²¹² Бухара // Туркестанский сборник. Том 30. 1870. – С. 116.

моллари келтирилган²¹³. В.В.Вельяминов-Зернов маълумотларига кўра, Қўқон хонлигида Кобул белбоғи ва саллалари машхур ҳисобланган ва уларнинг хонлик бозорларига афғон савдогарлари олиб келганлар²¹⁴. Қўқон хонлигида Хуросон қиличлари ҳам қадрланган ва у маҳаллий ҳамда афғон савдогарлари томонидан олиб келинган²¹⁵. Қўқон хонлиги даврида Тошкент бозорларига қимматбаҳо тошлар Бадахшондан ва Бухоро орқали Балхдан келтирилган²¹⁶.

Қўқон – Бадахшон карвон йўли орқали хонлик бозорларига турли ёввойи хайвонлар – тулки, бўри, айик, йўлбарс, ёввойи мушук терилари, гуруч, жун газламалар, машхур Бадахшон ложуварди олиб келинган²¹⁷. XIX аср 60-йилларида Бадахшондан келтирилган ложувард (зангори тош)нинг пуди Қўқон бозорида 60–80 рублдан сотилган ва қилич, ханжар, пичоқлар дастасини безатишда фойдаланилган²¹⁸.

Хонлик бозорларида Қоратегин қўйларига талаб катта бўлиб, ҳар йили кўплаб қўй ҳайдаб келинган. Шунингдек, афғон шаҳарлари Қундуз ва Рустакдан Қўқон хонлиги савдогарлари Қоратегин қўйларини харид қилиб, Дарвоз, Қоратегин ва Олой водийси орқали ватанларига қайтганлар²¹⁹.

XIX аср 60-йилларида Қўқон хонлигининг Бухоро ва Афғонистон билан савдо айланмаси йилига 2 млн руб. атрофида бўлган²²⁰.

Қўқон хонлигининг Афғонистон билан савдо алоқаларида хонлик савдогарлари билан бир қаторда афғонлар ҳам катта мавқеи-

²¹³ Торговые сношение с Афганистаном // Туркестанские ведомости. 1888. – № 39.

²¹⁴ Вельяминов-Зернов В. В. Торговое значение Коканского ханства для русских... – С. 51.

²¹⁵ Пашино П. И. Туркестанский край в 1866 году. – СПб., 1868. – С. 147.

²¹⁶ Добросмыслов А. И. Ташкент в прошлом и настоящем. – Т., 1912. – С. 19.

²¹⁷ Абаева Т. Г. Очерки истории Бадахшана: Дисс.. канд. ист. наук. – Т., 1961. – С. 157.

²¹⁸ Центральная Известия Русского Географического Общества. Том III. – СПб., 1866. – С. 128.

²¹⁹ Несколько слов об условиях жизни в горах Дарваза и долине реки Ванча // Туркестанские ведомости. 1894. – № 65.

²²⁰ ЎзР МДА, И. 1-фонд, 16-рўйхат, 876-иш, 23-варак.

га эга бўлганлар. Хусусан, Ҳиндистондан Ўрта Осиё ҳудудларига савдо карвонларини афғонларнинг “повинда” қабиласи аъзолари кўриқлаб келганлар. Повинда таркибига лохани, носири, хароти, мияхел, дутани, ниязи каби уруғлар кирган бўлиб, уларнинг 35 мингдан ортиқ туяси мавжуд бўлган. Повинда аъзолари савдогарларга тегишли юкларни ўз туялари орқали Ўрта Осиёга келтирганлар²²¹. Бу молларнинг бир қисми шубҳасиз Қўқон хонлигига келтирилган. Архив маълумотида кўрсатилишича, Ўратепа божхонасидан 1865 йил 11 августда афғон савдогари Кобулдан Қўқонга 325 руб. 60 коп.лик чой ва чит олиб ўтган²²².

Қўқон хонлигининг Эрон билан савдо алоқалари Бухоро хонлиги ва Афғонистон бозорлари ҳамда уларнинг ҳудудидан ўтган карвон йўллари орқали амалга оширилган. Бирок, Ўрта Осиё ва Эрон аҳолиси ўртасидаги диний келишмовчилик икки ҳудуд савдо алоқаларига салбий таъсир кўрсатган. Ўрта Осиё савдогарлари Эрон шаҳарларида кўплаб тўсиқларга учраган, форс савдогарларидан Ўрта Осиё хонликларида христианлар каби беш фоиз миқдорида бож олинган²²³. Натижада, асосан сунний мазҳабида бўлган ўрта осийлик савдогарлар Эронга, шиа мазҳабида бўлган форслар эса Ўрта Осиё шаҳарларига жуда кам келганлар. Шунингдек, икки ҳудуд карвон йўллари унча узоқ бўлмаса-да, ғоят хавфли бўлиб, кўчманчи қабилалар хужуми кўп кузатилган. Бирок, бу тўсиқларга қарамасдан, икки ҳудуд ўртасида муайян савдо алоқалари мавжуд бўлган. Хусусан, Н.Хаников ёзишича, XIX аср 40-йилларида Эрондан Машҳад орқали Бухорога йилига 4 марта карвон келган²²⁴. Машҳаддан йўлга чиққан савдо карвонлари афғон ва Хуросон шаҳарлари орқали Бухоро, Самарқанд, Хўжанд, Қўқон, Ёркент, Ғарбий Хитой ва Кашмиргача борган²²⁵.

²²¹ *Бабаходжаев М. А.* Русско-афганские торгово-экономические отношения... – С. 15.

²²² ЎзР МДА, И. 336-фонд, 1-рўйхат, 104-иш, 6-варак.

²²³ *Валиева Д. В.* Среднеазиатско-иранские отношения первой половине XIX в // *Взаимоотношение народов Средней Азии и сопредельных стран востока.* – Т., 1963. – С. 53.

²²⁴ *Ханыков Н.* Описание Бухарского ханства. – СПб., 1843. – С. 173.

²²⁵ О путях сообщения // *Проект устава товарищества для развития торговли с Среднею Азиею.* Сост. С.Хрулев. – СПб., 1863. – С. 9.

Кўқон хонлигидан Эронга асосан хом ипак, ипак газлама ва ярим ипак газламалар ва хонлик ҳудуди орқали ҳамда савдогарлари томонидан Қашқар ипаги ва ипак матолари, Хитой чинни идишлари, атторлик моллари, чой ва ҳ.к. лар ҳам олиб борилган. 1870 йилда Бухородан Эронга 23 минг пуд, яъни 2 млн 120 минг рубллик ипак жўнатилган ва бу ипакнинг бир қисми Кўқон хонлигидан олиб борилган²²⁶.

XIX аср ўрталарида Риштон кулолчилигининг машҳур вакиллари билан бўлган ака-ука Уста Жалил ва Кури Абду Жамиллар ҳақидаги маълумотлар эътиборга молик ҳисобланади. Уста Жалил Қашқарда кулолчилик сирларини ўрганиб қайтган. Кури Абду Жамил савдо билан шуғулланган ва тижорат иши юзасидан марвлик савдогар билан танишиб қолган ҳамда улар биргаликда Эрон ва Қашқарда савдо билан машғул бўлганлар. Шунингдек, улар бир вақтнинг ўзида Эрон ва Қашқар кулолчилик сирларини ўрганганлар²²⁷.

Кўқон хонлигига Эроннинг йирик маркази Машҳаддан ипак матолар, Табриз мовути, олтин ип билан тикилган форс парчаси, Кирмоншоҳ рўмоллари, олтин ип билан тикилган Исфохон белбоғи, Эрон гиламлари, Шероз мўйнаси, феруза, шакар, сариқ мурч, тамаки, турли хил бўёқ, пичок, ханжар, курол, кўлёзма ва босма китоблар, доривор гиёҳлар, инглиз матолари, шакар, майда темир, мис буюмлари келтирилган.

Бухоро қоракўлидан фарқ қилувчи Шероз қоракўллари ҳам Кўқон хонлигида таниқли бўлган²²⁸. Хонликка сифати юқори бўлмаган ва аҳолининг ўрта табақаси учун мўлжалланган чарм ҳам асосан Бухоро ва Эрондан олиб келинган ҳамда у Ҳамадон чарми номи билан танилган²²⁹. Ўрта Осиё хонликларида, хусусан, Кўқонда энг яхши қилич Хуросон ва Эрон қиличлари ҳисобланган²³⁰. XIX асрга оид маълумотларга кўра, Бухоро

²²⁶ *Расуль-Заде П. Н.* Из истории Среднеазиатско-индийских связей. – Т., 1968. – С. 68.

²²⁷ *Пещерова Е. М.* Гончарное производство Средней Азии. – Москва, 1959. – С. 229.

²²⁸ *Географическое описание Киргизской степи.* – СПб., 1863. – С. 210.

²²⁹ *Пашино П. И.* Туркестанский край в 1866 году. – СПб., 1868. – С. 144.

²³⁰ *Гребенкин А.* Таджики: Этнографический очерк // Туркестанский сборник. Том I. 1872. – С. 487.

қиличи бир тилло нарҳда, Эрон қиличи ундан ўн баробар қиммат нарҳда сотилган²³¹. Эрондан Қўқон хонлигига феруза, марварид ҳамда доривор гиёҳлар ҳам келтирилган бўлиб, қимматбаҳо тошлар маҳаллий заргарлар орасида қадрланган²³². Л.Костенко маълумотига кўра, Эроннинг Нишопур шаҳридан келтирилган феруза тоши Бадахшонниқидан яхшироқ бўлган ва ноёб ҳисобланган²³³.

XIX аср ўрталарида Эрондан Ўрта Осиёга шакар олиб келина бошланган. Унинг пуди Бухорода 3 тиллодан сотилган ва бутун Ўрта Осиё бозорларига олиб кетилган²³⁴. Эрондан Бухорога ҳар йили катта миқдорда кўкнори олиб келинган ва бир қисми Қўқон орқали Хитойга олиб кетилган²³⁵. Шунингдек, Эрондан Бухоро ва Қўқон орқали Қашқарга опиум ҳам олиб келинган. Унинг пуди Бухорода 50–56 тиллодан ва Қашқарда бир неча баробар қиммат сотилган²³⁶. XIX аср 50-йилларида Тошкентда бўлган рус савдогари С.Я.Ключаров маълумотига кўра, 1852 йил 3 апрелда Эрондан Бухоро орқали Тошкентга келган карвон молларининг ичида опиум бўлиб, Фулжа, Чугучак ва Қашқар савдогарлари томонидан унга катта қизиқиш билдирилган²³⁷.

Эрон орқали турли Европа моллари Форс қўлтиғидаги Бандар Аббос бандаргоҳига ва у ердан Машҳад орқали Ўрта Осиёга олиб келинган. Хусусан, XIX аср ўрталарида Қўқон хонлигида асирликда бўлган Н.Северцовнинг маълумот беришича, бухоролик савдогарлар Қўқон бозорларига Бухоро моллари билан

²³¹ Михалева Г. А. Узбекистан в XVIII– первой половине XIX века: ремесла, торговля и пошлины... – С. 22.

²³² Романовский Д. И. О географических исследованиях в Киргизской степи и Туркестанской области в 1865 году и несколько слов о торговом значении Ташкента // Сборник статей о Средней Азии. Том VI. 1867. – С. 22.

²³³ Костенко Л. Средняя Азия и водворение в ней Русской гражданственности. – СПб., 1871. – С. 211.

²³⁴ Валиева Д. В. Среднеазиатско – иранские отношения первой половине XIX в... – С. 53.

²³⁵ Борнс А. Путешествие в Бухару. Том III. – Москва, 1849. – С. 571.

²³⁶ Валиханов Ч. Ч. Описание нескольких монет улуса чагатая, Хивы и Коканда... – С. 190.

²³⁷ Вельяминов-Зернов В. В. Исторические известие с Коканском ханстве... – С. 36.

бирга, рус, афғон ва Машҳад орқали кириб келган форс, англиз ва ҳинд молларини ҳам олиб келганлар²³⁸. А.Н.Тетеревников маълумотларига кўра, XIX аср 60-йилларида Тошкентда англиз моллари “машҳадники” номи билан танилган ва бозорларда тез-тез учраган²³⁹. Қўқон хонлиги бозорларига Машҳад орқали келтирилган англиз читидан маҳаллий хунармандлар кўйлак ва чопонлар тикишда фойдаланган бўлиб, XIX аср ўрталарида Машҳад орқали Тошкентга келтирилган оддий англиз читининг 20 бўлаги (бир бўлаги узунасига 35 – 36 аршин) 22 тилло, юқори сифатлиси 28 тиллодан сотилган²⁴⁰. Шунингдек, Машҳад орқали хонлик бозорларига машҳур француз чити ҳам олиб келинган²⁴¹.

Россия истилоси арафасида Туркистон ва Чимкент бозорларида ҳам Машҳаддан Бухоро ва Тошкент орқали кириб келган форс ва англиз молларини кўплаб учратиш мумкин бўлган. Бу ерда Машҳад сурпидан тайёрланган салла 8 руб., жун газламаси 16 руб., соябони эса 50 коп. нархда сотилган²⁴².

Форс савдогарлари Қўқон хонлигининг турли ҳудуд билан савдо алоқаларида ҳам иштирок этган. П.И.Небольсин маълумотига кўра, Қўқон –Қашқар савдо қарвонларида қўқонлик ва бухоролик савдогарлар билан бирга афғон ва форс савдогарларини ҳам учратиш мумкин бўлган²⁴³. Форс савдогарлари Қўқон хонлигининг йирик шаҳарларида яшаб, савдо билан шуғулланганлар. В. В. Вельяминов-Зернов маълумотларига кўра, XIX аср 50-йилларида Тошкентда ўрта осиелик савдогарлар билан бирга афғон, татар, ҳинд ва форс савдогарлари ҳам яшаганлар ва улар Машҳад орқали кириб келган моллар савдоси билан шуғулланганлар²⁴⁴.

²³⁸ *Северцов Н.* Месяц плену у коканцов. – СПб., 1860 // Туркестанский сборник. Том 373. 1883. – С. 87.

²³⁹ *Тетеревников А. Н.* Очерк внутренней торговли Киргизской степи... – С. 36.

²⁴⁰ *Небольсин П. И.* Очерки торговли России с Средней Азией // Записки ИРГО. Кн X. – СПб., 1855. – С. 217.

²⁴¹ *Гейнс А. К.* Управление Ташкентом при Кокандском владычестве... – С. 574.

²⁴² *Тетеревников А. Н.* Очерк внутренней торговли Киргизской степи... – С. 26–27, 36.

²⁴³ *Небольсин П. И.* Очерки торговли России с Средней Азией. – СПб., 1856. – С. 348.

²⁴⁴ *Вельяминов-Зернов В. В.* Торговое значение Кокандского ханства для русских... – С. 49.

Ю оридаги маълумотлар Қўқон хонлиги ва Эрон ўртасидаги савдо алоқалари изчил равишда, икки томон учун ҳам ўзаро манфатли, самарали олиб борилганлигини кўрсатади.

Хонлик савдогарлари Усманийлар давлати (Туркия) ва араб шаҳарларига савдо мақсадида бориб турганлар. Улар араб мамлакатлари ва Туркия шаҳарлари билан ҳам асосан Бухоро, Афғонистон ёки Хуросон, Эрон ҳудудларидан ўтган карвон йўллари орқали савдо алоқаларини амалга оширганлар.

Қўқон хонлигидан араб мамлакатлари ва Усманийлар давлати шаҳарларига ипак ва ярим ипак матолар, маҳаллий ҳунармандлар томонидан тайёрланган маҳсулотлар ва Хитой моллари олиб борилган. Бу мамлакатларга хонлик савдогарларининг ҳар бир сафари бир неча ойлаб, йиллаб давом этган.

Ҳар йили ҳаж мавсумида Макка ва Мадина зиёратига отланган ҳожилар ҳам икки ҳудуд ўртасидаги савдо алоқаларини амалга оширишда муҳим аҳамият касб этганлар. Хусусан, XIX аср 60-йилларида Ўрта Осиёда бўлган А.Вамбери маълумотига кўра, Ҳиротга у билан “50–60 атрофидаги қўқонлик ҳожилар қарийб 40 дюжина²⁴⁵ ипак рўмол, 2 мингга яқин пичоқ, 30 бўлак Наманган шойиси, кўп сонли Қўқон дўппилари ва бошқа молларни сотиш учун Арабистонга олиб кетганлар”²⁴⁶.

Макка зиёратига кетаётган қўқонлик зиёратчиларнинг бир қисми Россия орқали, яъни Оренбург – Астрахан – Истанбул йўналишидан фойдаланишни маъқул кўрганлар. Улар ҳаж зиёратига бориш жараёнида ўзлари билан маҳаллий молларни олиб борганлар ҳамда сафар давомида хорижий маҳсулотларга айирбошлаганлар. Тошкент божхонаси маълумотларига кўра, 1871 йил июнь ойида Қўқондан Тошкент орқали Макка ва Мадинага 400 дона ипак рўмол²⁴⁷, 1872 йил май-август ойларида эса Маккага 23 минг 545 руб. 50 коп. лик мол жўнатилган²⁴⁸.

²⁴⁵ И з о ҳ : 1 дюжина - 12 дона молни англатган (Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Т., 1-том. 2000. – Б. 241).

²⁴⁶ В ам б е р и А. Путешествие по Средней Азии. – Москва, 1867. – С. 371 – 372.

²⁴⁷ Ў з Р М Д А, И. 469-фонд, 1-рўйхат, 60-иш, 37-варақ.

²⁴⁸ Ў з Р М Д А, И. 469-фонд, 1-рўйхат, 189-иш, 37-варақнинг орқаси.

Кўқонлик савдогарлар Ўрта Ер денгизининг шарқий соҳилларида жойлашган араб шаҳарлари билан қизгин савдо алоқаларини олиб борганлар. Ўз навбатида, хонлик савдогарларининг араб ҳукмдорлари хизматига кириш жараёни ҳам кузатила бошланган. Миср ҳукуматида Ўрта Осиёдан келган савдогарларнинг фаолият олиб бориши икки минтақа манфаатлари йўлида савдо алоқалари олиб борилиши учун хизмат қилган. Миср пойтахти Қоҳира бозори ва Искандария шаҳри портида кўплаб ўрта осиелик, жумладан кўқонлик савдогарларни учратиш мумкин эди. Искандария порти Жанубий Европага жўнатилаётган Осиё молларининг асосий бандаргоҳи ҳисобланиб, бу ердан Ўрта Осиёдан ҳам олиб борилган ойналар, гилам, эчки терилари Европага чиқарилган. “Мунтахаб ут-таворих” асари муаллифи Муҳаммад Ҳақимхон тўра Мисрга қилган сафари чоғида Қоҳира бозорида савдо иши билан юрган икки кўқонлик савдогарни учратган²⁴⁹. Бу шундан далолат берадики, Миср билан алоқалар туфайли Кўқон моллари Африка қитъасига ва Миср портларидан Европа мамлакатларига чиқарилган.

Машҳур Марғилон ипак газламалари, рўмоллар, кўрпа ва бошқа Кўқон хонлиги маҳсулотлари Туркия бозорларида ўз харидорига эга бўлган ва хонлик савдогарлари томонидан кўплаб олиб борилган²⁵⁰. Хусусан, Тошкент божхонаси маълумотларига кўра, 1871 йил апрель ойида андижонлик савдогарлар Бобоназар Сўфи Чинибеков ва Ҳожи Ҳабибулло Мулла Ҳайдарбековлар Кўқон хонлигидан Россия шаҳарлари орқали Истанбулга 24 рубллик 40 дона ипак рўмол, 40 рубллик 600 парча чит, 40 рубллик 8 фунт хом ипак, жами: 104 рубллик, андижонлик савдогар Ҳожи Муҳаммад Амин Хўжа Абдулло Ҳожиев 40 рубллик 8 фунт хом ипак, кўқонлик савдогар Мулла Абдумажид Нодир Муҳамедов 138 рубллик 180 дона ипак рўмол, 90 рубллик 180 дона оддий рўмол, 30 рубллик 10 жуфт беқасам, 40 рубллик 10 жуфт канаус, жами: 308 рубллик, кўқонлик савдогар Мулла Незматулла Мулла Абдурахмонов 138 рубллик 180 дона ипак рўмол, 140 рубллик

²⁴⁹ *Хуршут Энвер*. Ҳақимхоннинг ҳаёти ва саёҳатлари. – Т.: Фан, 1987. – Б. 32.

²⁵⁰ *Развадовский В. К.* Опыт изледования гончарного и некоторых других кустарных промыслов в Туркестанском крае. – Т., 1916. – С. 10.

280 дона оддий рўмол, 42 рубллик ипак матолар, жами: 320 рубллик, андижонлик савдогар Хожамонбеков эса 200 рубллик 400 дона ипак рўмол, 300 рубллик 1 пуд 20 фунт хом ипак, жами 500 рубллик мол олиб кетганлар²⁵¹.

Шунингдек, 1871 йил май ойида Тошкент ва Россия шаҳарлари орқали Истанбулга кўқонлик савдогар Муҳаммад Ёқуб 148 рубллик 300 дона ипак рўмол, 8 рубллик 4 пуд дурия ипак матоси, 400 рубллик 2 пуд тафил ипаги, жами: 566 рубллик, кўқонлик савдогар Мулла Йўлдош Мулла Қурбашев 160 рубллик 320 дона ипак рўмол, кўқонлик савдогар Ҳожи Муҳаммад Норбўрибоев 20 рубллик канаус ва 137 рубллик 140 та ипак рўмол, жами: 160 рубллик, кўқонлик савдогар Мулла Муҳаммад Муса Каганбоев 20 рубллик 10 жуфт канаус ва 137 рубллик 140 дона ипак рўмол, жами: 160 рубллик мол олиб кетганлар²⁵². Узоқ масофада жойлашган ва хавfli ҳисобланган карвон йўллари босиб ўтиб, Туркияга хонлик савдогарлари томонидан турли маҳаллий маҳсулотларнинг олиб борилиши – уларга Туркия бозорларида талаб мавжудлигини ва ўз навбатида хонлик савдогарлари учун бу тижорат сафарлари фойдали бўлганлигини кўрсатади.

Туркия бозорларига Кўқон хонлиги савдогарлари томонидан Хитой чинни буюмлари ва чойи ҳам олиб борилган бўлиб, XIX аср 20-йилларига оид маълумотларга кўра, Хитой чойи Қашқар ва Кўқон орқали Афғонистон ва Туркияга қадар етказилган²⁵³. Бу эса, Хитой – Туркия савдо алоқаларида хонлик транзит ҳудуд вазифасини бажарганлигини ва икки мамлакат ўртасидаги савдо алоқаларида кўқонлик савдогарлар муҳим аҳамият касб этганлигини кўрсатади.

Ўрта Осиё хонликлари бозорларига турк моллари Ҳиндистон бандаргоҳлари, Эрон ва Россия орқали ҳам келтирилган. Ҳиндистон орқали Кўқон хонлигига турк газламалари инглиз моллари билан биргаликда кириб келган. Хусусан, йилига катта

²⁵¹ ЎзР МДА, И. 469- фонд, 1-рўйхат, 58-иш. 9, 56-варақ ва орқаси, 57-варақ.

²⁵² ЎзР МДА, И. 469-фонд, 1-рўйхат, 59-иш, 37-варақ ва орқаси, 58-варақнинг орқаси.

²⁵³ Қутлуков М. Взаимоотношения цинского Китая с Кокандским ханством // Китай и соседи в новое и новейшее время. – Москва, 1982. – С. 208.

микдорда турк докаси Ҳиндистондан Кобул ва Бухоро орқали Қўқон хонлигига кириб келган.²⁵⁴ XIX аср 60-йилларида Чимкент бозорида Ҳиндистон орқали кириб келган турк докасидан тайёрланган салла (16 аршин) 5 руб. дан сотилган²⁵⁵.

Қўқон хонлигига Истанбул, Қозон, Кобул, Бомбей, Қоҳира шаҳарларидан ислом оламининг ноёб ва қимматбаҳо кўлёзма ва тош босма китоблари маҳаллий савдогарлар томонидан келтирилган. Истанбул ва Қоҳирадан келтирилган китоб нусхалари хонликда таниқли ҳисобланган ва бошқа ҳудудлардан келтирилган худди шу турдаги китоблардан юқорироқ нархларда сотилган²⁵⁶.

Ташқи савдонинг тараққий этиб бориши натижасида хонлик бозорларига замонавий Европа тажрибалари ҳам кириб кела бошлаган. Хусусан, XIX аср 60-йилларидан бошлаб хонликнинг йирик шаҳарларида турли савдо компаниялари ташкил этила бошланган. Хусусан, 1864 йил Солиҳ Олимжонов ва Муҳаммаджоновлар Қўқонда мануфактура ва пахта билан савдо қилувчи, 1870 йилда Ғофур Жабаев ва Мирвоҳид исмли савдогар мануфактура, гилам, мўйна, ипак ва пахта билан савдо қилувчи компания ташкил қилган²⁵⁷. Шунингдек, 1874 йил эса Бобокалон Неъматуллаев Қўқонда чой билан савдо қилувчи савдо компанияси очган²⁵⁸. Бундай савдо компанияларининг ташкил этилиши натижасида муайян бир турдаги маҳсулотлар савдоси бир компаниянинг кўлига ўтган.

Ўрта Осиё хонликлари билан бир қаторда, Россия, Хитой, Қашқар, Ҳиндистон, Афғонистон, Эрон, араб мамлакатлари, Туркия ва бошқа ҳудудлар билан фаол савдо алоқаларини

²⁵⁴ Гейнс А. К. Управление Ташкентом при Кокандском владычестве ... – С. 374.

²⁵⁵ Тетеревииков А. Н. Очерк внутренней торговли Киргизской степи... – С. 26 – 27, 36.

²⁵⁶ Гаффаров Абдул Сатторхон. Краткие очерк внутреннего состояния Кокандского ханства перед завоеванием его русскими // Туркестанские ведомости. 1892. – №36.; Книжная торговля на базарах и мусульманская литература в медресе Ферганы // Туркестанские ведомости. 1882. – №48.

²⁵⁷ ЎзР МДА, И. 1-фонд, 16-рўйхат, 876-иш, 3-варақ.

²⁵⁸ Акрамов В. А. Қўқон шаҳрининг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёти... – Б. 92.

олиб борган. XIX аср бошларида Тошкент шаҳрининг хонлик таркибига қўшиб олинishi Қўқоннинг ташқи савдо алоқалари янада ривожланишига сабаб бўлган.

Қўқон хонлигининг Қўқон, Тошкент, Наманган, Марғилон, Андижон, Ўш ва бошқа йирик шаҳарларида турли давлатлардан келган савдогарларни ва турли мамлакатлар молларини учратиш мумкин бўлган. Ўз навбатида хонлик хунармандлари ишлаб чиқарган маҳсулотлар дунёнинг кўплаб мамлакатлари бозорларига олиб борилган.

Қўқон хонлиги Ҳиндистон, Афғонистон, Эрон, Туркия, араб ва Европа мамлакатлари билан асосан Бухоро хонлиги ва унинг худудидан ўтган карвон йўллари орқали савдо алоқаларини олиб борган. Шунингдек, Туркия ва араб мамлакатлари билан қисман Россия худудидан ўтган карвон йўллари орқали, Хитой ва Ҳиндистон билан Қашқар ва унинг худудидан ўтган карвон йўллари орқали савдо алоқалари ўрнатилган. Ўз навбатида Қўқон хонлиги орқали Бухоро хонлиги, Афғонистон, Эрон, араб мамлакатлари – Қашқар ва Хитой билан савдо қилиш имкониятига эга бўлган. Қўқон хонлигининг ташқи савдосида хонлик савдогарлари фаол иштирок этганлар ва ўз навбатида ташқи савдонинг самараси ўлароқ, хонлик шаҳарларида турли мамлакатлардан келган савдогарларни тез-тез учратиш мумкин бўлган.

ҚЎҚОН ХОНЛИГИНИНГ БУХОРО ВА ХИВА ХОНЛИКЛАРИ БИЛАН САВДО АЛОҚАЛАРИНИНГ АСОСИЙ ЖИХАТЛАРИ

Қўқон хонлиги ташқи савдо алоқаларида Бухоро ва Хива хонлиги алоҳида аҳамиятга эга бўлган. Бу хонликлар ўзаро чегарадош бўлиши билан бирга, уларда яшаётган халқлар тили, дини, маданияти ва тарихининг муштараклиги ўзаро муносабатларнинг муҳим омили бўлиб хизмат қилган.

Хонликнинг ташқи савдосида Бухоро хонлиги асосий ўринда турган. Қўқонлик савдогарлар Бухоро бозорларида савдо-тижорат иши билан шуғулланиб, унинг худудидан ўтган карвон йўллари орқали Афғонистон, Ҳиндистон, Эрон, араб мамлакатлари, Туркия ва бошқа мамлакатлар билан савдо олиб бориш имкониятига эга бўлганлар.

Шарқнинг қадимий шаҳарларидан бўлган Бухоро XVIII – XIX асрларда ҳам Ўрта Осиёнинг йирик иқтисодий марказларидан бири эди. Бу даврда Бухорода Ўрта Осиёдаги энг йирик бозор жойлашган бўлиб, унда Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон, Қашқар, Россия, Қўқон ва Хива хонликларидан келган савдогарлар ўзаро қизғин савдо муносабатларига киришганлар. XIX аср бошларига оид маълумотларга кўра, Бухорода ҳафтанинг душанба, сешанба, шанба кунлари улгуржи бозор ва шаҳар девори ортидаги Ҳожа Баҳовуддин Нақшбанд мозори яқинида чоршанба куни от бозори бўлган²⁵⁹.

XIX аср 60-йилларида Бухорода 60 тага яқин карвонсарой, 20 дан ортиқ кичик бозорлар, шунингдек, пишиқ ғиштдан қурилган 5 та йирик бозор фаолият кўрсатган. Бу бозорларнинг энг йириги Регистон яқинидаги майдонда жойлашган бўлиб, бозор бу ерда сотиладиган маҳсулотлар номи билан аталадиган бир неча ўнлаб майда расталарга бўлинган.

²⁵⁹ Путешествие Мир Иззат Уллы в Кокандское ханство в 1812 году / Труды САГУ. История Средней Азии и Узбекистана. Новая серия. 1956. Вып. LVXXVIII. Кн. II. – С. 48.

XIX аср 70-йилларида Бухоро шаҳри бозорларининг бир йиллик савдо айланмаси 40 млн. рублга тенг бўлган²⁶⁰.

Қўқон хонлигидан Бухоро бозорларига хонликда тайёрланган хом ипак, ипак газлама ва ярим ипак матолар, калава ип, хўл ва куруқ мевалар, рус темири ва чўяни ҳамда рус пўлатидан ясалган буюмлар, Қашқар ипаги ва ипак матолари, Хитой моллари – чой, чинни буюмлар, атторлик моллари ва ипак матолар олиб келинган²⁶¹. XIX аср бошларида Қўқон хонлигида бўлган Ф.Назаров, “Қўқон хонлигида ипак ва пахтадан турли газламалар тайёрлайдилар ва уларни бухоролик савдогарлар келтирган рус молларига алмаштирадилар”²⁶², – деб маълумот берган. Шунингдек, Ф.Назаров ўз эсдаликларида, хонликнинг ипакчилик маркази Марғилонда турли фабрикалар мавжудлиги, уларда тайёрланган форс парчалари, бахмал ва турли газламаларга Бухоро ва Қашқар бозорларида талаб юқорилигини баён этган²⁶³.

Марғилон ипак газламалари, Наманганда тайёрланган шойи, парипоша, беқасам хонлик шаҳарларидан ташқари Самарқанд ва Бухорога қадар олиб кетилган²⁶⁴.

XIX аср 60-йилларида Қўқон хонлигидан Бухорога ҳар йили ўртача 1000 туяда ипак жўнатилган ҳамда унинг миқдори 12 минг пуд атрофида бўлган²⁶⁵. Ипакнинг энг сифатли тури “чилла”нинг бир пуди Қўқон бозорларида 1871 йил август ойига оид маълумотларга кўра 52 тилло (197 руб. 60 коп.), Бухоро бозорларида 1110 танга (222 руб.) нархида баҳоланган²⁶⁶. Қўқон ипаги ва ундан ишлаб чиқарилган матолар машҳур бўлиб,

²⁶⁰ *Петровский Н.* Моя поездка в Бухару. – Т., 1872. – С. 237.

²⁶¹ *Вельяминов-Зернов В. В.* Сведения о Коканском ханстве... – С. 131.

²⁶² *Назаров Ф.* Записки о некоторых народах и землях средней части Азии. – СПб., 1821. – С. 74.

²⁶³ *Назаров Ф.* Записки о некоторых народах и землях средней части Азии. – Москва, 1968. – С. 49.

²⁶⁴ *Фармонова Б.* Ремесленное производства в Ферганской долине во второй половине XIX – начале XX в.: Дисс... канд. ист. наук. – Т., 1995. – С. 101.

²⁶⁵ *Петровский Н. О.* О шелководстве и шелкоматании Средней Азии. – Т., 1873. – С. 43.

²⁶⁶ От Ташкентского ярмарочного комитета. Торговое обозрение // Туркестанские ведомости. 1871. – № 31.

ҳатто Бухоро бозори расталаридан бири Қўқон хонлигидан келтириладиган Ахси ипаги номи билан “Шойи Ахси Гузари” деб аталган²⁶⁷.

Шунингдек, Қўқон хонлиги калаваларига Бухоро бозорларида талаб катта эди. 1871 йил август ойида Қўқон бозорида 1-навли Наманган калавасининг пуди 32 тилло (121 руб. 60 коп.) дан сотилган бўлса, Бухоро бозорида 30 Бухоро тиллосига (138 руб.) сотилган. Шунингдек, Қўқон шаҳрида ишлов берилган калавалар ҳам Бухоро бозорларида харидоргир бўлган ва пойтахт бозорида 1-навлисининг тўпи 27 тилло (102 руб. 60 коп.), Бухоро бозорида эса 25 Бухоро тиллосига (115 руб.) сотилган²⁶⁸.

Бухоро хунармандлари орасида матоларни турли рангларга бўйаш касби ҳам равнақ топган бўлиб, бу ерга қўшни хонликлардан матолар бўйтиш мақсадида йил давомида кўплаб олиб келинган. Хусусан, XIX аср 20- йилларида Ўрта Осиёда бўлган Е.К.Мейендорф маълумотларига кўра, “...қўқонлик савдогарлар Бухорога бўйаш учун оқ мато келтирганлар”²⁶⁹.

Шунингдек, XIX аср 30-йилларига оид маълумотларга кўра, Бухоро хонлигига Қўқондан гуруч ҳам олиб борилган ва унинг ҳар ботмони 42–44 тангадан нархда баҳоланган²⁷⁰.

Бухорога Қўқон қоғозининг “иштархони” тури Қўқондан, “абрешим” номли қоғоз тури эса Қўқон орқали Хитойдан кўп миқдорда келтирилган²⁷¹. Сифатли Қўқон қоғозига талабнинг юқорилиги сабабли бухоролик ижод аҳли асосан ушбу қоғоздан фойдаланган ва ҳукмдорлар ҳам ўз мактубларини кўпроқ Қўқон қоғозига битганлар. Хусусан, амир Ҳайдар (1800–1825)нинг 139 варақ, 279 мактубдан иборат Қўқон қоғозига насталиқ хатида ёзилган мактублар тўплами бизнинг давримизгача сақланиб

²⁶⁷ *Сухарева О. А.* К истории городов Бухарского ханства. – Т., 1958. – С. 112.

²⁶⁸ От Ташкентского ярмарочного комитета. Торговое обозрение // Туркестанские ведомости. 1871. – № 31.

²⁶⁹ *Мейендорф Е. К.* Путешествие из Оренбурга в Бухару. – Москва, 1975. – С. 130.

²⁷⁰ Записки о Бухарском ханстве... – С. 76.

²⁷¹ *Ремпель Л. И.* Страницы жизни, быта, строительного дела, ремесла и искусства Старой Бухары. – Т., 1982. – С. 250.

қолган²⁷². Шунингдек, Бухоро амири Музаффарнинг 1868 йил 7 февралда турк султони Абдулазизга ёзган мактуби ҳам хаттот Мулла Воҳид томонидан Қўқон қоғозига насталиқ хатида битилган эди²⁷³.

Қўқон хонлигидан Бухоро бозорларига юк ташувчи ва зотли отлар ҳам олиб борилган. XIX аср 60-йилларида 35 пуд юк ташувчи ва 13–14 пуд юкни кўтара оладиган Қўқон отлари Бухоро бозорларида 5 тиллодан 15 тиллогача сотилган²⁷⁴.

Қўқонлик савдогарлар одатда Бухородаги Барра карвонсаро-йида тўхтаганлар ва шу ернинг ўзида савдо билан шуғулланиш имкониятига эга бўлганлар²⁷⁵.

Қўқоннинг Бухоро хонлиги билан савдо алоқаларида Самарқанд шаҳри муҳим аҳамиятга эга эди. Ҳиндистон, Эрон, Афғонистон ва бошқа худудлардан келаётган карвонлар Бухоро хонлигининг Қарши ва Самарқанд шаҳарлари орқали Қўқон хонлиги худудларига йўл олганлар. Қўқон ва Тошкент шаҳарларидан Бухорога кетаётган савдо карвонлари доимий равишда Самарқандда тўхтаб ўтганлар.

Самарқандга Қўқон хонлигидан пилла, хом ипак, ипак мато, қуритилган мева ва бошқалар олиб келинган. XIX аср ўрталарида Самарқандда пилла бозори мавжуд бўлиб, Қўқон пилласига Бухоро ва Самарқанд хунармандлари орасида талаб катта бўлган. Самарқанд пилла бозори ҳафтада икки марта – чоршанба ва якшанба кунлари фаолият кўрсатиб, унда кунига 700 тиллолик, ойига эса 5000 тиллолик пилла сотилган²⁷⁶. Шунингдек, Самарқанд бозорига сифатли жун рўмол ва чопон Ўратепадан, кигиз Тошкент ва Хўжанддан келтирилган²⁷⁷.

²⁷² *Тилавов Ш.* Амир Ҳайдар мактублари тарихий манба сифатида // Шарқшунослик. – Тошкент, 1997. – №8. – Б. 12.

²⁷³ *Раҳмонқулова З. Б.* XVI – XX аср бошларида Ўрта Осиё ва Усмонийлар давлати ўртасида ижтимоий-сиёсий ва маданий муносабатлар тарихи: Тарих фан. номз. дисс. – Т., 2002. – Б. 78.

²⁷⁴ Бухара // Туркестанский сборник. Том 30. 1870. – С. 111.

²⁷⁵ Записки о Бухарском ханстве... – С. 58 – 59.

²⁷⁶ *Петровский Н. О.* О шелководстве и шелкоматания Средней Азии // Туркестанский сборник. Том 81. 1873. – С. 33.

²⁷⁷ *Саидкулов Т. С.* Самарқанд во второй половине XIX – начале XX в. – Самарқанд, 1970. – С. 31.

Самарқанд яқинидаги Каттақўрғон бозорига кўқонлик савдогарлар томонидан ипак ва ярим ипак мато ҳамда Қашқар ва Хитой моллари олиб келинган. XIX аср 70-йилларида Каттақўрғон бозорида Кўқондан келтирилган дурия ипак матосининг 3, 75 аршини 1 тилло (4 руб.), шойининг 8 аршини 5–6 руб. нархда сотилган. Каттақўрғон бозорида Кўқоннинг ип-газламадан тайёрланган чопони 2–5 руб., дуриядан тайёрлангани 7–9 руб., шойидан тайёрлангани эса 10–14 руб. нархда сотилган²⁷⁸.

XIX асрнинг 60-йилларида Тошкентдан Бухорога ҳар йили 5–7 минг туяда асосан рус моллари ва қозоқ чорва маҳсулотлари келтирилган бўлиб, ҳар бир туядаги мол ўртача 120 рублга баҳоланган ва уларнинг жами қиймати 750 миңг рублга тенг бўлган²⁷⁹. Шунингдек, маълумотларга қараганда, Тошкентдан Бухорога ҳар йили 100 минг бош қўй-қўзи сотиш учун ҳайдаб борилган. Кўқон хонлигига қарашли Туркистон ва Авлиёота шаҳарларидан ҳам Бухоро бозорларига ҳар йили катта миқдорда чорва ҳайдаб келинган. Бухоролик савдогарлар Туркистондан ҳар йили 50–100 минг атрофида, 1862 йилнинг ўзида 240 миңг рублга тенг чорва олиб кетган²⁸⁰. Шунингдек, Бухоро хонлиги ва Фарғона водийсига 1864 йил 1 майдан 4 июнга қадар Авлиёота орқали 150 миңдан ортиқ қўй ҳайдаб кетилган²⁸¹.

XIX аср бошларига келиб, Кўқон муҳим транзит шаҳарлардан бирига айланган. Натижада унинг ҳудуди орқали олиб бориладиган Россия, Хитой, Ҳиндистон, Бухоро давлатларининг ўзаро савдо алоқаларида кўқонлик савдогарлар етакчи ўринни эгаллаганлар. Хитой муаррихлари ёзганидек, "... кўқонликлар савдо ишларига жуда лаёқатли эдилар"²⁸².

Қашқардан Бухоро бозорларига хом ипак ва ипак матолар, Хитой чинниси, чойи, ипак матолари, кумуш ёмбилар келтирилган. 1825 йил Бухорода бўлган Г.Спасский маълумотларига кўра,

²⁷⁸ Радов В. Средняя Зарафшанская долина // Туркестанский сборник. Том 281. 1880. – С. 48.

²⁷⁹ История Ташкента. – Т., 1988. – С. 93.

²⁸⁰ Тетеревинов А. И. Очерк внутренней торговли Киргизской степи... – С. 28.

²⁸¹ ЎзР МДА, И. 1-фонд, 27-рўйхат, 714-иш, 8-варак.

²⁸² Описание Чжунгарии и Восточного Туркестана в древнем и нынешнем состоянии. – СПб., 1829. – С. 150.

Бухородан Қўқон орқали Қашқарга қоракўл териси олиб борилган ва у ердан ҳам ипак, ипак матолар, ип-газламалар, Хитой чинниси, чойи, ровоч ва бошқалар олиб келинган²⁸³.

XIX аср 30-йилларида Хитойдан Ёркент, Қўқон орқали “туқтачой” (ғишт чой) ва “оққуйруқ” (кўк чой) навли чойлар от терисидан тайёрланган хуржунларда Бухоро бозорларига 200 минг фунт миқдоридан келтирилган²⁸⁴. От терисидан тайёрланган хуржунларда келтирилган хитой чойи асл таъмини сақлаб қолиши ва сифати бўйича денгиз орқали келтирилган чойлардан ажралиб турган. 1862 йил Фарбий Хитойда Шарқий Туркистон мусулмонлари Хитой ҳукуматига қарши кўзғолон кўтаргунига қадар, Хитой чойи Янцзи дарёси бўйидаги плантациялардан Ёркент ва Қашқарга ва у ердан Қўқон орқали Бухорога келтирилган²⁸⁵.

Қашқар ипаги ҳам Қўқон орқали Бухоро бозорларига олиб келинган бўлиб, 1871 йил август ойида 1-навли Қашқар ипагининг пуди Қўқонда 22 тиллога баҳоланган бўлса, Бухорода 20 маҳаллий тиллога сотилган²⁸⁶.

Бухоро хонлигига Қашқардан қумуш ёмбилар ҳам келтирилган ва бир қумуш ёмби 32 Бухоро тиллосидан сотилган²⁸⁷.

Қўқон хонлиги чегаралари кенгайиб, Сибирь сарҳадларига яқинлашганидан сўнг, қўқонлик савдогарлар томонидан рус темир ва пўлат буюмларини Бухоро хонлиги бозорларига келтириш кучайган. Қўқон хонлигининг Оқмасжид қалъаси бозорида бухоролик савдогарлар Қўқон савдогарларидан рус ва қозоқ молларини харид қилганлар. Маълумотларга кўра, 1852 йил Оқмасжидда Қўқон аскарлари билан бирга, 100 киши атрофида

²⁸³ Бунаков Е. В. Политические и экономические связи Восточного Туркестана и Средней Азии с правление Якуб-бека Кашгарского (1865 – 1877): Дисс... канд. ист. наук. – Т., 1973. – С.19.

²⁸⁴ Записки о Бухарском ханстве... – С. 80 – 81.

²⁸⁵ Туркестанский сборник. Том 26. – С. 101.

²⁸⁶ От Ташкентского ярмарочного комитета. Торговое обозрение // Туркестанские ведомости. 1871. – №31.

²⁸⁷ Записки о Бухарском ханстве... – С. 105; Радлов В. Средняя Зарафшанская долина // Туркестанский сборник. Том 281. 1880. – С. 48.

қўқонлик ва бухоролик савдогарлар бўлган²⁸⁸.

XIX аср 60-йилларида қўқонлик савдогар Содиқ Едигеров Семипалатинскдан рус молларини Қўқон хонлигидан ташқари, Хитой, Ҳиндистон ва Бухорога келтириш билан шуғулланган²⁸⁹. Бу эса қўқонлик савдогарларнинг Бухоро хонлигининг ташқи савдо алоқаларида ҳам фаол иштирок этганлигидан далолат беради.

Бухоролик савдогарлар учун ҳам Қўқон бозорлари жуда даромадли ҳисобланган ва йил давомида хонлик бозорларида уларни учратиш мумкин бўлган. XIX аср 70-йиллари бошидаги маълумотларга кўра, Қўқон Зақотсаройига энг кўп даромад Бухоро хонлигидан келган савдо қарвонларидан тушган²⁹⁰.

Қўқон хонлигида юқори баҳоланган машҳур туркман ва Машҳад гиламлари Бухоро хонлиги орқали келтирилган²⁹¹. Маълумотларга қараганда, Бухоро яқинидаги Ғиждувон шаҳрида Ўрта Осиёдаги энг йирик чорва бозори бўлиб, бу бозорга бутун дунёга машҳур туркман отлари ҳам олиб келинган ва бу отлар қўқонлик савдогарлар томонидан кўплаб харид қилинган.

Бухородан Тошкентга 40 кунда 1 марта катта қарвон Чиноз божхонаси орқали кириб келган²⁹². XIX аср ўрталарида Бухоро хонлигидан Тошкент бозорларига ўртача йилига 3 минг туяда пахта, 10 минг туяда эса бўз, гул босилган газлама, шойи ва ярим шойи газламалар, қоракўл, тулки мўйнаси, чопон, кўрпа, ҳинд, афғон, форс моллари олиб келинган. Ҳар бир туядаги пахта 100–120 руб., бошқа турдаги моллар бир туясининг нархи 400 руб. атрофида бўлиб, Бухородан Тошкентга келтирилган жами молларнинг қиймати 4 млн. 345 минг руб. бўлган. Шунингдек, Самарқанддан Тошкентга ҳар йили 500 туяда қуритилган мевалар

²⁸⁸ *Макшеев*. Описание низовьев Сыр-Дарьи // Морской сборник. – №9. – СПб., 1856. – С. 509.

²⁸⁹ *Махкамов А. А.* Роль города Коканда в развитии экономических связей... – С. 27.

²⁹⁰ *Энгельгартьдъ Н.* Очерки Коканда // Туркестанский сборник. Том 458. 1908. – С. 47.

²⁹¹ *Валиханов Ч. Ч.* Описание нескольких монет улуса чагатай, Хивы и Коканда... – С. 189.

²⁹² ЎЗР МДА, И. 1-фонд, 20-рўйхат, 2940-ид, 66-варақнинг орқаси.

келтирилган. Тошкент бозорларида гилам ноёб мол ҳисобланган ва асосан Бухоро хонлигидан олиб келинган²⁹³.

Тошкент бозорларига Қаршидан Самарқанд орқали олиб келинган ош тузи XVIII асрдан “Самарқанд тузи” номи билан танилган²⁹⁴. XVIII–XIX асрларда Қарши тамакиси ҳам машхур бўлиб, у Хива, Тошкент ва Қўқонгача олиб борилган²⁹⁵.

Тошкент шаҳридаги Исабек, Мулла Амамбай Раис карвонсаройларида Бухоро хонлиги савдогарлари тўхтаганлар ва савдо билан ҳам шуғулланганлар²⁹⁶.

Россия империяси томонидан Қўқон ва Бухоро хонлигининг бир қисми босиб олинганидан сўнг икки давлат савдо алоқаларига сезиларли зарар етган. Эндиликда икки мамлакат савдогарлари уч мамлакат ҳудудида бож тўлашга мажбур бўлганлар. Қўқон – Бухоро савдо карвонлари эндиликда Россия империясига қарашли бўлган Хўжанд орқали ўтган ва шаҳар божхонаси савдо карвонларидан катта даромад олган. XIX аср 60-йиллари иккинчи ярмидан йилига Хўжанд орқали Бухоро хонлигидан Қўқон хонлигига 7 минг 500 туяда мол келтирилган²⁹⁷. Хўжанд босиб олинган дастлабки вақтларда 2,5 ой ичида Қўқон – Бухоро савдо карвонларидан Хўжанд божхонасида 13 минг 141 руб.²⁹⁸, 1866 йил эса 22 минг 950 руб. 81 коп., 1872 йил 22 минг 950 руб. 80 коп. бож олинган²⁹⁹.

Шунингдек, Қўқон – Бухоро савдо карвонларининг Ўратепа ва Жиззах орқали ўтувчи йўлдан фойдаланган савдогарларидан ҳам бу шаҳарларда бож ундирилган. Архив ҳужжатларидаги маълумотларга кўра, 1865 йил 1 июнда Бухородан Ўратепа орқали Қўқон хонлигига Дўстмуҳаммад исмли савдогар аравада ипак мато, қуритилган ўрик ва бошқа молларни³⁰⁰, 1866 йил 31 де-

²⁹³ Гейнс А. К. Управление Ташкентом при Кокандском владычестве... – С. 513, 524.

²⁹⁴ ЎЗР МДА, И. 1-фонд, 34-рўйхат, 172-иш, 29-варақ.

²⁹⁵ ЎЗР МДА, И. 1-фонд, 34-рўйхат, 172-иш, 27-варақнинг орқаси.

²⁹⁶ Тетеревников А. Н. Очерк внутренней торговли Киргизской степи... – С.44.

²⁹⁷ Гейнс А. К. Управление Ташкентом при Кокандском владычестве... – С. 532.

²⁹⁸ ЎЗР МДА, И. 1-фонд, 20-рўйхат, 2640-иш, 64- варақнинг орқаси.

²⁹⁹ Мирбабаев А. К. Исторические наследие Худжанда. – Душанбе, 1995. – С. 103.

³⁰⁰ ЎЗР МДА, И. 336-фонд, 1-рўйхат, 104-иш, 1-варақнинг орқаси.

кабрда Аминбой исмли савдогар 2 туяда чой, бўёқ ва мурч, Самарқанддан Саидбой исмли савдогар 50 туяда чой, бўёқ ва ҳинд молларини, Муҳаммад Ризобой исмли савдогар 2 аравада чой ва бошқа хунармандчилик маҳсулотларини, Назармуҳаммад исмли савдогар 1 аравада ип-газламани олиб ўтганлиги учун солиқ ундирилган³⁰¹. Ўратепа божхонасида 1868 йилда Қўқон – Бухоро карвонларидан 7 минг 309 руб. 70 коп. бож йиғилган³⁰². Икки мамлакат савдогарларидан бу божхоналарда олинаётган катта миқдордаги божлар ва турли хил сунъий тўсиқлар мавжуд бўлса-да, бу савдо алоқалари йил бўйи изчил равишда давом этган.

Бухородан Қўқон орқали Қашқарга ҳар йили май охири – июнь бошларидан бошлаб, 700–800 туяда карвонлар борган. Бухоро моллари Қўқонгача арава ва туяларда, Қўқондан Қашқарга отларда олиб борилган. Бухоролик савдогарлар бу йўл орқали Тибетгача борган³⁰³.

XIX аср бошларида Қўқон хонлигида бўлган Мир Иззат Улланинг ёзишича, Бухородан Қўқон орқали Ёркентга “ўзбек ва тожик” савдогарлари маржон, Бадахшон ферузаси, қоракўл, тулки мўйнаси олиб келганлар³⁰⁴. Ч.Ч.Валихонов маълумотида кўра, Қашқарда машҳур Бухоро матолари, қора ва кулранг рангдаги қоракўлига талаб катта бўлган ва бу маҳсулотлар Қашқарга Қўқон орқали кўп миқдорда олиб келинган³⁰⁵.

XIX аср бошларида Бухоро хонлигидан Қўқон орқали Қашқарга рус моллари олиб келиш ҳам кучайган. 1825 йил маълумотларига кўра, рус моллари бухороликлар томонидан Қўқон орқали Қашқарга йилига 500–600 туяда олиб борилган. Чунки, Хитой ҳукумати Ғулжа орқали рус молларини Қашқарга келишига тўсқинлик қилган³⁰⁶.

³⁰¹ ЎзР МДА, И. 336- фонд. 1-рўйхат, 75-иш, 3-варақнинг орқаси, 4-варақ.

³⁰² *Мухтаров А.* Очерк истории Ура-Тюбинского владения в XIX в. – Душанбе, 1964. – С. 86.

³⁰³ *Мейендорф Е. К.* Путешествие из Оренбурга в Бухару. – Москва, 1975. – С. 128 – 130.

³⁰⁴ *Мамедова Э.* Из истории взаимоотношений Туркестанского края и Синьцзяна: Дисс... канд. ист. наук. – Т., 1963. – С. 54–55.

³⁰⁵ *Валиханов Ч. Ч.* О торговле Кашгарской ... – С. 279.

³⁰⁶ *Михалева Г. А.* Узбекистан в XVIII – первой половине XIX века: ремесла... – С. 106.

Кўқон хонлиги Хива хонлиги билан ҳам юқори даражада бўлмаса-да, муайян савдо алоқаларини амалга оширган.

Хонликнинг Хива билан савдо алоқалари асосан Бухоро хонлиги бозорлари ва бу давлат ҳудудидан ўтган карвон йўллари орқали олиб борилган. XIX аср бошларида Кўқон хонлиги ҳудудларининг кенгайиб бориши натижасида қозоқ даштлари орқали икки хонлик чегаралари тутшиб кетган ва тўғридан-тўғри савдо алоқаларини олиб бориш имконияти пайдо бўлган. Бироқ бу ҳудуддан ўтган карвон йўлларининг узоклиги, ноқулай шароити ва савдогарлар ҳаёти учун хавфлилиги савдо муносабатларининг ривожига салбий таъсир кўрсатган. Натижада Бухоро хонлиги орқали ўтган йўллар воситасида Кўқон – Хива савдосини амалга ошириш ўз аҳамиятини сақлаб қолган.

Ўрта Осиё хонликларида бўлиб турган ўзаро урушлар табиий равишда савдо ва маданий алоқаларнинг тараққий этишига салбий таъсир кўрсатган. Буни XIX аср 20-йилларида Ўрта Осиёда бўлган Е.К.Мейендорф куйидагича изоҳлайди: “Кўқон ва Хива хонликлари яхши муносабатда, улар ўзаро савдони ривожлантиришни хоҳлайди. Бироқ, бунга Бухоро бош кўшиши керак. Кўқон хони Бухоро ҳукмдори билан эҳтиёт бўлиб ҳаракат қилади”³⁰⁷. Шу билан бир қаторда икки давлат савдо карвонларидан Кўқон, Бухоро ва Хива хонликларида бож олиниши маҳсулотлар таннархининг ортиб кетишига олиб келган. Бу эса Кўқон – Хива савдосига салбий таъсир этган³⁰⁸.

Кўқон – Хива савдосида Оқмасжид қалъаси муҳим аҳамият касб этган. Бу Кўқон қалъаси Хива чегарасидан 45 км узокликда жойлашган бўлиб³⁰⁹, унинг бозорида Хива савдогарлари Кўқон савдогарлари билан олди-сотди муносабатларини амалга оширганлар. Хусусан, А.К.Гейнс 1865 йил 16–20 август оралиғида Оқмасжиддан хивалик ва бухоролик савдогарлар рус, қозоқ молларини олиб қайтаётганлиги ҳақида маълумот берган³¹⁰. Бундан ташқари, Кўқон – Хива савдо алоқалари Кўқон хонлигига

³⁰⁷ Мейендорф Е. К. Путешествие из Оренбурга в Бухару... – С. 141.

³⁰⁸ Вельяминов-Зернов В. В. Сведения о Коканском ханстве... – С. 121.

³⁰⁹ Адинаров А. Г. Торговые взаимоотношения... – С. 37.

³¹⁰ Гейнс А. К. Управление Ташкентом при Кокандском владычестве... – С. 245.

қарашли Янгикўрғон, Чимкўрғон ва Қўшкўрғон қалъалари орқали ҳам олиб борилган³¹¹.

Хива хонлигида ҳам Қўқон ипаги ва ипак газламаларига талаб катта бўлган. Хивалик савдогарлар Бухоро бозорларидан ипакдан тайёрланган газламаларни кўплаб харид қилганлар. Хусусан, Хива бозорларида Қўқон ипак матоси – шойи юқори баҳоланган ва хивалик савдогарлар томонидан кўплаб олиб кетилган³¹². Машхур Қўқон қоғози Ўрта Осиёнинг турли худудлари каби Хива хонлигигача олиб борилган³¹³.

Хива хонлигининг Хитой ва Қашқар билан савдо алоқаларида Қўқон транзит шаҳар вазифасини бажарган. Қашқар ва Хитой моллари кўқонлик савдогарлар томонидан Бухоро ва Хива бозорларига етказилган. Ч.Ч.Валихонов, Хитойдан Қўқонга келтирилган чой, чинни буюмлар, кумуш ёмби Ўрта Осиё шаҳарларига, хусусан, Тошкент, Самарқанд, Бухоро ва Хивагача олиб борилган, – деб ёзган³¹⁴. XIX аср 30-йилларида Бухорода бўлган П.И.Демезон ва И.В.Виткевичлар маълумотига кўра, Бухородан Хивага келтирилган моллар орасида, Қўқон орқали Қашқардан келтирилган кўк чой – “туқтачой” (ғишт чой) алоҳида аҳамиятга эга бўлган³¹⁵. Маълумотларга қараганда, XIX аср 60-йилларига қадар Қашқардан Қўқон ва Бухоро орқали Хивагача карвонлар борган ҳамда келтирилган моллар орасида чой асосий ўринни эгаллаган³¹⁶. Хитой чиннисига Ўрта Осиёнинг турли худудлари каби Хива хонлигида ҳам талаб катта бўлган ва у Қашқар ва Қўқон хонлиги орқали Хивагача олиб борилган бўлиб, бу йўл Хитойдан Хивага келадиган энг яқин ва қулай йўл бўлган³¹⁷.

³¹¹ Қосимов Й. Қўқон хонлиги тарихи очерклари. – Тошкент – Наманган, 1994. – Б. 28.

³¹² Сағдуллаев А., Мавлонов ў., Аминов Б., Норқулов Н. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. 1-қисм. – Т., 2000. – Б. 246.

³¹³ Хабибуллаев Н. Н. Коканд – центр производства писчей бумаги // Поздне-феодалный город Средней Азии. – Т., 1990. – С. 163.

³¹⁴ Валиханов Ч. Ч. Описание нескольких монет улуса чагатая, Хивы и Коканда... – С. 189.

³¹⁵ Записки о Бухарском ханстве... – С. 81.

³¹⁶ Пещерова Е. М. Гончарное производства Средней Азии. – Москва, 1959. – С. 287.

³¹⁷ Из истории международных отношений в Центральной Азии. – Алма-Ата, 1990. – С. 111.

Хива хонлиги савдогарлари ҳам кам бўлса-да, Қўқон хонлиги шаҳарларига тижорат мақсадида бориб турганлар. XVIII аср 70-йилларида Қўқон хонлигида бўлган Ф.Ефремов, “Ўш савдо шаҳри бўлиб, Марғилондан уч кунлик йўлда жойлашган. Ўш бозорида Бухоро, Тошкент, Хива ва бошқа ҳудудлардан келган савдогарларни учратиш мумкин”, деб эсдаликларида қайд этган³¹⁸.

Хивадан Қўқон хонлигига оз миқдорда Хива чопонлари, бўз, пўстин, от, туя, ҳўкиз терилари, ярим ипак мато, гилам, арғумоқ отлар ва Машҳад орқали келтирилган инглиз чити олиб кетилган³¹⁹. Хива Ўрта Осиёда чопон тайёрлашнинг йирик марказларидан бўлиб, бу ерда тайёрланган чопонлар ўзининг сифати ва кўриниши бўйича бошқа ҳудудларда тайёрланган чопонлардан ажралиб турган ва кўшни ҳудудларда машҳур ҳисобланган. Қўқон хонлигига келтирилган Хива чопонлари маҳаллий аҳоли орасида харидоргир ҳисобланган³²⁰. XIX аср 60-йилларида Қўқон хонлигида бўлган М.Михайлов маълумотларига кўра, Наманган бозорларида Бухоро саллалари ва кўй терисидан тайёрланган Хива телпакларига талаб катта бўлган ва улар бозорларда юқори нархларда сотилган³²¹. Қўқон ва Хива хонликларининг савдо алоқаларида туркман арғумоқ отлари муҳим аҳамият касб этган. XIX аср 60-йилларида Тошкентда бўлган П.И.Пашино қайд этишича, Тошкент бозорларига қимматбаҳо ҳисобланган туркман арғумоқ отлари Хива ва Бухоро хонлигидан олиб келинган³²².

Шундай қилиб, Қўқон хонлигининг ташқи савдо алоқаларида кўшни хонликлар муҳим ўрин тутган. Қўқонлик савдогарлар бу хонликларнинг иқтисодий марказларига турли маҳаллий маҳсулотларни етказиб бериш билан бирга, бу ерларга бошқа мамлакатларда ишлаб чиқарилган матоларни ҳам олиб борганлар.

³¹⁸ *Ефремов Ф.* Странствование в Киргизской степи, Бухарин, Хиве, Персии, Тибет и Индии... – С. 101.

³¹⁹ *Записки о Бухарском ханстве...* – С. 81.

³²⁰ *Кустарные промыслы в быту народов Узбекистана XIX – XX в.в.* – Т. 1986. – С. 51.

³²¹ *Михайлов М.* Наманган // Туркестанский сборник. Том 16. 1867. – С. 73.

³²² *Пашино П. И.* Туркестанский край в 1866 году. – СПб., 1868. – С. 135.

Хусусан, Бухоро бозори Ўрта Осиёнинг йирик иқтисодий марказларидан бири бўлиш билан бирга, Қўқон хонлигининг турли мамлакатлар билан савдо алоқаларида транзит ҳудуд вазифасини бажарган. Ўз навбатида Қўқон бозори Бухоро савдогарлари учун муҳим аҳамиятли бўлиб, унинг бозорлари ва ҳудудидан ўтган карвон йўллари орқали бухорлик савдогарлар Қашқар ва Хитой билан савдо қилиш имкониятига эга бўлган. Хива хонлиги бозори Шарқнинг энг бой ва харидоргир бозорларидан бўлиб, Қўқон – Хива савдо алоқаларига турли табиий ва сунъий тўсиқлар бўлишига қарамай улар ўртасидаги савдо бир маромда давом этган ва икки мамлакат учун ҳам самарали бўлган. Икки хонлик савдо алоқаларида Тошкент ва Бухоро бозорлари муҳим аҳамият касб этган.

САВДОНИНГ ЭТНО-ИНТЕГРАЦИОН ЖАРАЁНЛАР РИВОЖИГА КЎРСАТГАН ТАЪСИРИ

Бухоро ва Хива хонликлари каби Кўқон хонлиги ҳам кўп миллатли ҳисобланиб, унинг ҳудудида ўзбек, тожик, қирғиз, уйғур, қозоқ ва бошқа кўплаб халқлар истиқомат қилганлар. Шунингдек, хонлик иқтисодиётининг юксалиши ва савдо муносабатларининг ривожланиши унинг ҳудудларида турли ўлкалардан келиб ўрнашиб қолган этнослар вакиллари сони кўпайишига сабаб бўлган. XVIII аср иккинчи ярми ва XIX аср бошларига келганда Кўқон хонлигининг шаҳар ва қишлоқларида ҳинд, афғон, татар, яҳудий, рус, форс ва бошқа миллат вакиллари тез-тез учраб турган.

А.П.Хорошхин маълумотларига кўра, XIX аср 60-йилларида Кўқон хонлиги аҳолиси 2 млн атрофида бўлган³²³ ва унинг катта қисмини ўзбеклар ташкил этган. Ўзбеклар хонликнинг энг йирик ҳисобланган Кўқон, Тошкент, Наманган, Марғилон, Андижон, Ўш, Туркистон, Асака, Кува, Чимкент, Чил-Маҳрам, Шаҳрихон ва бошқа шаҳарлари ҳамда қишлоқларида яшаганлар. Ўзбекларнинг асосий машғулоти шаҳарларда ҳунармандчилик ҳамда савдо-сотик, шаҳар атрофлари, қишлоқларда эса деҳқончилик ва боғдорчилик ҳисобланган. Шунингдек, қисман дашт ва тоғ олди ўзбеклари чорвачилик билан ҳам машғул бўлганлар. Бошқа соҳалар каби Кўқон хонлигининг савдо муносабатларида ўзбекларнинг ўрни катта бўлган. Хонлик бозорлари ва қўшни мамлакатларга олиб чиқиладиган ҳунармандчилик, деҳқончилик ва боғдорчилик маҳсулотларининг асосий қисми ўзбеклар томонидан тайёрланган ёки етиштирилган. Шунингдек, Кўқон хонлигининг ички ва ташқи савдосида ҳам айнан ўзбеклар етакчи мавқеини эгаллаганлар.

Кўқон хонлигида сон жиҳатидан ўзбеклардан сўнг турадиган миллат тожиклар ҳисобланган. Хонлик ҳудудида яшовчи тожиклар икки гуруҳга—текислик ва тоғлик тожикларга бўлинган. Текислик

³²³ *Хорошхин А. П.* Заметки о Кокане // Туркестанский сборник. Том 23. 1870. – С. 175.

тожиклари Хўжанд, Чуст, Исфара, Ашт, Бободархон, Конибодом, Косонсой, Паркент, Пискент, Риштон, Сўх, Ўратепа, Чодак ва бошқа худудларда яшаган ҳамда ўзбеклар каби хунармандчилик, деҳқончилик, боғдорчилик ва савдо иши билан шуғулланганлар. Тоғли тожиклар Қоратегин, Матчо, Кўлоб, Дарвоз, Шуғнон, Роҳан, Воҳан ва водий атрофидаги тоғли ўлкаларда яшаганлар.

XIX асрдан бошлаб тоғли тожикларнинг водий шаҳарларига кўчиб келиш жараёни кучайган. XIX аср 70-йилларида Қўқон хонлигида бўлган А.П.Федченко эсдаликларида қайд этилишича, Учқўрғон ва Водилатрофидаги Аввал, Каптархона, Аирваз, Навқат, Лоғон, Гурган ва бошқа қишлоқларда маҳаллий аҳоли билан бирга кўплаб қоратегинлик тожик оилалар ҳам яшаган³²⁴. Шунингдек, бу даврда водий шаҳар ва қишлоқларида қоратегинликлар билан бир қаторда дарвозликлар, бадахшонликлар, воҳанликлар ва кўлобликлар ҳам истиқомат қилган³²⁵.

Ҳар йили кўплаб қоратегинликлар Қўқон хонлиги шаҳарларида, асосан Тошкент ва Қўқонда ёлланма ишчи сифатида ишлаганлар. XIX аср 60-йилларида рус савдогарлари маълумотига кўра, Тошкентдаги рус карвонсаройида қоратегинлик бир шахс саройбон вазифасида фаолият юритган ва улар карвонсаройга келган молларни омборларга жойлаштириш билан машғул бўлган³²⁶. Ёлланма ишчи сифатида ишлаётган тожикларнинг бир қисми хонлик шаҳарларида домий яшаш учун қолиб кетган. Натижада, хонликда тоғли тожикларнинг сони ортиб борган.

Тоғли тожиклар хонлик савдо алоқаларида фаол иштирок этганлар. Хусусан, Қўқон хонлиги даврида водий ўзини ғалла билан таъминлай олмаган ҳамда қўшимча ғалла Тошкент атрофлари ва Қоратегиндан олиб келинган. Хонликнинг марказий қисми ҳисобланган водий бозорларида Қоратегиндан ҳайдаб келинган қўйлар ҳам харидоргир бўлган³²⁷. Шунингдек, Қўқон

³²⁴ Федченко А. Из Кокана // Ежегодникъ. Материалы для статистики Туркестанскаго края. Под. ред. Н.А.Маев. – СПб., 1873. – С. 395.

³²⁵ Губаева С. С. Население Ферганской долины в конце XIX – начале XX в. – Т., 1991. – С. 61.

³²⁶ Гребенкин А. Таджики: Этнографический очерк // Туркестанский сборник. Том I. 1872. – С. 336.

³²⁷ Несколько слов об условиях жизни в горах Дарваза и долине реки Ванча // Туркестанские ведомости. 1894. – №65.

бозорларига Қоратегиндан маҳаллий усулда қазиб олинган ёмби ҳолатдаги олтин ҳам келтирилган³²⁸. Исфара яқинида яшовчи тоғли тожиклар Бадахшонникига ўхшаш феруза қазиб олганлар ҳамда Қўқон ва Марғилон бозорларига келтириб сотганлар³²⁹. Тоғли тожиклар асосан ўзлари учун қулай ва йирик бозорлари бўлган Қўқон ва Марғилон шаҳарларида савдо қилганлар.

Қўқон хонлиги аҳолисининг катта қисмини қирғизлар ташкил этган ва улар Фарғона водийсининг жанубий, жануби-шарқий ва шимоли-шарқий ҳудудларида яшаганлар. Қирғизлар яшайдиган Норин дарёси ўрта оқимидаги Куртка ва шу дарё ўрта оқимининг шимолий қисмида жойлашган Жумғол, Тўғуз, Тўра ҳудудлари Андижон вилоятига, Бўстонтепа ва Тошқўрғон Марғилон вилоятига, Кетмонттепа ва Талас эса Наманган вилояти таркибига кирган³³⁰. Шунингдек, қирғизлар Авлиёота, Қизил Ўрда, Ўш, Сўх, Тўқмоқ, Учқўрғон ва уларнинг атрофларида яшаб, ушбу ҳудудларнинг иқтисодий ва сиёсий ҳаётида муҳим аҳамият касб этганлар.

Қирғизлар олдинлари асосан тоғли ҳудудларда яшаган бўлса, XVIII аср ўрталаридан кўплаб қирғиз уруғлари Фарғона водийсининг текислик ҳудудларида жойлаша бошлаган. Хусусан, XVIII аср охирларида Қўшчи қирғизлари Андижон атрофларидан шарқда ҳозирги Жалақудуққача бўлган ҳудудларга, Ичкилик қирғизлари Ойим, Қўрғонтепа, Савай чўли атрофларига кўчиб келганлар³³¹.

Савдогарлар томонидан қирғиз овулларига келтирилган моллар мол айирбошлаш йўли билан қирғиз чорваси ва чорва маҳсулотларига алмаштирилган. Қирғизлар билан савдода қўй асосий мол айирбошлаш воситаси вазифасини бажарган.

³²⁸ Вельяминов-Зернов В. В. Торговое значение Коканского ханства для русских. ... – С. 51.

³²⁹ Обзорение Коканского ханства... – С. 184.

³³⁰ Хасанов А. Народные движения в Киргизии в период Кокандского ханства. – Москва, 1977. – С. 29; Плоских В. Киргизы и Кокандское ханство. – Фрунзе, 1977. – С. 116.

³³¹ Жалилов С. Фарғона водийси шарқий районларининг сугорилиш тарихидан... – Б. 52.

Шунингдек, унинг гўшти, жуни ҳам шу вазифани бажариши мумкин бўлган. Хонлик хунармандлари томонидан тайёрланган матолар қирғиз овулларида юқори баҳоланган. Хусусан, Наманганда тайёрланадиган “тимпай” – “қора каска” номи билан аталувчи йўл-йўл газлама қирғизлар орасида машҳур бўлган ва унинг икки бўлаги Наманганда 16 тангага (3 руб. 20 коп.) баҳоланган бўлса, қирғизлар унга 5 та қўй берганлар³³².

Қирғизлар аста-секин товар-пул муносабатларига ўта бошлаганлар. Йиллар давомида орттирилган ишонч натижасида хонлик савдогарлари қирғизларга келишилган муддат бўйича қарзга мол ҳам берганлар. Ўз навбатида, қирғиз чорвадорлари савдогарлар томонидан турли маҳсулотларга алмаштирилган қўйларини текинга ойлаб боқиб берганлар. Бундай муносабатлар натижасида овулларга тез-тез келиб турадиган савдогарларни қирғизлар “ўзлариники” деб билганлар.

Маношлар (қирғиз уруғ бошлиқлари) қўқонлик савдогарлар ва қирғизлар ўртасидаги савдо муносабатларида муҳим аҳамиятга эга бўлган. Манош – қирғиз уруғларининг катта-кичиклигига қараб кичик, ўрта ва катта маноларга ажратилган. Кичик маноларга 10–25 та, ўртача маноларга 300–400 та, катта маноларга 500–700 тагача ўтов қараган. Маношлар савдогарлар ва чорвадор қирғизлар муносабатларига воситачилик қилишдан манфаатдор бўлиб, савдогарлар келтирган асл молларни уларга арзон нархда берган ва шунингдек, “тортиқ” қилиш усули ҳам мавжуд бўлган. Хусусан, М.Венюковнинг ёзишича, Қўқон хонлиги савдогарлари қирғиз овулларида сифатли ипак матолар ҳам келтирган ва уларни маноларга арзон нархда берган ёки унинг рафиқаси учун совға қилган³³³. Ўз навбатида манолар савдогарларни ўз қарамоғига олган, хавфсизлигини таъминлаган, уларга ўтов ажратган ва молларини сақлаб турганлар.

Қирғизлар Қўқон хонлигининг ўзлари учун яқин ва қулай бўлган савдо марказлари – Наманган, Андижон, Ўш, Марғилон ва

³³² *Валиханов Ч. Ч.* О состоянии Алтышара или шести восточных городов китайской провинции... – С. 210.

³³³ *Венюков М.* Очерки Заилийского края и Причуйской страны // Туркестанский сборник. Сост. Н.В.Дмитровский. – Т., 1871. – С. 425.

бошқа шаларларга савдо мақсадида келганлар. Наманган шаҳри ва наманганликлар қирғизлар билан савдода муҳим аҳамият касб этганлар³³⁴ Ч.Ч.Валихонов маълумотларига кўра, Тяньшань, Чу ва Иссиқкўл қирғизлари билан савдо қашқарлик ва наманганлик савдогарлар кўлида бўлган. Бу ҳудудларда наманганлик савдогарлар ип-газлама, хунармандчилик маҳсулотларини чорва молларига айирбошлаган³³⁵. Қирғизлар хонлик бозорларидан озик-овқат сифатида кўплаб жўхори сотиб олганлар. Хусусан, куз ва қиш ойларида Наманган бозоридан уловларига жўхори юклаб олиб кетаётган қирғизларни кўплаб учратиш мумкин бўлган³³⁶. Наманган бозорида бир чорак жўхори 5 рублдан сотилган бўлса, унинг нархи қирғиз овулларида анча қиммат баҳоланган³³⁷.

Ўтроқ аҳоли ва қирғизлар ўртасидаги муҳим савдо алоқалари олиб бориладиган марказлардан бири Андижон яқинидаги Аравон қишлоғи бўлиб, бу ерда ҳафтанинг сешанба куни бозор бўлган. Аравон бозорида чорвадор қирғизлар ва ўтроқ аҳоли ўртасида мол айирбошланган. Бу бозор хонликнинг муҳит чорва бозорларидан ҳисобланиб, “Аравон бозори” номи билан аҳоли орасида тилга тушган. Шунингдек, Тяньшань қирғизлари яшайдиган Куртка кўрғони ҳам Кўқон, Қашқар ва қирғизлар ўртасида савдо муносабатлари олиб бориладиган иқтисодий марказлардан бири бўлган³³⁸.

Кўқон хонлиги бозорларига қирғизлар томонидан чорва моллари қўй, от, туя, қорамол, эчкилар олиб келинган. Хонлик бозорларига келтирилган қирғиз чорва моллари орасида қўй етакчи мавқеини эгаллаган. Хонликнинг марказий қисми бўлган Фаргона водийсида қўй кам бўлиб, аҳолининг унга бўлган эҳтиёжининг бир қисми қирғизлар томонидан қондирилган.

³³⁴ ЎзР МДА, И. 1-фонд, 34-рўйхат, 122-иш, 7-варақ.

³³⁵ Валиханов Ч. Ч. О состоянии Алтышара или шести восточных городов китайской провинции... – С. 209.

³³⁶ Наливкин В. Киргизы Наманганского уезде // Туркестанские ведомости. 1881. – №20.

³³⁷ Васильев Н. Кочевники Туркестана. – Самарканд, 1890. – С. 121 – 122.

³³⁸ Джемгерчинов Б. Очерк политической истории Киргизии XIX века. – Фрунзе, 1966. – С. 60.

Қирғиз қўйлари анча гавдали бўлган ва Қўқон хонлигида асосан гўшти учун кўп миқдорда харид қилинган. Қирғизлар билан савдонинг йирик маркази бўлган биргина Наманганга тоғли худудлардан йилига 50 мингдан ортиқ қўй ҳайдаб келинган³³⁹.

Қирғиз туялари ҳам Қўқон хонлиги бозорларида ўз харидорига эга бўлган. Хонлик савдогарлари савдо сафарларида ўз туяларидан фойдаланган ёки қирғиз ва қозоқларнинг туяларини ёллаган³⁴⁰. XIX аср 60-йилларида қирғиз туялари хонлик бозорларида 40–60 рублдан сотилган³⁴¹. Қўқон хонлиги бозорларида қирғиз гилам ва кигизлари таниқли эди. Хонликда Машҳад, Қашқар, Туркман ва Акчачак гиламлари машҳур бўлган ва Фарғона водийси қирғизлари томонидан тайёрланган Акчачак гилами Андижондаги гилам бозорида кўп миқдорда сотилган³⁴². Қирғиз кигизлари аҳолининг турли қатламлари орасида қадрли ҳисобланган. Хусусан, архив маълумотларига кўра, 1288 йил (1871–1872) Мулла Абду Жалил мирзабоши катта саркор Бахти Муҳаммад кўрбошидан Ғуломлар мактаби учун 2 та қирғиз кигизи сўраб мурожаат қилган³⁴³ бўлса, Қўқон хони Худоёрхоннинг укаси шахзода Султон Муродбек янги қурдирган Ўрда учун 50 та қирғиз кигизи олиб келишларини буюрган³⁴⁴.

Қирғизлар Қўқон хонлиги бозорларига турли хил фойдали қазилмалар ҳам келтирганлар. Хусусан, Худоёрхон даврида Норин худудидаги Тошқўмир кўмир конидан Қўқон бозорига кўмир келтирилган. Шунингдек, қирғизлар Тяньшан ва Қоратов тоғларидан, Андижон ва Ўратепа атрофларидан кўрғошин қазиб олиб, хонлик бозорларига олиб келганлар³⁴⁵. Қўқон хонлигида темир жуда кам бўлган ва асосан Россиядан олиб келинган бўлса-

³³⁹ *Наливкин В., Наливкина М.* Очерк быта женщины оседлого туземного населения Ферганы... – С. 34.

³⁴⁰ *Обозрение Коканского ханства...* – С. 188.

³⁴¹ *Миддендорф А. Ф.* Очерки Ферганской долины. – СПб., 1882. – С. 300.

³⁴² *Мошкова В. Г.* Ковры народов Средней Азии. – Т., 1970. – С. 23 - 25.

³⁴³ ЎЗР МДА, И. 1043-фонд, 1-рўйхат, 2803-иш, 1-варақ.

³⁴⁴ ЎЗР МДА, И. 1043-фонд, 1-рўйхат, 2929-иш, 1-варақ.

³⁴⁵ *Плоских В. М.* Очерки патриархально-феодалных отношений в Южной Киргизии (50 – 70-е годы XIX в.). – Фрунзе, 1968. – С. 38.

да, қирғизлар Андижон яқинидаги Лалхона худудидан темир қазиб слиб хонлик бозорларига келтирганлар³⁴⁶.

Қўқон хонлиги даврида водий бозорларида июнь ойи бошларидан куз охирига қадар қурилиш моллари савдоси бўлган. Бу вақтларда Нанай, Мамай, Заркент, Навкент худудларида ёғоч савдоси авжига чиққан. Ёғоч савдосида Нанайдан 20 верст узоқликдаги Поччота сойи бўйидаги Жаик қишлоғи машхур бўлган. Бу худудлардаги ёғоч савдоси қирғизлар қўлида бўлган ва улар маҳаллий бозорларга ёғоч келтириш билан шуғулланганлар. Қирғизлар томонидан келтирилган ёғочни хонликнинг турли худудларидан келган савдогарлар сотиб олиб, водийнинг йирик шаҳарларига, асосан Наманганга олиб кетганлар³⁴⁷.

Қўқон хонлиги қирғизлари аста-секин маҳаллий ўзбеклар таъсирида деҳқончилик билан шуғуллана бошлаганлар ва бозорларга ўзлари етиштирган деҳқончилик маҳсулотлари олиб чиққанлар. XVIII аср охири – XIX аср бошларида Мингтепа, Ойим, Жалақудук, Қўрғонтөпа қирғизлари деҳқончилик билан шуғулланганлар ва асосан донли экинлар етиштирганлар. Шунингдек, XVIII аср 60-йилларида Жанубий Қирғизистон қирғизлари ҳам ўзбеклар таъсири натижасида деҳқончилик билан шуғуллана бошлаган ва шол етиштириб бозорларга олиб чиққан³⁴⁸. 1813–1814 йилларда Қўқон хонлигида бўлган Ф. Назаров, Қоратов қирғизлари деҳқончилик билан шуғулланганлиги ва етиштирган ғалласини кўчманчи қирғизларга айирбошлаганлиги ҳақида маълумот берган³⁴⁹. Маълумотларга кўра, XIX аср 40-йилларида қирғизлар Авлиёота, Мерке, Пишпек ва Тўқмоқ бозорларига йилига 20 минг ботмон дон, 60-йилларда 7 минг ботмон дон ва 14 минг боғ похол келтирганлар³⁵⁰.

³⁴⁶ Вельяминов-Зернов В. В. Торговое значение Кокандского ханства для русских ... – С. 31,32.

³⁴⁷ Наливкин В. Заметки по вопросу о лесном хозяйстве в Фергане // Туркестанские ведомости. 1883. – №16.

³⁴⁸ Плоских В. М. Киргизы и Кокандское ханство. – Фрунзе, 1977. – С. 233.

³⁴⁹ Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии. – СПб., 1821. – С. 31 – 32.

³⁵⁰ Плоских В. М. Киргизы и Кокандское ханство. – С. 225.

Кўқон хонлиги бозорларига қирғизлар зиғир уруғи ҳам келтирган, маҳаллий аҳоли ундан ёғ олишда ва дори тайёрлашда фойдаланган³⁵¹. Зиғир уруғини маҳаллий савдогарлар қирғизлардан бир пудини 60–72 рублгача сотиб олганлар³⁵².

Қирғизлар Кўқон – Қашқар савдосида катта роль ўйнаган бўлиб, икки мамлакат ўртасидаги савдо карвонлари улар яшайдиган ҳудудлар орқали ўтган. Қирғиз уруғлари икки давлат ҳудудида кўчиб юрган ҳолатда уларнинг савдо муносабатларида иштирок ҳам этган. Хусусан, қирғизлар хонлик даврида Фарғона водийси бозорларидан ғалла сотиб олиб, Қашқарга олиб бориб сотганлар³⁵³.

1775 йил Норбўтабий томонидан Чирчиқ дарёси бўйларида яшовчи қозоқларнинг 10 минг уйли курама уруғи ва XIX аср бошларида Кўқон хонлари Олимхон ва Умархон томонидан Тошкент, Туркистон, Чимкент шаҳарлари ва унинг атрофида яшовчи Катта Жуз қозоқ уруғлари бўйсундирилган³⁵⁴. Шунингдек, XIX асрдан бошлаб, Ўрта Жуз қозоқ уруғларининг баъзилари ҳам Тошкент атрофларига кўчиб келиб жойлашиши кузатилган³⁵⁵. Натижада, Кўқон хонлиги аҳолисининг каттагина қисмини қозоқлар ташкил қила бошлаган. Кўқон хонлигига қарашли иқтисодий марказлар – Тошкент, Чимкент, Туркистон, Сайрам, Авлиёота, Оқмасжид ва уларнинг атрофларида яшовчи қозоқлар хонликнинг савдо муносабатларида ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлган.

Қозоқ овулларида Бухоро хонлиги, Хива ва Кўқон хонликлари, Россия, Қашқар ва Ҳиндистондан келган савдогарларни учратиш мумкин бўлган³⁵⁶. Қозоқ овулларида кўқонлик савдогарлар

³⁵¹ Кроузе И. Заметки о медицинских некоторых промышленных растениях в Средней Азии // Туркестанский сборник. Том I. Т., 1872. – С. 640.

³⁵² Миддендорф А. Ф. Очерки Ферганской долины. – СПб., 1882. – С. 246.

³⁵³ ЎЗР МДА, И. 276-фонд. 1-рўйхат, 427-иш, 4-варақ ва орқаси.

³⁵⁴ Джамгерчинов Б. Очерк политической истории Киргизии XIX века. – Фрунзе, 1966. – С. 41.

³⁵⁵ Султонов Ў. А. Муҳаммад Солиххўжа ва унинг «Тарихи жадидаи Тошканд» асари. – Т., 2007. – Б. 84.

³⁵⁶ Колмогоров Г. О промышленности и торговле в Киргизских степях Сибирского ведомства // Вестник ИРГО. Том III. 1855. – С. 37.

томонидан бўз, чопон, турли хил оёқ кийимлари, кўрпа, қуритилган мевалар, пичоқ, қозон, турли уй-рўзгор бумлари ва бошқа хуштармандчилик маҳсулотлари олиб келинган. Келтирилган молларнинг катта қисмини қуритилган мева ва ипгазламалар ташкил этган ва йилига Қўқондан қозоқ даштларига 15 минг туяда қуритилган мева ва 3 минг туяда турли хил ипгазламалар олиб келинган³⁵⁷. XIX аср ўрталарида Ўрта Осиёда бўлган Г. Колмогоровнинг ёзишича, қозоқ овулларига безак берилган олтин ва кумуш буюмлар ва дасталари олтин ҳамда қимматбаҳо тошлар билан безатилган ханжар, пичоқ, қиличлар Қўқон, Тошкент ва Бухородан келтирилган. Савдогарлар олиб келган молларини қозоқлар билан келишган ҳолатда қарзга ҳам берганлар ва уларни асосан май-июль ойларида йиғиштириб олганлар.

Қозоқ даштларидан ҳам хонликка йилига катта миқдорда қўй ҳайдаб келинган. Шунингдек, Ўрта Осиёнинг турли ҳудудларидан қозоқ овулларига келган савдогарлар от, қорамол, туя каби чорва молларини ҳам харид қилганлар. Икки ўртада савдо асосан мол айирбошлаш йўли билан амалга оширилган. Хусусан, XIX аср ўрталарида бўлаги 60–70 коп. бўлган 1-навли Қўқон читининг 3 бўлагига, бўлаги 40–50 коп. бўлган 2-навли Қўқон читининг 3–5 бўлагига қозоқлар 1 та қўй берганлар. Қозоқлар пуди 2–3 руб. бўлган қуритилган узум, кишмиш, ўрикка 1 та қўй берган бўлсалар, уларнинг 100 пудига 10–15 та от, 8–12 та туя, 25–40 та хўкиз, 100–150 та қўй алмаштирганлар. Шунингдек, 30 аршин чит 6 та, 30 аршин бўз 1 та, 5 фунт шакар 3 та қўйга баҳоланган. Қозоқ овулларига карвонлар йил давомида бир неча марта келиши кузатилган ва савдо ҳам жуда қизғин бўлган. Хусусан, овулларда унча бой бўлмаган қозоқ савдо карвонларидан бир мартанинг ўзида 20 та, йилига 100 та қўйга тенг мол харид қилинган³⁵⁸.

Шунингдек, қозоқлар савдогарларга тулки, бўри, куён ва бошқа ёввойи ҳайвон мўйналарини ҳам сотганлар. Бу мўйналарни қўқонлик савдогарлар водий шаҳарлари ва Қашқаргача олиб борганлар³⁵⁹.

³⁵⁷ Туркестанский сборник. Том 23. – С. 40.

³⁵⁸ Колмогоров Г. О промышленности и торговле... – С. 14, 17, 18, 34.

³⁵⁹ Махкамов А. Торговля Коканда со среднеазиатскими владениями... – С. 145.

Қозоқлар билан савдо уларнинг овулларидан ташқари Чимкент, Туркистон, Сайрам, Авлиёота, Тошкент, Оқмасжид ва бошқа шаҳарларда ҳам олиб борилган. Бой қозоқлар савдогарларга қўшилган ҳолатда чорваларини ҳайдаб Бухоро, Тошкент ва Қўқонгача борганлар³⁶⁰. Авлиёота қозоқ чорваси сотиладиган ва Ўрта Осиё молларининг қозоқ даштларига тарқатувчи асосий марказларидан бири бўлган³⁶¹. Қозоқ даштида жойлашган муҳим иқтисодий марказлардан бири Челак кўргони бўлиб, у Ўрта Осиё ва қозоқ савдогарлари ўртасида савдо муносабатлари учун муҳим марказлардан эди. Хусусан, Челак бозорида 1863 йил Тошкент, Туркистон, Қўқон, Бухоро ва бошқа ҳудудлардан келган савдогарлар томонидан 25 минг 671 руб. 58 коп.лик мол сотилган³⁶².

Қозоқларнинг савдо муносабатларида Тошкент шаҳри муҳим аҳамият касб этган. Тошкент атрофларида кўплаб чорвадор қозоқлар истикомат қилганлар ва шаҳарнинг иқтисодий ҳаётида ҳам иштирок этган. Қозоқлар Тошкент бозорларига чорва ва чорвачилик маҳсулотларини олиб келган. Улар келтирган молларнинг катта қисмини қўй ташкил қилган. XIX аср ўрталарида қозоқ қўйлари Тошкент бозорида 4 руб. 7 коп. дан 7 рублгача сотилган³⁶³. Тошкентда ҳафтанинг ҳар чоршанба куни бўладиган қўй бозорида ва якшанба кунги марказий бозордаги чорва бозорида йилига ўртача 52 мингдан қўй сотилган³⁶⁴. Тошкентда бўлган савдогар С.Я.Ключаровнинг ёзишича, 1852 йил апрель ойларидан қозоқлар шаҳар бозорларига чорва ҳайдаб келишни бошлаган ва 4 апрелга тўғри келган бозор куни улар 20 минг қўй сотганлар³⁶⁵. Қозоқ даштларидан йилига 300 минг қўй Тошкентга келтирилган ва унинг 200 минги Қўқон ва Бухорога олиб кетилган³⁶⁶.

³⁶⁰ Колмогоров Г. О промышленности и торговле в Киргизских степях Сибирского ведомства ... – С. 25.

³⁶¹ Гейнс А. К. Управление Ташкентом при Кокандском владычестве ... – С. 407.

³⁶² Мадуанов С. История казахско-узбекских отношений в XIX начале – XX вв. – Туркестан. 1992. – С. 136.

³⁶³ Вельяминов-Зернов В. В. Сведение о Кокандском ханстве... – С. 123.

³⁶⁴ Тетеревников А. Н. Очерк внутренней торговли Киргизской степи... – С. 41.

³⁶⁵ Вельяминов-Зернов В. В. Исторические известия... – С. 36.

³⁶⁶ Гейнс А. К. Управление Ташкентом при Кокандском владычестве... – С. 516.

Ш унингдек, Тошкент бозорларига қозоқлар от, туя, қорамол ҳам сиб келган. XIX аср ўрталарида Тошкент бозорларида бир ўрқачли қозоқ туяси 8–12 тилло, икки ўрқачлиси 5–6 тилло³⁶⁷, оддий қозоқ отлари 10–50 рублгача, қорабайирлар 100 рублгача сотилган³⁶⁸.

Қозоқлар ўзлари кашф қилган конлардан кўмир қазиб олиб, уни ҳам Тошкент бозорларига келтирганлар. XIX аср 60-йилларида қозоқлар ҳар бир туяга 3–4 қопдан кўмир юклаб, Тошкент бозорларига олиб келиб, унинг қопи 25–30 коп. дан сотилган³⁶⁹. Шунингдек, улар Тошкент бозорларига саксовулдан тайёрланган кўмир ҳам келтирганлар ва унинг пуди 10 коп. дан сотилган³⁷⁰. Қозоқлар Тошкент бозорларига турли доривор гиёҳлар ва ўсимлик меваларини даштлардан териб олиб келганлар. Хусусан, улар Туркистондан 80 верст узоқликда жойлашган Арис дарёси қирғоқларидан дармана уруғини терган ва Тошкент бозорларида маҳаллий савдогарларга сотган³⁷¹. Катта Жуз қозоқлари аста-секин ўтrockлашиб, XIX аср бошларидан бошлаб Тошкент атрофларида деҳқончилик билан ҳам шуғуллана бошлаганлар ва ўзлари етиштирган ғаллани яқин атрофдаги бозорларга олиб чиққанлар. Хусусан, А.Левшин, "...қозоқларнинг ғалла етиштиришдаги устози тошкентликлар ва қорақалпоқлардир, улар сув чархпарақларини ҳам тошкентлик ва бухороликлардан ўрганган"³⁷², – деб ёзган эди. Ҳар йили июль-август ойларида Қўқон бозорига Тошкент атрофларида етиштирилган 80–100 арава ғалла олиб борилган³⁷³.

XIX аср ўрталарида Тошкентда 300–400 савдогар қозоқ чорваси ва улар томонидан келтирилган моллар билан савдо қилган. Бу савдогарлар тез-тез қозоқлар яшайдиган овулларга ўзлари билан маҳаллий хунармандчилик маҳсулотлари, қуритилган мевалар

³⁶⁷ Вельяминов-Зернов В. В. Сведения о Коканском ханстве ... – С. 123.

³⁶⁸ Пашинно П. И. Туркестанский край в 1866 году. – СПб., 1868. – С. 135.

³⁶⁹ Гейнс А. К. Управление Ташкентом при Кокандском владычестве... – С. 717.

³⁷⁰ Иванов Д. Туркестанские походы. – СПб., 1873. – С. 46.

³⁷¹ Показание сибирского казака Максимова о Коканском владении ... – С. 70.

³⁷² Левшин А. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких Орд и степей. – СПб., Часть III. 1832. – С. 199–202.

³⁷³ Вельяминов-Зернов В. В. Сведения о Коканском ханстве... – С. 130.

олиб борган ва қозоқ чорваларига алмаштирган³⁷⁴. Тошкент марказий бозорида “Қозоқ фуруш бозори” деб номланувчи савдо растаси мавжуд бўлиб, унда 100 га яқин дўкон бўлган ва уларда олача, чит, бўз, пўстин сотилган. Бозордаги ҳар бир дўконнинг йиллик айланмаси ўртача 200–300 тилло атрофида бўлган. XIX аср 60- йилларида Тошкентдаги Мулла Абдул Муталиф карвонсаройида дашт ҳудудларидан келган қозоқ савдогарлари тўхташган³⁷⁵.

Ўрта Осиё савдогарлари Россия шаҳарларига борувчи узоқ карвон йўлларида қозоқ туялари ва қисман отларидан фойдаланган. Қозоқлар туя ва отларини савдогарларга ижарага берганлар ва ўзлари ҳам юк элтувчи ва йўл бошловчи вазифасида фаолият олиб борганлар³⁷⁶. Ўрта Осиё хонликлари савдогарларининг Тошкент орқали Россия шаҳарлари, Ғулжа ва Чугучакка борадиган савдо карвонларининг йўлбошчилари Туркистон, Авлиёота ва асосан Чимкент атрофларида яшовчи қозоқларнинг бештамғали уруғи вакиллари бўлган. Уларнинг кўп сонли туялари мавжуд бўлган ва улар апрелдан июлгача 10 минг туя йиғиш имкониятига эга бўлган. Шунингдек, бу уруғ аъзолари ўз туялари билан юқоридаги ҳудудларга борадиган савдо карвонларида юк элтувчи вазифасини ҳам бажарган. Тошкент ва қозоқ даштлари орқали Россия шаҳарларига бориладиган карвон йўллари узоқ ва ниҳоятда хавфли бўлиб, карвонни манзилига талофатсиз етказиб бориш йўлбошчи ва юк элитувчилардан катта масъулият талаб қилган. Бу қозоқ уруғи вакиллари ҳалол, тўғрисиўз, тартибли одамлар бўлиб, карвонларга йўлбошчилик ва ўз туяларида юклар манзилига етказиб бериш касби уларнинг тирикчилик манбаи бўлган. Бештамғалилар ўз хизматларини муносиб қадрлаган ва меҳнатга яраша хизмат ҳақи олганлар. Хусусан, XIX аср 60-йилларида Тошкентдан Семипалатинскгача ҳар бир юкли туя учун савдогардан

³⁷⁴ Гейнс А. К. Управление Ташкентом при Кокандском владычестве ... – С. 516.

³⁷⁵ Тетеревинов А. Н. Очерк внутренней торговли Киргизской степи... – С. 40–44.

³⁷⁶ Гейнс А. К. Управление Ташкентом при Кокандском владычестве... – С. 376, 518.

18 рублдан хизмат ҳақи олганлар³⁷⁷. Бу даврга оид маълумотларга кўра, қозоқ киракашлари битта туядан йилига ўртача 100 руб. даромад олган. Бештамғалилар йўлбошчилик ва киракашлиқдан тушган даромадга яна туя сотиб олганлар ва ўз фаолиятларини кенгайтирганлар. Яъни, 8 туяси бор қозоқ доим ўни 10 тага етказишга интиланган³⁷⁸.

Қўқон хонлиги аҳолисининг каттагина қисмини уйғурлар ташкил этган бўлиб, уларнинг аксарияти XIX аср биринчи ярмида Фарғона водийсига кўчиб келиб жойлашган. Хонликда уйғурларнинг асосий қисми Қашқар билан чегарадош бўлган Андижон, Ўш ва Шаҳрихон атрофларида яшаган. Ч.Ч.Валихонов эсдаликларида, Шаҳрихон аҳолисининг ярми уйғур, деб маълумот берган³⁷⁹. Тарихчи Ҳ.Бобобеков маълумотида кўра, Қўқон хонлигидаги уйғурлар асосан Андижон вилоятида яшаганлар ва уларнинг сони 1868 йилда 70 минг киши бўлган³⁸⁰. Уйғурларнинг машғулоти ўзбек ва тожикларники билан деярли бир хил бўлган. Улар бозорларга келтирган деҳқончилик маҳсулотлари орасида полиз экинлари – қовун, тарвуз, қовоқ, пиёз, сабзи кўпчиликни ташкил қилган. Шунингдек, уйғур хунармандлари ипак ва ипак мато тайёрлаш, пойабзал ишлаб чиқариш, заргарлик ва бошқа хунармандчилик касблари билан машғул бўлган. Марғилонда Хитой нақшлари солиб тўқилган ипак гиламлар тўқишни йўлга қўйганлар. Бундай гиламлар хонлик бозорларида қадрланган³⁸¹.

Сирдарёнинг ўрта қисмида яшовчи қорақалпоқлар XVIII аср ўрталаридан Фарғона водийсига кўчиб кела бошлаган ва бу жараён XIX аср бошларига қадар давом этган. Улар Марказий Фарғонадаги Сирдарё ва Қорадарё қирғоқларида жойлашган ҳамда Андижондан Қўқонгача бўлган худудларда қатор қишлоқларни барпо қилганлар. Натижада XVIII аср иккинчи ярмидан бошлаб

³⁷⁷ Пашино П. И. Туркестанский край в 1866 году. – СПб., 1868. – С. 82.

³⁷⁸ Адинаров А. Г. Торговые взаимоотношения... – С. 132.

³⁷⁹ Губаева С. С. Население Ферганской долины в конце XIX – начале XX в. – Т., 1991. – С. 87.

³⁸⁰ Бабабеков Х. Н. Народные движение в Кокандском ханстве... – С. 7.

³⁸¹ Валиханов Ч. Ч. О состоянии Алтышара или шести восточных городов китайской провинции... – С. 201.

Кўқон хонлиги ҳудудида ярим кўчманчи қорақалпоқлар яшай бошлаган.

Кўқон хонлиги қорақалпоқлари қисман дехқончилик билан шуғулланган бўлса-да, уларнинг асосий машғулоти чорвачилик ҳисобланган. Қорақалпоқлар ҳисобида кўп сонли қорамоллар бўлиб, маълумотларга кўра, баъзи қорақалпоқ бойларининг 500 бошга қадар қорамоллари бўлган³⁸². Шунингдек, Кўқон хонлиги қорақалпоқлари бозорларга ўзлари қамишдан тайёрлаган бўйра, чий, турли хилдаги қамиш саватлар, чорва озуқаси учун қамиш ва қорамол, гилам, олача, кигиз ва бошқаларни олиб чиққанлар³⁸³. Хусусан, XIX аср бошларида Кўқон хонлигида бўлган Ф.Назаров ўз эсдаликларида ёзишича, Кўқондан 12 верст узоқликда, Сирдарё бўйларида яшовчи қорақалпоқлар гилам тўқиш, жун газлама тайёрлаш билан шуғулланганлар³⁸⁴. Улар томонидан тайёрланган туксиз гилам “шолча” Кўқон хонлиги бозорларида таниқли бўлган³⁸⁵.

Кўқон хонлигининг сиёсий, маданий ва иқтисодий юксалиб бориши натижасида унинг ҳудудига турли мамлакатлардан савдо, бошпана ва таълим олиш мақсадида кўплаб этнослар келиб жойлашган. Шунингдек, хонлик шаҳар ва қишлоқларида мусулмон бўлмаган савдогарлар учун ҳам эркин яшаш ҳамда савдо қилиш имкониятлари яратилганлиги унинг ҳудудига турли дин ва миллат вакили бўлган савдогарлар келишини кучайтирган. Бу жараён хонликнинг этник таркибига ҳам таъсир ўтказган. Хусусан, XIX аср бошларидан хонликнинг Кўқон, Тошкент, Марғилон, Андижон, Наманган, Хўжанд ва бошқа шаҳарларига Бухоро ва Самарқанд яҳудий оилаларининг кўчиб келиш жараёни кузатилган. XIX аср ўрталарида хонлик пойтахти Кўқонда 25 та³⁸⁶, 1876 йил бошларида эса 30 та эркак, 28 та аёл яҳудий истиқомат қилган³⁸⁷. Кўқон хонлиги даврида Тошкентда маҳаллий халқ томо-

³⁸² Толстова Л. С. Каракалпаки Ферганской долины. – Нукус, 1959. – С. 69.

³⁸¹ Обзорение Коканского ханства... – С. 190.

³⁸⁴ Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии. – СПб., 1821. – С. 72.

³⁸⁵ Толстова Л. С. Каракалпаки Ферганской долины. – Нукус, 1959. – С. 72.

³⁸⁶ Вельяминов-Зернов В. В. Торговое значение Коканского ханства для русских... – С. 47–48.

³⁸⁷ ЎЗР МДА, И. 271-фонд, 1-рўйхат, 123-иш, 29-варақнинг орқаси, 30-варақ.

нидан “Жухуд маҳалла” деб аталувчи яхудий маҳалласи мавжуд бўлган за Россия истилоси арафасида (1865 йил) 27 та оилада 100 таг.1 яқин яхудий истиқомат қилган³⁸⁸. Қўқон хонлигининг йирик шаҳарларидан бўлган Марғилон Фарғона водийси яхудийлар яшовчи асосий марказларидан бўлган. XIX аср бошларида Марғилонга Бухоро хонлигидан бир гуруҳ яхудийлар кўчиб келиб жойлашган ва бу жараён аср ўрталарига қадар давом этган. Натижада, XIX аср 60-йилларида Марғилонда ўнлаб яхудий оилалари яшаган.

Қўқон хонлиги яхудийларининг асосий машғулоти ипакни бўяш ва улгуржисига сотиш ҳисобланган. Хонликнинг ипак маркази ҳисобланган Марғилонда яхудийларнинг махсус бўёқчилик дўконлари мавжуд бўлган ва улар ипакни бўяшда асосан индигодан фойдаланган³⁸⁹. Қўқон хонлиги шаҳарларида яхудий этикдўзлар ҳам анча таниқли бўлган. Хонликда яшовчи яхудийлар узумдан шароб тайёрлаш ва уни яширинча сотиш билан ҳам шуғулланганлар³⁹⁰. XIX аср ўрталарида Қўқонда бир челақ яхудий шароби 19 руб. 60 коп. дан сотилган³⁹¹. Хонлик шаҳарларида яхудийлар рус моллари савдоси билан ҳам шуғулланган³⁹² бўлиб, XIX аср 60-йилларида биргина Чимкент бозорида 3 та яхудий доимий рус моллари савдоси билан машғул бўлган³⁹³. Ўз сармосига эга бўлган яхудийлар Қўқон хонлиги шаҳарларида ҳиндлар каби судхўрлик билан шуғулланганлар ва маҳаллий савдогарларга қарзга пул берганлар³⁹⁴.

Хонликда яшовчи яхудий савдогарлари хонликнинг Бухоро хонлиги, Россия ва бошқа ҳудудлар билан савдо алоқаларида муҳим аҳамият касб этган. Хусусан, Тошкент божхонаси берган маълумотларга кўра, 1867 йил 14 февралда яхудий савдогари Амин Юсуф 13 та туяда 1515 рубллик Қўқон ип-газламаси, 15

³⁸⁸ Некталов Р., Мурдахов Ю., Фатахов Е. Межобщинные связи // История Бухарских Евреев. – Нью-Йорк, 2005. – С. 271.

³⁸⁹ Народы Средней Азии и Казахстана. Том II. – Москва, 1963. – С. 613 – 614.

³⁹⁰ ЎЗР МДА, И. 1-фонд, 11-рўйхат, 7-иш, 64-варақнинг орқаси.

³⁹¹ Вельяминов-Зернов В. В. Сведения о Коканском ханстве ... – С. 122.

³⁹² ЎЗР МДА, И. 2-фонд, 1-рўйхат, 23-иш, 3-варақ.

³⁹³ Гейнс А. К. Управление Ташкентом при Кокандском владычестве... – С. 372.

³⁹⁴ Хорошхин А. П. Сборник статей касающихся по Туркестанского края – С. 117.

февралда яхудий савдогари Натан 2 та туяда 764 рубллик Қашқар газламаси ва ипакни Қўқондан Тошкентга олиб келган³⁹⁵.

Ҳиндлар Қўқон хонлигининг Қўқон, Тошкент, Марғилон, Наманган, Андижон шаҳарларида яшаган ҳамда хонликнинг савдо муносабатларида ўзига хос ўрин тутганлар. Н.Энгельгартдъ маълумотларига кўра, Россия истилосига қадар Қўқон шаҳрида савдо мақсадида келган ва яшаб қолган ҳиндлар кўп бўлган ва шаҳарда ўзига хос “ҳинд колониялари”ни ташкил қилган³⁹⁶. XIX аср ўрталарида Қўқонда 20 тага яқин, хонлик тугатилиши арафасида (1876) 52 та³⁹⁷, Фарғона водийсида эса 370 та ҳинд истиқомат қилган. Шунингдек, XIX аср 60-йилларида хонликнинг йирик шаҳарларидан бўлган Тошкентда 100 тага яқин, Ўратепада эса 12 та ҳинд савдогари яшаган³⁹⁸.

Қўқон хонлиги шаҳарларида ҳиндларга қаршли карвонсаройлар мавжуд бўлиб, хонлик маркази Қўқондаги карвонсаройларнинг бири, Марғилондаги 8 та карвонсаройнинг 2 таси, Хўжанддаги 5 та карвонсаройнинг ва Ўратепадаги 3 та карвонсаройнинг 1 таси ҳиндларга тегшли бўлган³⁹⁹. Шунингдек, рус истилоси арафасида Тошкентдаги Саид Азим, Ширин Хожа Раис ва Бекларбеги карвонсаройларида ҳинд савдогарлари яшаб, савдо билан шуғулланганлар⁴⁰⁰.

Қўқонда ҳиндлар савдодан ташқари судхўрлик билан ҳам машғул бўлганлар. Судхўрлик Қўқон хонлигида яшовчи ҳиндларнинг асосий машғулоти ҳисобланган ва улар маҳаллий савдогарларга ойига 2 ёки 2,5 фоиз бадал ҳисобида, олдиндан тилхат ёздириб олган тарзда, пул қарз берганлар⁴⁰¹. Хусусан, ҳинд судхўри

³⁹⁵ ЎзР МДА, И. 471- фонд, 1-рўйхат, 10-иш, 19-варақ ва орқаси.

³⁹⁶ *Энгельгартдъ Н.* Очерки Коканда // Туркестанский сборник. Том 458. 1908. – С. 46.

³⁹⁷ ЎзР МДА, И. 276- фонд, 1-рўйхат, 123-иш, 29-варақнинг орқаси, 30-варақ.

³⁹⁸ *Кушакевич А.* Сведения о городе Ура-Тюбе // Туркестанские ведомости. 1872. – №14.

³⁹⁹ *Костенко Л.* Туркестанский край. Том I. 1880. – С. 448, 451.

⁴⁰⁰ *Тетеревинов А. Н.* Очерк внутренней торговли Киргизской степи... – С. 43 – 44.

⁴⁰¹ *Гейнс А. К.* Управление Ташкентом при Кокандском владычестве ... – С. 519.

берган 16 танга (3 руб. 20 коп.) – 20 ҳафтадан сўнг унга 4 танга (80 коп.) даромад келтирган⁴⁰².

Қўқон хонлигида яшовчи хиндлар хонликнинг ички ва турли худудлар билан савдосида ҳам фаол иштирок этганлар. Хусусан, Тошкент божхонаси қайдномаларида ёзилишича, Қўқондан Тошкентга 1867 йил 4 март куни хинд савдогари Бой Тилла 1 та отда 108 рубллик Қўқон газламаси, 6 июнда хинд савдогари⁴⁰³ 1 та отда 97 рубллик 21 та олача чопон (донаси 2 руб. 184 коп.) ва калиш (жуфти 30 коп.), 17 июнда хинд савдогари Бой Тилла 1712 рубллик Қашқар матоси ва чит, 27 июнда хинд савдогари 8 та отда 1000 рубллик Қашқар ва Қўқон газламаси⁴⁰⁴, 1868 йил 9 январда хинд савдогари Бой Бўта 7 та от ва 1 та туяда 940 рубллик шакар, Қашқар ва Қўқон газламаси⁴⁰⁵, шу ойда яна бир нечта хинд савдогарлари 10 та отда 1260 рубллик Қўқон газламаси, 1–9 март орасида яна бир хинд савдогари 40 рубллик Қўқон газламаси олиб келган⁴⁰⁶.

Шунингдек, Тошкентдан Қўқонга 1868 йил 9 январда хинд савдогари Тилла 11 та аравада 4800 рубллик рус моллари, шу куни яна бир хинд савдогари Хоса 6 та отда 1600 рубллик рус моллари ва чой⁴⁰⁷, шу ойда бир нечта хинд савдогарлари 11 та арава ва 6 та отда 6400 рубллик рус моллари олиб келган⁴⁰⁸. Бундан кўриниб турибдики, хонликда маҳаллий бўлмаган савдогарларга яратилган шароит, берилган имконият ва уларнинг хавфсизлигини таъминланганлиги натижасида, хинд савдогарлари нафақат Қўқон – Ҳиндистон савдо алоқаларида, балки хонликнинг ички ва бошқа мамлакатлар билан олиб борилган ташқи савдо алоқаларида ҳам фаол иштирок этганлар.

⁴⁰² *Наливкин В., Наливкина М.* Очерк быта женщины оседлого туземного населения Ферганы... – С. 38.

⁴⁰³ Изох: архив хужжатларидаги савдогарлар исмини ўқиш имкони бўлмади.

⁴⁰⁴ ЎзР МДА, И. 471-фонд, 1-рўйхат, 10-иш, 33, 95, 122, 131-варақ.

⁴⁰⁵ ЎзР МДА, И. 471-фонд, 1-рўйхат, 14-иш, 4 -варақ.

⁴⁰⁶ ЎзР МДА, И. 471-фонд, 1-рўйхат, 11-иш, 1-варақнинг орқаси, 2-варақ, 12-варақнинг орқаси, 13-варақ.

⁴⁰⁷ ЎзР МДА, И. 471- фонд, 1-рўйхат, 13-иш, 2-варақнинг орқаси, 3-варақ.

⁴⁰⁸ ЎзР МДА, И. 471- фонд, 1-рўйхат, 11-иш, 2-варақнинг орқаси, 3-варақ.

Кўқон хонлигида яшовчи афғонлар асосан тижорат билан машғул бўлганлар ва хонликнинг ички ва ташқи савдо муносабатларида ҳам иштирок этганлар. А.К.Гейнс маълумотларига кўра, Кўқонда яшовчи афғон савдогарлари Ҳиндистондан келтирилган ҳинд ва инглиз моллари: саллалик дока, чит, бомбей чойи, қалин сурп, француз чити ва бошқаларни сотиш билан шуғулланганлар⁴⁰⁹. XIX аср ўрталарида хонлик пойтахти Кўқонда 50 тага яқин⁴¹⁰, Россия истилоси арафасида Тошкентда 21 та афғон яшаган⁴¹¹.

Афғон савдогарлари Кўқон хонлигининг ички савдодаги иштирокидан ташқари, Ҳиндистон, Афғонистон, Эрон, Бухоро хонлиги, Россия ва бошқа ҳудудлар билан савдо алоқаларида муҳим ўрин тутганлар. Хусусан, 1864 йил 20 ноябрда афғон савдогари Албабат Мулладатов 1300 туялик қатта қарвонга қўшилган ҳолда, ўзининг 10 та туясида 1000 тиллолик 200 та ипак ва 100 та оддий чопон, 1100 парча беқасам, 200 парча парипоша, 100 парча каноус ва ҳ.к.лар билан Туркистондан Перовский фортига келган⁴¹². Шунингдек, Тошкент божхонаси маълумотида кўра, 1865 йил 13 сентябрда афғон савдогари Абу Саид Тошкентдан Кўқонга 1 та туяда 588 рубллик рус моллари олиб кетган⁴¹³ бўлса, 1867 йил 6 июлда афғон савдогари Шамсиддин 12 та отда 1200 рубллик Кўқон газламаси, 24 июлда афғон савдогари Саид Турдиев 1 та туяда 349 руб. 20 коп. лик 44 та олача чопон, ипак газлама, чит ва ҳ.к. ларни Кўқондан Тошкентга олиб келган⁴¹⁴.

Кўқон хонлигининг йирик шаҳарларига тижорат мақсадида, таълим олиш учун ҳамда қочқин сифатида келган татар ва русларни кўплаб учратиш мумкин бўлган. Бу давлат ҳудудидан бошпана топган рус ва татарларнинг бир қисми ҳарбийлар бўлган ва уларнинг аксариятини Кўқон хонлари ўз хизматида олган. Хусусан, XIX аср ўрталарида Кўқонда бўлган казак Миллюшин ва

⁴⁰⁹ Гейнс А. К. Управление Ташкентом при Кокандском владычестве... – С. 245.

⁴¹⁰ Вельяминов-Зернов В. В. Торговое значение Коканского ханства для русских... – С. 50.

⁴¹¹ Султонов Ў. А. Муҳаммад Солиххўжа ва унинг “Тарихи жадидаи Тошканд” асари. – Т., 2007. – Б. 86.

⁴¹² ЎзР МДА, И. 336-фонд, 1-рўйхат 2-иш, 40-варақ.

⁴¹³ ЎзР МДА, И. 336-фонд, 1-рўйхат, 103-иш, 16-варақ.

⁴¹⁴ ЎзР МДА, И. 471-фонд, 1-рўйхат, 10-иш, 94 об, 127-варақнинг орқаси.

Батарышқинларнинг эсдаликларида ёзилишича, Қўқон ва Тошкентнинг ҳар бирида 100 тага яқин, хонликнинг бошқа шаҳарларида ҳам қўлаб рус ва татарлар яшаган. Хонликда яшовчи рус ва татарларнинг аксарияти Россиядан қочқин сифатида келган бўлиб, бу ерда хунармандчилик, савдо билан шуғулланганлар. Ҳарбий малакага эга бўлганлари эса хон хизматида кирган⁴¹⁵.

XIX аср бошларидан бошлаб Тошкент ва унинг атрофларига Россиянинг турли ҳудудларидан ҳар хил сабаблар билан келиб қолган татарлар жойлаша бошлаган. Қўқон хони Муҳаммадалихон татарларга Тошкентдан ғарбда Дархон ариғидан шарқда Қорасув ариғигача, жанубда Совуқбулоққача, шимолда Салор ариғигача бўлган ерларни солиқлардан озод қилиб берган⁴¹⁶. Татарлар яшайдиган қишлоқ маҳаллий аҳоли томонидан “Нўғайқўрғон” деб аталган. П.И.Пашино маълумотларига кўра, Нўғайқўрғон аҳолиси картошка етиштириш билан шуғулланган ва уни Тошкент бозорларига олиб чиққан⁴¹⁷.

Рус савдогарлари Ўрта Осиё хонликлари билан олиб бориладиган савдода асосан татарлардан фойдаланган бўлиб, татарларнинг маҳаллий халқлар билан тил ва дин жиҳатидан яқинлиги савдо муносабатларида ҳам ўзининг ижобий самарасини берган. А.П.Хорошхиннинг ёзишича, XIX аср 70-йилларида Қўқонда рус моллари билан савдо қилувчи 15 та татар савдогари яшаган⁴¹⁸. Россия истилоси арафасида XIX аср 30-йилларидан бошлаб Туркистон шаҳрида яшовчи ва рус моллари билан савдо қилувчи 11–12 та Қозон татари бўлиб, уларга тегишли дўконларнинг йиллик савдо айланмаси ўртача 1000 руб. атрофида эди⁴¹⁹. Бу даврда Чимкентда рус моллари билан савдо қилувчи 25 татар савдогари бўлган ва уларга тегишли дўконларнинг йиллик савдо айланмаси 3000 руб. га тенг бўлган⁴²⁰. Россия қўшинлари томонидан 1864 – 1865 йилларда Қўқон хонлигига тегишли Туркистон, Чимкент,

⁴¹⁵ Показание сибирскихъ казаковъ Милошина и Батарышкина... – С. 28.

⁴¹⁶ Маллицкий Н. Г. Ташкентские махалля и мауза. –Т., 1927. – С.113.

⁴¹⁷ Пашино П. И. Туркестанский край в 1866 году. – СПб., 1868. – С. 98.

⁴¹⁸ Хорошхин А. П. Сборник касающихся по Туркестанского края... – С. 46.

⁴¹⁹ Гейнс А. К. Управление Ташкентом при Кокандском владычестве... – С. 292.

⁴²⁰ Тетеревинов А. Н. Очерк внутренней торговли Киргизской степи... – С. 35.

Тошкент, Хўжанд ва бошқа худудлар босиб олинганидан сўнг, хонлик шаҳарларида рус ва татар савдогарлари кўпайиб қолган. 1868 йилги Кауфман ва Худоёрхон ўртасидаги савдо шартномаси имзоланганидан сўнг, Қўқонда рус савдогарлари учун алоҳида карвонсарой ажратилган ва уларга тегишли дўконлар сони ҳам кўпайган.

Қўқон хонлигида маҳаллий халқлар — ўзбек, тожик, қирғиз, қозоқ ва бошқалар билан бирга турли худудлардан яшаш ва тижорат учун келган қорақалпоқ, ҳинд, уйғур, афғон, яҳудий, татар, рус ва бошқа миллат вакиллари учратиш мумкин бўлган. Хонлик худудига кўшни мамлакатлардан келаётган аҳоли ва савдогарлар оқимининг кўпайиши унинг иқтисодиёти юксалган даврдан, яъни XIX аср бошларидан кучайган. Шунингдек, Қўқон хонлигида турли миллат ва дин вакилларига эркин яшаш ва савдо қилиш учун берилган кенг имконият ҳамда бой ва харидоргир бозор турли мамлакат савдогарларини бу юртга чорлаган. Қўқон хонлигида савдонинг ривожланиши унинг этник таркибида ўзгаришларга сабаб бўлган. Ўз навбатида турли этник гуруҳларнинг интеграциялашувига олиб келган.

Қўқон хонлигида яшовчи турли миллат вакиллари унинг сиёсий, маданий ва иқтисодий ҳаётида муҳим роль ўйнай бошлаган. Хусусан, афғон ва ҳиндлар хонликнинг Бухоро хонлиги, Афғонистон, Эрон, Ҳиндистон билан, татар ва руслар Россия ва Европа давлатлари билан савдо алоқаларида муҳим аҳамият касб этган. Хонликнинг доимий аҳолиси ўзбек, тожик, қозоқ, қирғиз, қорақалпоқ, уйғур, яҳудийлар унинг ички ва ташқи савдосида фаол иштирок этган ва уларнинг савдодаги иштироки хонлик иқтисодиётидаги барқарорликни сақлаб турган.

БОЗОРЛАР ВА КАРВОНСАРОЙЛАР, УЛАРНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Ҳар бир давлатнинг тараққий этиши албатта унинг иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий равнақига боғлиқ. Олий ҳукмдорлар табиий равишда мамлакатдаги фаровонликни савдо билан боғлаганлар. Савдони тараққий эттириш, унинг учун етарли шароитларни яратиб бериш асосий вазифалардан бири саналган. Айниқса, марказлашган давлатнинг салоҳияти кучли бўлган даврларда мамлакат иқтисодиёти равнақ топган, янги бозорлар қурилган, мавжудлари кенгайтирилган, савдо дўконлари, карвонсаройлар ва бошқа савдо иншоотлари барпо этилган. Савдо муносабатлари, бож тизими тартибга солиниб, уларнинг назорати кучайтирилган.

Хонликнинг йирик шаҳарларида ҳафтасига икки-уч марта, кичикроқ шаҳар ва катта қишлоқларда, бир-бирига яқин бўлган бир нечта кичик қишлоқлар туташган жойларда эса бир марта бозор бўлган.

Хонлик бозорлари орасида пойтахт Қўқон бозори яққол ажралиб турган. Хонликнинг кўплаб ҳукмдорлари мамлакат шаҳарларида, пойтахтда бозор, савдо расталари, дўкон ва карвонсаройлар қуришга катта эътибор берганлар. Хусусан, Қўқон хони Шохруҳбий (1709–1721) янги ташкил қилинган давлатнинг марказига Ўрда билан бир қаторда бозор бунёд этган. Унинг вориси Абдурахимбий (1721–1734)нинг пойтахтда дастлабки амалга оширган ишларидан бири бозор ва расталарни қуриш бўлган⁴²¹. Абдукаримбий (1734–1750) эса Қўқон атрофини девор билан ўраган ҳамда шаҳарда янги бозор ва расталар барпо қилган⁴²². Норбўтабий (1762–1798) ҳукмронлиги даврида хонликнинг нисбатан иқтисодий юксалган даври бошланган бўлиб, хонлик шаҳарларида, хусусан, Қўқонда ариқлар, масжид,

⁴²¹ Маҳмуд Ҳаким Яйфоний. Хуллас ут-таворих. Қўқон шаҳар Гафур Фулом номидаги вилоят адабиёт музейи. – ҚП. 4101. 4–5-варақлар.

⁴²² Муҳаммад Фозилбек Отабек ўғли. Мукаммал Тарихи Фарғона // Кулёзма ЎзР ФА ШИ. – №5971. 18-варақ.

мадраса, ҳаммом, карвонсарой ва савдо дўконлари барпо қилинган⁴²³.

XIX аср бошларидан хонлик иқтисодий ҳаёти аста-секинлик билан ривожланиб бориши оқибатида бозорлар сони ҳам ортиб борган. Жумладан, 1813–1814 йилларда хонликда бўлган Ф.Назаровнинг ёзишича, Қўқон марказида учта тошдан қурилган бозор бўлган ва уларда ҳафтада икки марта бозор ташкил этилган⁴²⁴. 1830 йилда Қўқонда бўлган хорунжий Потанин хонлик пойтахтида 6 та бозор бор деб кўрсатган⁴²⁵. Номалум муаллиф маълумотларига кўра, XIX аср 40-йилларида Қўқонда мавжуд бўлган 6 та бозорнинг 2 тасида маҳаллий, 4 тасида турли ҳудудлардан келган савдогарлар савдо ишларини олиб борганлар⁴²⁶.

Қўқон бозорлари баъзиларининг Ўрта Осиёда мавжуд бўлган анъанага кўра усти ёпиқ бўлиб, ёгингарчилик мавсуми учун ҳам қулай бўлган. Қўқон бозори Бухоро бозоридан сўнг Ўрта Осиёда энг яхши бозорлардан бири бўлган ва бу номга у Муҳаммадалихон даврида эришган⁴²⁷. Чунки, Муҳаммадалихон ҳукмронлик қилган XIX аср 20-йилларида хонликнинг сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан анча юксалиши – пойтахтда бозор ва савдо билан боғлиқ иншоотлар қурилишига ва бу соҳага эътибор кучайишига олиб келган.

Худоёрхон (1845–1858, 1862–1863, 1865–1875) ҳокимиятни мустақил бошқаришни бошлаганидан сўнг (1852), хонликнинг турли ҳудудларида, хусусан, кичик шаҳар ва қишлоқларида ҳам бозор, дўкон, карвонсарой ва бошқа савдо иншоотлари қурилиши давом эттирилган. 1856–1857 йилларда Қўқон асосий бозорида қурилган карвонсарой ва тўқимачилик моллари сотиш учун

⁴²³ Махкамов А. А. Роль города Коканда в развитии экономических связей... – С. 18.

⁴²⁴ Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии. – Москва, 1968. – С. 76.

⁴²⁵ Потанин Н. И. Записки о Кокандском ханстве хорунжего Потанина (1830) ... – С. 281.

⁴²⁶ Обзорение Кокандского ханства... – С. 213.

⁴²⁷ Набиев Р. Н. Из истории Кокандского ханства. – Т., 1973. – С. 200.

мўлжалланган савдо расталари шулар жумласидандир. Хоннинг буйруғи билан Каримқули меҳтар томонидан курдирилган чит растаси пойтахтдаги энг йирик савдо расталаридан бири ҳисобланган. Худоёрхон ҳукмронлигининг учинчи даврида (1865–1875) ҳам савдо иншоотлари курдиришни давом эттирган. Жумладан, у 1867–1868 йилларда хазинабон Исо Авлиёга⁴²⁸ хонликнинг ҳамма худудларида бозор, янги дўкон ва карвонсаройлар курдиришни буюрган⁴²⁹. Натижада, Қўқон бозорида чит сотиладиган савдо расталари, каппон, катта ва кичик пахта, ўтин ва бошқа маҳсулотлар сақланадиган ва улар билан савдо қилинадиган карвонсаройлар барпо қилинган⁴³⁰. Бу даврда Қўқон бозоридаги чит расталари сони 250 тага етган⁴³¹. 1870 йил Қўқон марказий бозорининг тўқимачилик расталари жойлашган қисмида ёнгин чиқиши натижасида чит растасининг 250 дўконидан 5–6 тасигина омон қолган⁴³². Худоёрхон фармони билан қисқа муддатда Қўқон бозорининг чит растаси қайта қурилган⁴³³. Ёнгиндан оз муддат ўтгач, Қўқонда бўлган А.П.Федченко, Қўқон бозори ҳақиқатан эътиборга лойиқ, у ҳамма томондан ўзига хос меъморчилик услубида қурилган, бозор ташкилий ишлар юзасидан Ўрта Осиёда энг яхшиларида ҳисобланади. Қўқон савдо саройларининг усти баланд ёғоч том билан ёпилган ва унда ҳаво жуда яхши айланади, – деб қайд этган⁴³⁴.

Ўрта Осиё шаҳарларига хос тарзда Қўқоннинг асосий бозори шаҳарнинг марказида, турли кўчалар туташган ерда жойлашган ва “Катта бозор” номи билан танилган бўлиб, А.Л.Кун 1875 йил пойтахтга келган даврда бу бозорда 2000 атрофида дўкон

⁴²⁸ Изох. Исо Авлиё 1865 – 1875 йилларда Қўқон хонлиги молия вазири бўлган.

⁴²⁹ Саид Магомед Худояр-хан Коканский // Туркестанский сборник. Том 89. – С. 332 – 334.

⁴³⁰ *Набиев Р. Н.* Из истории Кокандского ханства. – Т., 1973. – С. 199.

⁴³¹ *Муҳаммад Азиз Марғилоний.* Тарихи Азизий / Нашрга тайёрловчалар Ш.Воҳидов, Д.Сангирова. – Т.: Маънавият, 1999. – Б. 15; *Бейсембиев Т. К.* “Тарихи Шахрухи” – как исторический источник. – Алма-Ата: Наука, 1987. – С. 65.

⁴³² *Нияз Мухаммад бин Ашур Мухаммад.* Тарихи Шохрухи. – Казань, 1885. – С. 316.

⁴³³ *Федченко А. П.* Путешествие в Туркестан. – Москва, 1990. – С. 244.

⁴³⁴ *Федченко А. П.* Путешествие в Туркестан. – СПб., 1875. – С. 49.

бўлганлигини қайд этган⁴³⁵. Асосий бозор маҳсулот турларига қараб, алоҳида савдо расталарига ёки кичик бозорларга бўлинган. Дехқончилик маҳсулотлари бозори ва ғалла бозори, ипак ва пилла бозори, пахта бозори, ўсимлик ёғи бозори, майиз бозори (куруқ мевалар бозори), пичан, ёғоч, беда, похол бозорлари, гуруч бозори, баққолчилик моллари бозори, кийим-бош бозори, чой растаси, заргарлик растаси, чорва моллари бозори, дон бозори шулар жумласидандир. 1271 йилги (1854–1855) маълумотларга кўра, Қўқон асосий бозоридаги бўёқ маҳсулотлари растаси бозорнинг чеккасида – “Бозор-и поён”да (Қуйи бозор), чорва моллари бозори эса Ўрта Осиё шаҳарсозлиги анъаналарига хос равишда шаҳар чеккасидаги майдонда жойлашган⁴³⁶.

Қўқон шаҳарлари бозорларидаги дўконлар уч турга: хукмрон сулола вакиллари ва турли амалдорларга тегишли, хусусий ва вақф дўконларига бўлинган. Архив маълумотларига қараганда, хонлик тугатилиши арафасида Қўқон шаҳри бозорларида 1911 та савдо дўкони бўлган ва уларнинг 599 таси хукмдорга қарашли, 1312 таси хусусий дўконлар ҳисобланган⁴³⁷. Н.Пантусов маълумотларига кўра, Худоёрхон хукмронлиги даврида пойтахтдаги карвонсарой, дўкон, ҳаммом ва бошқа савдо иншоотларининг аксари қисмидан солиқ олинмаган. Чунки уларнинг асосий қисми хонга қарашли бўлган ёки вақф мулклари ҳисобланган⁴³⁸. Хусусан, бу даврда шаҳардаги 10 та карвонсаройнинг 5 таси хонга тегишли бўлган⁴³⁹. Дўконлар савдогарларга ижарага берилган ҳамда улардан белгиланган тартибда ижара ҳақи олинган. 1874 йилда Қўқондаги 575 та савдо дўконидан хон хазинасига 2131 тилло даромад тушган⁴⁴⁰.

⁴³⁵ Қун А. Л. Очерк Кокандского ханства // Известия РГО. Том XII. – СПб., 1875. – С. 61 – 62.

⁴³⁶ Набиев Р. Н. Из истории Кокандского ханства. – Т., 1973. – С. 199.

⁴³⁷ ЎзР МДА, И. 276-фонд, 1-рўйхат, 123-иш, 25 – 26-варақлар.

⁴³⁸ Пантусов Н. Сборы пошлины в бывшем Коканском ханстве // Туркестанские ведомости. 1876. – № 17.

⁴³⁹ Набиев Р. Н. Из истории Кокандского ханства. – Т., 1973. – С. 201.

⁴⁴⁰ Пантусов Н. Податные сборы в г. Коканде // Туркестанские ведомости. 1876. – №13.

Кўқон хонлиги бозорларида энг йирик савдо очиқ бозор майдонларида ималга оширилган бўлса, карвонсаройларда нисбатан қиммат моллар, чет эл моллари ва улгуржи моллар савдоси амалга оширилган. Кўқон бозорлари савдогар ва хариддорлар билан гавжум бўлиб, биргина майда савдо-сотик ишлари билан асосий бозорда 600 га яқин савдогар шуғулланган⁴⁴¹.

Хонлик иқтисодий ҳаёти анча мўътадил кўрсаткичга эришган XIX аср ўрталарида эса, Кўқонда бозор ҳафтада уч кун – чоршанба, пайшанба ва якшанба кунлари эрталабдан кечгача давом этган⁴⁴². Чоршанба асосий бозор куни ҳисобланиб, шу куни бозорга хонликнинг турли шаҳарларидан ва қўшни худудлардан савдогарлар келганлар.

Кўқон атрофидаги қишлоқларда ҳам ҳафтанинг турли кунларида бозорлар ташкил этилган бўлиб, Конибодомда якшанба, Бешариқ, Янгикўрғон ва Олтиариқда душанба, Яйпан, Бувайда ва Риштонда сешанба, Исфарада чоршанба, Чоркуда пайшанба куни бозор бўлган⁴⁴³.

Кўқон хонлигининг энг йирик ва бой бозорларидан бири Тошкентда жойлашган ва у маҳаллий хунармандчилик, деҳқончилик, боғдорчилик маҳсулотлари билан бирга Россия ва қозоқ даштларидан келтирилган моллар сотиладиган бозори билан ҳам машхур бўлган. XVIII – XIX асрларда Тошкентдаги Себзор, Кўкча, Бешёғоч, Шайхонтохур даҳаларининг ўз бозорлари бўлиб, энг йирик бозор шаҳар марказида, тўрт даҳа кўчалари кесишган ерда жойлашган ва Жўба (ёки Жўва) бозори деб аталган. Тарихчи Муҳаммад Солиҳ таърифига кўра, “Бозорнинг дўкон-расталари Чорсудаги қандолатпазлик дўконигача давом этади. Рамазон ойида бу ерда кечаси ҳам бозор бўлиб, халқ савдо-сотик, ҳар хил ўйин-кулги қилади”⁴⁴⁴.

⁴⁴¹ *Набиев Р. Н.* Из истории Кокандского ханства. – Т., 1973. – С. 200.

⁴⁴² *Потанин Н. И.* Записки о Кокандском ханстве хорунжего Потанина (1830)... – С. 281; *Вельяминов-Зернов В. В.* Торговое значение Кокандского ханства для русских... – С. 46.

⁴⁴³ ЎзР МДА, И. 276-фонд, 1-рўйхат, 123-иш, 185-варак.

⁴⁴⁴ *Ўринбоев А., Бўриев О.* Тошкент Муҳаммад Солиҳ тавфсифида. – Т., 1983. – Б. 40.

Жўба бозорида (ҳозирги Чорсу) XIX аср бошларида асосий расталар ва карвонсаройлардаги дўконлар қўшиб ҳисобланганда 3000 дан ортиқ дўкон мавжуд бўлган. XIX асрнинг 60-йилларида бозорнинг бўйи 400 саржин, эни 100 саржин бўлиб, унда 16 карвонсарой, 2400 дўкон жойлашган. Шаҳар бўйича дўконлар сони 4548 тага етган⁴⁴⁵.

Тошкент марказий бозори ҳам маҳсулот турига қараб расталарга бўлинган ва XIX аср 60-йилларида расталарнинг сони 40 тага яқин бўлган. Улар жумласига ун бозори, кигиз бозори, кўй бозори, гўшт бозори, нон бозори, шам бозори, чой бозори, базозлик бозори, пичоқчилик бозори, эгар бозори, пахта бозори, тамаки бозори, заргарлик бозори кабилар кирган. А.Н.Тетеревников маълумотига кўра, шаҳар марказий бозорида тароқ, ангишвона ва бошқа майда буюмлар сотиладиган 150 та дўкон, олача, чит, бўз, гулли чит, рўмол ва пўстин сотиладиган 100 дан ортиқ дўкон, этик, махси, ковуш сотиладиган 100 тага яқин дўкон, тақа, ҳалқа, мих, ўроқ, арра сотиладиган 60 тага яқин дўкон, кановуз, беқасам, астарли газлама, чачвон сотиладиган 60 та дўкон, қўнчилик маҳсулотлари сотиладиган 50 тага яқин дўкон, кигиз, арқон, қоп, от анжомлари, қамчин, хуржун, тасма сотиладиган 30 та дўкон, мис-қозон, чўмич, обдаста, чойнак, кумфон, жом ва бошқа мис буюмлар сотиладиган 32 та дўкон, эгар сотиладиган 30 та дўкон, шағам ва совун сотиладиган 20 та дўкон, чилим ва тамаки сотиладиган 20 та дўкон, гилам ва кўрпа сотиладиган 10 та дўкон, идиш-товоқ сотиладиган 10 та дўкон ва бошқа дўконлар бўлган. Бозорда усти ёпиқ саройлар ҳам кўп бўлиб, улардан бири бўлган ғалла бозори каппон деб аталган. XIX аср 60-йилларида Тошкент бозоридаги дўконларнинг ижара ҳақи йилига 2–4 тилло бўлган⁴⁴⁶.

Тошкентда Кўкондаги каби ҳафтада уч марта – чоршанба, пайшанба, якшанба кунлари бозор бўлган. Якшанба куни “катта бозор” бўлиб, шу куни пул олди-бердиси билан шуғулланувчи саррофлик дўконлари ҳам фаолият юритган⁴⁴⁷.

⁴⁴⁵ Тетеревников А. Н. Очерк внутренней торговли Киргизской степи... – С. 39.

⁴⁴⁶ Тетеревников А. Н. Очерк внутренней торговли Киргизской степи... – С. 39–42.

⁴⁴⁷ Ўз Р МДА, И. 1-фонд, 16-рўйхат, 876-иш, 8-варақнинг орқаси.

Шаҳар даҳаларидаги бозорлар ичида Шайхонтохур даҳасидаги Ўрда бозори бошқа бозорларга нисбатан таниқлироқ бўлган. Ўрда бозорига савдо карвонлари Қашқар дарвозаси орқали кириб келган⁴⁴⁸. Муайян бир турдаги маҳсулот сотиладиган алоҳида бозорлар шаҳарнинг шимолий қисмидаги Хастимом мавзесида жойлашган Отбозор, Қўйбозор, шаҳарнинг жануби-ғарбида Самарқанд дарвозаси олдида Қовунбозор ва шаҳар шарқда машхур Қаймоқбозор бозорлари алоҳида ажралиб турган⁴⁴⁹.

XIX аср бошларида Наманган ҳам ўзининг бозорлари билан машхур бўлиб, у хунармандчилик ва боғдорчилик маҳсулотлари ҳамда тоғли қирғизлар билан олиб борилган савдода муҳим аҳамиятга эга бўлган. XIX аср 60-йилларида шаҳарда Худоёрхон 500 дўкондан иборат йирик бозор қурдирган. Бу бозордан келаётган даромаднинг асосий қисми хоннинг хазинасига тушган. Ҳар бир дўкон йилига 5 тиллодан 10 тиллогача хон хазинасига даромад келтирган⁴⁵⁰. А.Л.Кун 1875 йилда Наманганда 1000 дан ортиқ савдо дўкони бўлганлигини ёзиб қолдирган⁴⁵¹. Наманганнинг асосий бозори хонликнинг йирик шаҳарларида бўлгани синғари маҳсулот турларига қараб, расталарга ва кичик бозорларга бўлинган. Шаҳар бозорида майда савдо ҳафтанинг ҳар куни олиб борилган бўлса, йирик бозор Қўқон ва Тошкент бозорларидаги каби ҳафтада бир неча кун – шанба, якшанба кунлари саҳардан то кечгача, йил бўйи давом этган⁴⁵².

Наманган атрофидаги шаҳар ва қишлоқларда ҳам бир-бирига мутаносиб равишда бозорлар фаолият кўрсатган ва уларнинг баъзилари хонликда ҳам таниқли бўлган. Хусусан, Учқўрғон бозори ва Наманган – Авлиёота карвон йўлида жойлашган Заркент бозори тоғли қирғизлар билан савдода машхур ҳисобланган ва уларга бозор кунлари Наманган ва унинг атрофидан кўшлаб аҳоли

⁴⁴⁸ Рўзиева М. Тошкентнинг ўтмиш қиёфаси. – Т., 1984. – Б. 28.

⁴⁴⁹ Пулатов Х. Ш. Базары старого Ташкента // Пути развития архитектуры Узбекистана. – Т., 1983. – С. 40.

⁴⁵⁰ ЎзР МДА, И. 1-фонд, 34-рўйхат, 122-иш, 9-варақ ва орқаси.

⁴⁵¹ Кун А. Л. Очерк Кокандского ханства. – СПб., 1876. – С. 64.

⁴⁵² Вельяминов-Зернов В. В. Торговое значение Кокандского ханства для русских... – С. 43 – 47.

келган⁴⁵³. Учқўрғонда сешанба, Шаҳандда жума, Олмосда шанба, Чустда жума ва якшанба кунлари бозор кунлари ҳисобланган.

Марғилон ташқи савдода муҳим ўринга эга бўлган ўзининг ипак ва ярим ипак матолари билан савдо қилинадиган бозори билан хонликнинг бошқа бозорларидан ажралиб турган. Қўқон хонлари буни инобатга олган ҳолда Марғилон бозорига катта эътибор берганлар, уни кенгайтирганлар ва янги раста, дўкон ва карвонсаройлар қурдирганлар. XIX аср 70-йилларида Марғилон ҳокими бўлган Худоёрхоннинг укаси Султон Муродбек даврида Марғилон бозори янада равнақ топган. Султон Муродбек шаҳар бозорида янги сарой, дўкон, карвонсарой ва бошқа савдо иншоотлари барпо қилдирган. Муҳаммад Азиз Марғилоний маълумотларига кўра, Султон Муродбек Марғилондаги читфурушлик бозори қаршисига яхши савдо саройи қурдирган ва уни Қўқондаги Ҳоким Ойим мадрасасига вақф қилган⁴⁵⁴. Шунингдек, Султон Муродбек Марғилон савдогарларига ҳомийлик қилган ва керакли шароитларни яратиб берган. Султон Муродбек 1289 йилда (1872–1873) Мулла Муҳаммад Олим саркорга Марғилон бозорида дўконлар қурилиши учун йилда 10 арава сомон беришни буюрганлигини архив ҳужжатлари кўрасатади⁴⁵⁵. Худоёрхоннинг сўнги ҳукмронлик даврида (1865–1875) Марғилон шаҳрида 2246 та дўкон бўлган ва уларнинг 489 таси ҳукмрон сулолага қарашли, 686 таси вақф мулки, 1071 таси хусусий ҳисобланган. Бу дўконларнинг 214 тасида гўшт, 401 тасида мева ва сабзавот, қуруқ мева, 109 тасида пойафзал, 46 тасида ипак мато, 3 тасида ип-газлама, 81 тасида чопон, 86 тасида мануфактура моллари, 140 тасида атторлик маҳсулотлари, 4 тасида кумуш буюмлар сотилган⁴⁵⁶. Марғилон бозорида майда

⁴⁵³ Кетмень-Тюбе в 1898 году. – Андижан, 1904. – С. 14; Романов А. Ныжный Алай // Туркестанские ведомости. 1882. – № 19.

⁴⁵⁴ Муҳаммад Азиз Марғилоний. Тарихи Азий / Нашрга тайёрловчилар Ш. Воҳидов, Д. Сангирова. – Т.: Маънавият, 1999. – Б. 15.

⁴⁵⁵ Ўз Р МДА, И. 1043-фонд, 1-рўйхат, 2436-иш, 1-варақ.

⁴⁵⁶ Саид Магомед Худоёр-хан Коканский // Туркестанский сборник. Том 89. – С. 332 – 334.

савдо ҳафтанинг ҳар куни, пайшанба ва якшанба кунлари асосий катта бозор фаолият кўрсатган⁴⁵⁷.

Хонликда ўзининг бозорлари билан машҳур бўлган марказлардан бири Андижон эди. Андижонда бозори ҳақида П.И.Небольсин шундай таъриф берган: “Андижон хонликнинг йирик шаҳарларидан, у ерда савдо ривожланган, бозорларида Бухоро, Хўжанд, Қўқондан келган савдогарларни кўриш мумкин”⁴⁵⁸. Шаҳар марказида жойлашган бозорда XIX аср 70-йилларида 1000 дан ортиқ дўкон мавжуд бўлган⁴⁵⁹. Бозор маҳсулот турларига қараб алоҳида савдо расталарига ва кичик бозорларга бўлинган. Шаҳар шимолида от бозори, жанубида қўй бозори, марказида оёқ-кийим бозори, атторлик, бўйра, ширмонпазлик растаси фаолият юритган⁴⁶⁰. Андижонда ҳафтанинг душанба ва якшанба кунлари бозор кунлари бўлган ва хонликнинг турли ҳудудларидан, шунингдек, қўшни мамлакатлардан ҳам савдо қарвонлари келган. Ҳафтанинг бошқа кунлари бозорда майда савдо-сотик ишлари олиб борилган.

Қўқон хонлигининг чегара ҳудудида жойлашган ва йирик савдо шаҳарларидан бири Ўш хонлигининг Қашқар ва қирғизлар билан савдо алоқаларида муҳим аҳамият касб этган ва унинг бозорларида маҳаллий ҳамда турли ҳудудлардан келган савдогарларни кўплаб учратиш мумкин бўлган. 1812 йилда Ўшда бўлган Мир Иззат Улланинг ёзишича, Ўш Қўқон – Қашқар йўлидаги йирик шаҳар ва бу ерда турли мамлакатлардан келтирилган моллар айирбошланган ҳамда сепанба куни Ўшда йирик бозор бўлган⁴⁶¹. XIX аср ўрталарида шаҳар марказида 1000 га яқин савдо дўконлари мавжуд катта бозор бўлган. Ўш бозори марказидан ўтган Оқ Бура дарёси қирғоғида усти ёпиқ бозор – Тим мавжуд бўлган. Оқ Бура дарёсининг икки қирғоғини 900 метрли осма кўприк бирлаштириб турган ва дарёнинг ҳар икки

⁴⁵⁷ Туркестанский сборник. Том 26. – С. 137.

⁴⁵⁸ *Небольсин П. И.* Очерки торговли России с Средней Азией... – С. 299.

⁴⁵⁹ *Кун А. Л.* Очерк Кокандского ханства // Известия РГО. Том XII. – СПб., 1876. – С. 64.

⁴⁶⁰ *Мусаев Д., Хошимов Х.* Андижоннинг XIX аср охири – XX аср бошлари даври ҳунармандчилиги тарихини ўрганилишига доир... – Б. 123.

⁴⁶¹ Путешествие Мир Иззет Уллы в Кокандское ханство в 1812 году... – С. 48 – 49.

қирғоғида бозор расталари жойлашган⁴⁶². Ұш кўй бозори Қўқон хонлигидаги машҳур чорва бозорларидан бўлган⁴⁶³.

Қўқон хонлигининг йирик шаҳарларидан бири Хўжанднинг “Пайшанба” ва “Чоршанба” бозорларининг 14 та бозор майдони бўлган ва уларда майда савдо амалга оширилган. Пайшанба бозори шаҳар марказининг шарқида, чоршанба эса жануби-шарқида жойлашган. Пайшанба бозорида 510 та, Чоршанба бозорида 280 та дўкон мавжуд бўлган. Хўжандда ҳафтада уч кун – чоршанба, пайшанба ва жума бозор кунлари ҳисобланган⁴⁶⁴. Шаҳарнинг марказида тўрт кўча кесишган чорраҳанинг яқинида усти ёпиқ бозор – Тим мавжуд бўлган ва у Хўжанд бозорининг маркази ҳисобланган⁴⁶⁵.

Туркистон, Чимкент, Авлиёота, Сайрам шаҳарлари ҳам ўз бозорлари билан машҳур ҳисобланган. Бу шаҳарлар Ўрта Осиё – Россия қарвон йўлларида жойлашган бўлиб, рус моллари ва қозоқ чорваси ҳамда чорвачилик маҳсулотлари билан таниқли эди. В.В.Вельяминов-Зернов XIX аср ўрталарида Туркистонда катта бозор ва 3 та қарвонсарой бўлган⁴⁶⁶, деб маълумот берган. А.К.Гейнснинг ёзишича, Россия итилоси арафасида Туркистон бозорида 210 та дўкон бўлган ва бундай дўконлар қарвонсаройларда ҳам мавжуд эди. Бу дўконларнинг йиллик савдо айланмаси ўртача 316 минг руб. бўлган⁴⁶⁷.

Чимкентнинг ғарбида катта бозор жойлашган бўлиб, Россия итилоси арафасида унда 220 та дўкон бўлган ва бундай дўконлар қарвонсаройларда ҳам бор эди. Ҳар бир дўконнинг йиллик савдо айланмаси 1000–5000 руб., бозорники эса 250–300

⁴⁶² Галицкий В., Плоских В. Старинный Ош. – Фрунзе, 1987. – С. 119 – 120.

⁴⁶³ Сапаралиев Д. Этнополитическая история Оша и его окрестностей с XVIII до XIX в. – Бишкек, 1999. – С. 83.

⁴⁶⁴ Мирбабаев А. К. Историческое наследия Худжанда. – Душанбе, 1995. – С. 98.

⁴⁶⁵ Турсунов Н. О. Сложение и пути развития городского и сельского население северного Таджикистана XIX – начала XX вв. – Душанбе, 1976. – С. 61 – 66.

⁴⁶⁶ Вельяминов-Зернов В. В. Торговое значение Коканского ханства для русских... – С. 45.

⁴⁶⁷ Гейнс А. К. Управление Ташкентом при Кокандском владычестве... – С. 292–294.

минг руб. бўлган⁴⁶⁸. Чимкент, Сайрам ва Манкент шаҳарлари Қўқон хонлигида чорва бозорлари билан ҳам машхур бўлган. Хусусан, Чимкентнинг ғарбий қисмида қўй бозори, Сайрамнинг жанубий қисмидаги От дарвозаси яқинида от бозори, Манкент шаҳри яқинида туя бозори мавжуд бўлган ва бу бозорларга Ўрта Осиёнинг турли ҳудудларидан, хусусан, Фарғона водийси шаҳарларидан савдогарлар келган⁴⁶⁹.

XIX аср бошларида асос солинган Авлиёота аста-секин кенгайиб, аср ўрталарига келиб, йирик савдо шаҳрига айланган. Авлиёотага 1856 йилда Тошкент бекларбегиси Мирзо Аҳмад янги бозор қурдирган, олди-сотди жараёнини тартибга солган ва шаҳарни назорат қилиш учун Отабек додхоҳни ҳоким этиб тайинлаган⁴⁷⁰. XIX аср 60-йилларида Авлиёота бозорида 360 та дўкон мавжуд бўлиб, бу ердаги битта дўконнинг ижара ҳақи 3 руб.дан 30 руб.гача бўлган⁴⁷¹. Авлиёота бозорида Қўқоннинг турли ҳудудларидан ва Бухоро хонлигидан келган савдогарларни кўплаб учратиш мумкин эди.

Қўқон хонлигида машхур бозорлар йирик шаҳарлардан ташқари савдо учун қулай бўлган кичик қишлоқларда ҳамда айрим ҳудудларда ҳам ташкил этилган. XIX асрда Хўжанд ва Тошкент вилоятлари ўртасида, Қурама тоғ тизмасининг чеккасидаги Ёнтоқ деб аталган жойда хонликда машхур чорва бозори мавжуд бўлиб, бу бозор савдо учун қулай Фарғона водийси ва Тошкент, Туркистон Чимкент ҳамда Бухоро – Қўқон ва Қашқар йўлида жойлашган. Ёнтоқ бозорига Бўка, Ангрен ва Бекободдан қурамалар, Ўратепа ва Зоминдан юз ва турклар, Матчодан тожиклар, Туркистон ва Чимкентдан қозоқлар келганлар. Ёнтоқ бозори ёз ва куз ойларида ҳафтанинг шанба куни бўлган. Ҳар бозор куни бу ерда 15–20 минг чорва сотилган⁴⁷².

⁴⁶⁸ Тетеревников А. Н. Очерк внутренней торговли Киргизской степи... – С. 35.

⁴⁶⁹ Южаков Ю. Д. Сарты или таджики // Сборник материалов о русском Туркестане странам Средней Азии. – Т., 1871. – С. 274.

⁴⁷⁰ Добросмыслов А. И. Города Сыр-дарынской области. – Т., 1912. – С. 160.

⁴⁷¹ Гейнс А. К. Управление Ташкентом при Кокандском владычестве... – С. 411.

⁴⁷² Губаева С. С. Население Ферганской долины в конце XIX – начале XX в. – Т., 1991. – С. 21.

Тошкентдан 50 верст узоқликда жойлашган Намданак қишлоғининг ғалла бозори машхур бўлиб, Маллахон (1858–1862) ҳукмронлиги даврида унда буғдойнинг бир ботмони 11 тангагача, Тошкентда 16 тангагача сотилган ва водийга олиб кетилиб, Қўқонда 16–20 тангадан сотилган. Тошкент ва унинг атрофлари Россия қўшинлари томонидан истило қилинганидан сўнг бу ерда буғдойнинг нархи кўтарилган ҳамда ботмони 150 тангага чиқиб кетган. Намданақда бозор якшанба куни бўлиб, ёз ойларида жуда гавжум бўлган⁴⁷³.

Хонликда шаклланган бозор инфратузилмасининг қисмларидан бири карвонсаройлар ҳисобланган. Улар турли ҳудудлардан келган савдогарларнинг яшаши, юк ва уловларини сақлаши учун махсус қурилган иншоотлар эди. Карвонсаройларда савдогарларнинг яшашидан ташқари ундаги дўконларда савдо қилиш имконияти ҳам мавжуд бўлган. Шунингдек, йўл бўйида жойлашган шаҳар ва қишлоқлардаги карвонсаройларда сув захираси ҳам мавжуд бўлган. Хонликдаги карвонсаройлар савдо дўконлари каби ҳукмдорларга, хусусий шахсларга ва диний муассасаларга қаршли бўлган.

Хонлик пойтахти Қўқонда кўплаб карвонсаройлар мавжуд бўлган. В.В.Вельяминов-Зернов, XIX аср ўрталарида Қўқонда 9 та карвонсарой борлиги ҳақида маълумот берган⁴⁷⁴ бўлса, XIX аср 70-йилларида пойтахтда бўлган А.П.Хорошхин, шаҳарда 10 та карвонсарой бор ва уларнинг бири Закотсаройда рус савдогарлари, яна бирида пахта билан савдо қилувчи савдогарлар туради⁴⁷⁵, деб маълумот қолдирган. Шунингдек, номаълум муаллиф маълумотларига кўра, XIX аср 70-йилларида Қўқонда 15 та қатта ва бир нечта кичик карвонсарой ишлаб турган⁴⁷⁶.

⁴⁷³ Очерки Кураманского уезда // Туркестанские ведомости. 1875. – №47.

⁴⁷⁴ Вельяминов-Зернов В. В. Исторические известие о Коканском ханстве... – С. 111.

⁴⁷⁵ Хорошхин А. П. Сборник касающихся по Туркестанского края. – СПб., 1876. – С. 40 – 41.

⁴⁷⁶ Коканское ханство по новейшим известиям // Туркестанский сборник. Том 23. 1870. – С. 34.

Хонликда ўзининг карвонсаройлари билан машхур шаҳарлардан Ёри Тошкент эди. Шаҳарнинг Ўрта Осиё иқтисодий ҳаётидаги ўрни ўсиб бориши билан ундаги карвонсаройлар сони ҳам ортиб борган. XIX аср 30- йилларида хонликда бўлган казак Максимов маълумотларига кўра, бу даврда Тошкентда 12 та икки қаватли – Урганжсарой, Қизилбошсарой (Форс сарой), Ўруссарой, Нуғайсарой, Қашқарсарой ва бошқа карвонсаройлар мавжуд бўлган. Бу карвонсаройларнинг 4 тасида маҳаллий, 2 тасида рус, 2 тасида қашқарлик, 2 тасида бухоролик савдогарлар тўхтаган⁴⁷⁷. 1852 йил баҳорида Тошкентда бўлган рус савдогари С.Я.Ключаров, шаҳарда 15 та карвонсарой борлигини кўрсатган⁴⁷⁸ бўлса, А.Н.Тетеревников XIX асрнинг 60- йилларида 16 та карвонсарой борлигини ёзган ва уларни санаб ўтган⁴⁷⁹. Шунингдек, XIX асрнинг 70-йилларида Тошкентда бўлган А.П.Хорошхин ҳам шаҳар бозорида 29 та карвонсаройни номма-ном кўрсатиб ўтган⁴⁸⁰.

Тошкентда йирик карвонсаройлар марказий бозор атрофида жойлашган ва П.И.Пашино шаҳардаги 18 та карвонсарой ва уларнинг йиллик даромадини куйидагича келтирган: 1. Саид Азимбой – 400.000 руб., 2. Ширин Хожа Раис – 400.000 руб., 3. Хиштин – 280.000 руб., 4. Исабек (Исохўжа қози) – 200.000 руб., 5. Дастурхончи – 160.000 руб., 6. Исабек (Исохўжа қози) – 160.000 руб., 7. Абдурасул – 160.000 руб., 8. Закот – 150.000 руб., 9. Номсиз – 150.000 руб., 10. Раис 1 – 120.000 руб., 11. Раис 2 – 80.000 руб., 12. Марғилон – 80.000 руб., 13. Мулла Солиҳ (Солиҳбек додхоҳ) – 60.000 руб., 14. Наманган – 40.000 руб., 15. Исмоилжон – 28.000 руб., 16. Йўлбарсхон – 5000 руб., 17. Маҳрамбоши – 80.000 руб., 18. Маиз – 32.000 рублик⁴⁸¹.

Тошкент асосий бозоридаги Саид Азимбой карвонсаройида – россиялик ва ҳинд, Нурмуҳаммад кушбегида – россиялик ва

⁴⁷⁷ Показание сибирского казака Максимова о Коканском владении... – С. 117.

⁴⁷⁸ Вельяминов-Зернов В. В. Исторические известие о Коканском ханстве... – С. 37

⁴⁷⁹ Тетеревников А. Н. Очерк внутренней торговли Киргизской степи... – С. 39.

⁴⁸⁰ Хорошхин А. П. Сборник касающихся Туркестанского края... – С. 92.

⁴⁸¹ Пашино П. И. Туркестанский край в 1866 году. – СПб., 1868. – С. 131.

ғулжалик, Бекларбеги номли 3 та карвонсаройда марғилонлик ва ҳинд, Исабекда – тошкентлик ва самарқандлик, Маҳрамбошида – кўқонлик, Шоҳбекда – тошкентлик ва кўқонлик, Дастурхончида – тошкентлик ва кўқонлик, Абдурасулда – тошкентлик ва бухоролик, Наманганда – наманганлик, Ширин Хожа Раисда – ҳинд, Мулла Абдул Муталлифда эса қозоқ савдогарлари тўхтаганлар ва савдо қилганлар⁴⁸². Шунингдек, Ўрда бозори жойлашган Қашқар дарвозаси олдида ҳам 4 та карвонсарой – Қорабойвачча, Хожисарой, Ғойиб Назар, Абдурахмон Нўғай карвонсаройлари мавжуд бўлган⁴⁸³.

Хонликнинг иқтисодий марказларидан бўлган Наманганнинг марказидаги катта бозорда Беги, Дебгиз ва Мавлави номли 3 та карвонсарой фойят кўрсатган ва Дебгиз карвонсаройи икки қаватли бўлган. Наманган карвонсаройлари пишиқ ғиштдан қурилган ва тўртбурчак шаклида бўлиб, ичкарига битта дарвоза орқали кирилган. Карвонсаройлар марказида махсус майдон бўлган ва савдо қарвонлари юклари шу майдонга туширилган. Карвонсарой деворлари ёнида айвонли савдо дўконлари жойлашган бўлиб, айвонлар дўконларни ёғингарчиликдан ҳимоя қилган бўлса, икки қаватли карвонсаройларнинг иккинчи қавати айвон вазифасини бажарган. Мавлави карвонсаройи шаҳардаги энг йирик карвонсарой бўлиб, унда 30–40 атрофида савдо дўкони мавжуд бўлган⁴⁸⁴.

Россия истилоси арафасида хонликнинг йирик иқтисодий маркази Марғилон марказий бозорида 8 та карвонсарой бўлган ва уларнинг 2 таси ҳинд савдогарларига тегишли бўлган. Марғилон карвонсаройлари чиройли ва савдогарлар учун қулайлиги билан ажралиб турган⁴⁸⁵. XIX аср 60-йиллари ўртасида Хўжандда 5 та карвонсарой бўлган⁴⁸⁶. Улардан 4 таси маҳаллий, 1 таси ҳинд ва яҳудий савдогарларига тегишли ҳисобланган⁴⁸⁷.

⁴⁸² Тетеревников А. Н. Очерк внутренней торговли Киргизской степи... – С. 44.

⁴⁸³ Рузиева М. Тошкентнинг ўтмиш қиёфаси. – Т., 1984. – Б. 28.

⁴⁸⁴ Михайлов М. Наманган // Туркестанский сборник. Том XVI. 1867. – С. 69.

⁴⁸⁵ От Маргилана до Ош // Туркестанские ведомости. 1882. – № 45.

⁴⁸⁶ Турсунов Н. О. Развитие городских и сельских поселений северного Таджикистана в XVIII – начале XX вв. – Душанбе, 1991. – С. 91.

⁴⁸⁷ Костенко Л. Туркестанский край. Том I. – СПб., 1880. – С. 448.

Кўқон хонлигининг муҳим транзит шаҳри ҳисобланган Туркистонда XIX аср 60-йилларида тўртта карвонсарой бўлиб, уларнинг иккитасини шаҳар ҳоқими Мирзабий қурдирган. Туркистон карвонсаройларида 106 та дўкон мавжуд бўлган⁴⁸⁸. Россия империяси истилоси арафасида Чимкентда ҳам иккита карвонсарой мавжуд бўлиб, уларнинг бири хусусий, бирини Тошкент ҳоқими Мирзо Аҳмад⁴⁸⁹ қурдирган. Мирзо Аҳмад карвонсаройида 24 та, иккинчи карвонсаройида 8 та дўкон мавжуд бўлган. Мирзо Аҳмад карвонсаройи тўрт бурчак шаклида бўлган ва карвонсарой деворлари остида савдо дўконлари жойлашган⁴⁹⁰.

Хонлик ҳудудидан ўтган муҳим карвон йўлларидаги манзилгоҳларда ва йўл бўйидаги қишлоқларда ҳам карвонсаройлар фаолият кўрсатган ва улар савдо алоқаларининг ривожига ижобий таъсир кўрсатган. Йирик иқтисодий марказ Тошкентга турли ҳудудлардан келувчи йўллардаги манзилгоҳларда савдо карвонлари учун махсус карвонсаройлар мавжуд бўлган. Хусусан, Фарғона водийси – Тошкент карвон йўлида жойлашган Ниёзбек кўрғонида дўконлар, чойхона ва иккита карвонсарой⁴⁹¹, Чинозда тўртта карвонсарой бўлган ва уларнинг иккитасида ичимлик суви захираси мавжуд бўлган. Шунингдек, Тошкент – қозоқ даштлари – Россия карвон йўлида жойлашган Чимкентдан 10 верст узоқликдаги Оқтош қишлоғида Тошкент бекларбегиси томонидан қурилган ва унинг номи билан аталган битта карвонсарой мавжуд бўлган⁴⁹².

Савдогарлар карвонсаройларда яшашдан ташқари савдо қилиш имкониятига ҳам эга бўлганлар. Одатда, хонлик карвонсаройларнинг ҳар бирида 12–35 тагача дўкон мавжуд бўлган ва уларда асосан улгуржи савдо амалга оширилган. Савдогарлар карвонсарой дўконларини ижарага олганлар ва маълум миқдорда

⁴⁸⁸ Гейнс А. К. Управление Ташкентом при Кокандском владычестве... – С. 292.

⁴⁸⁹ Изох: Мирзо Аҳмад 1854 – 1858 йилларда ва 1864 август – декабрь ойларида Тошкент ҳоқими бўлган.

⁴⁹⁰ Гейнс А. К. Управление Ташкентом при Кокандском владычестве ... – С. 372.

⁴⁹¹ Турсунов Н. О. Развитие городских и сельских поселений северного Таджикистана... – С. 361.

⁴⁹² Гейнс А. К. Управление Ташкентом при Кокандском владычестве – С. 425, 511–512.

ижара ҳақи тўлаганлар. Хусусан, XIX асрга оид маълумотларга кўра, Қўқон ва Тошкент карвонсаройларида яратилган шароит ва карвонсаройнинг нуфузига қараб савдогарлар бошқарувчига дўкон ижараси учун йилига 3–5 тилло тўлаган бўлса, Туркистондаги Мирзо Аҳмад карвонсаройидаги дўконлар учун ойига 1 руб. дан ижара ҳақи берилган⁴⁹³.

Карвонсаройларда туя ва отларни сақлаш учун ҳам махсус жойлар мавжуд бўлган ва уларга озиқ-овқат карвонсарой ҳисобидан берилган. XIX аср ўрталарида савдогарлар Қўқон, Тошкент, Туркистон карвонсаройларида туя ва от учун 5 коп. дан жой ҳақи тўланган⁴⁹⁴.

Хонлик бозорларида аҳолининг ҳордиғи учун бир қатор имкониятлар мавжуд эди. Улар жумласига чойхона, ҳаммом, сартарошхона ва бошқа жамоатчилик иншоотларини киритиш мумкин. Қўқон хонлиги бозорлари чойхоналари билан ҳам машҳур бўлган. Хонликнинг Қўқон, Тошкент, Наманган, Марғилон, Хўжанд ва бошқа йирик шаҳарларида ўнлаб чойхоналар фаолият юритган. Хусусан, Россия итилоси арафасида биргина Марғилон бозорида 35 та чойхона мавжуд бўлган. Шунингдек, XIX аср ўрталарида Хўжанд бозорида кўплаб чойхоналар орасида Юнусбой исми савдогар қурган чойхона таниқли бўлган⁴⁹⁵.

Қўқон хонлиги бозорларида керакли шароитлар яратилган кўплаб ҳаммомлар ишлаб турган. Хонлик бозорларидаги ҳаммомлар озодалиги ва хизмат кўрсатиш сифати билан машҳур бўлган. Ҳаммомларда бир нечта кичик гумбазларда иссиқ ва совуқ сув, либосхона, дам олиш хонаси, қудук, меҳмонхона, ошхона ва ўртада ювиниш хонаси бўлган. В.В.Вельяминов-Зерновнинг ёзишича, XIX аср ўрталарида Қўқонда 6 та, Тошкентда 11 ҳаммом⁴⁹⁶ бўлса, Россия итилоси арафасида Марғилонда 7 та ҳаммом, 38 та сартарошхона ишлаб турган⁴⁹⁷. А. П. Хорошхиннинг ёзишича,

⁴⁹³ Тетеревников А. Н. Очерк внутренней торговли Киргизской степи... – С. 42.

⁴⁹⁴ Гейнс А. К. Управление Ташкентом при Кокандском владычестве... – С. 518.

⁴⁹⁵ Турсунов Н. О. Сложение и пути развития городского и сельского населения... – С. 66 – 67.

⁴⁹⁶ Вельяминов-Зернов В. В. Торговое значение Кокандского ханства для русских... – С. 39.

⁴⁹⁷ От Маргилана до Ош // Туркестанские ведомости. 1882. – № 45.

Тошкентдаги Чорсу бозорида 6 та – Муҳаммад Карим халифа, Нормуҳаммад кўшбеги, Дастурхончи, Муҳаммад Саидбой, Бўрихўжа, Юсуфбой ҳаммомлари мавжуд бўлган ва уларнинг ҳар бири бир вақтнинг ўзида 200 та кишига хизмат кўрсатиши мумкин бўлган⁴⁹⁸. XIX аср 50-йилларида Хўжанд бозорида 2 та йирик ҳаммом бўлиб, улар орасида Шамсибой исмли савдогар томонидан курдирилган “Ҳаммоми Шамсибой” номи билан аталувчи ҳаммом машҳур бўлган ва у Хўжанддаги энг катта ҳаммом ҳисобланган⁴⁹⁹.

Кўкон хонлигидаги йирик бозорлар расталарга бўлинган бўлиб, ҳар бир растанинг ўз оқсоқоли бўлган. Оқсоқол ўз растасини ёрдамчиси билан биргаликда назорат қилган ва растадаги ҳар бир дўкондан 2 танга ва ундан кўпроқ ўз ҳисобига пул олган. Тунлари ҳам расталар хавфсизлиги учун оқсоқол жавобгар бўлган ва унинг учун ҳам ойига ҳар бир дўкондан 10 коп. дан пул йиққан⁵⁰⁰.

Кўкон хонлиги бозорларидаги олди-сотди жараёни бир маромда давом этиши ва тозалик, тартиб-интизомнинг жойида бўлишида давлат амалдори – раисларнинг ўрни катта бўлган. Раис хонлик шаҳарларида баъзан қози раис деб ҳам аталган. Бу лавозимга хулқ-атвори яхши, шариат илмининг чуқур билимдони ҳамда аҳоли ўртасида катта ҳурматга эга бўлган кишилар тайинланган. Бу вазифага баъзан қозилар ҳам тайинланган бўлиб, шунинг учун ҳам қози раис деб аталган. Хонликнинг йирик шаҳарларида биттадан, кичик шаҳар ва қишлоқларнинг бир нечасида битта раис бўлган. Хусусан, Тошкент ва Кўконда ҳам Россия истилосига қадар биттадан раис бўлган. Раис диний маросимларни назорат қилиш билан бирга, дўкон, савдо расталари ва бозорларда савдо-сотиқ жараёнини назорат қилган. У бозор кунлари ўзининг халфа деб аталадиган 10 дан ортиқ ёрдамчиси билан бозор айланган. Раис тартиббузарликнинг

⁴⁹⁸ *Хороиштин А. П.* Сборник касающихся по Туркестанского края. – СПб., 1876. – С. 92.

⁴⁹⁹ *Турсунов Н. О.* Сложение и пути развития городского и сельского население... – С. 66 – 67.

⁵⁰⁰ *Гейнс А. К.* Управление Ташкентом при Кокандском владычестве... – С. 521.

олдини олган, тарозиларни тўғри ишлаётганини ва ҳатто хунармандлар томонидан тайёрланган буюмлар сифатини ҳам текширган. Шунингдек, спиртли ичимликлар савдосига қарши курашган. Раис кўча, ариқ ва бозор майдонларининг тозалигига ҳам жавобгар бўлган. Бозордаги нарх-наводан, савдогарлардан ва тарозидан норози харидорлар арзларини эшитган ҳамда айбдорларни жазолаган. Жазо икки усулда амалга оширилган бўлиб, биринчисида айбдорга 3 тадан 39 тагача қамчи билан урилган бўлса, иккинчисида бозор ва шаҳар кўчаларида сазойи қилинган. Раиснинг ҳукми хонликдаги оддий фуқаролардан тортиб, амалдор ва хорижликлар учун ҳам қатъий эди⁵⁰¹.

Қадимдан Ўрта Осиёда савдо-сотик амалга ошириладиган жой сифатида бозорлар муҳим аҳамият касб этган. Мамлакат иқтисодиётида бозор ва унда амалга оширилган савдо катта даромад манбаи ҳисобланган. Сиёсий жиҳатдан мустаҳкамланиб олган хонликда бозор ва савдо иншоотлари – карвонсаройлар, савдо расталари ва дўконлар куриш, мамлакатда савдони ривожлантириш учун кўплаб ижобий ишлар изчил амалга оширилган. Натижада хонлиkning шаҳар ва қишлоқларида бозор, дўкон ва карвонсаройлар курилган, мавжудлари кенгайтирилган, бозорлар фаолияти тартибга солинган. Хонликдаги бозор ва карвонсаройлар фаолиятини яхшилаш, бозорлардаги тартиб-интизомни мустаҳкамлаш, солиқларни назорат қилиш мақсадида ҳукмдорлар томонидан махсус давлат амалдорлари белгиланган. Шунингдек, бозорларда чойхона, ҳаммом, сартарошхоналар мавжуд бўлиб, аҳоли бу ерга нафақат савдо қилиши, балки маданий ҳордиқ чиқариши учун ҳам келган. Натижада XIX аср биринчи ярмида Кўқон хонлиги бозорлари меъморчилиги, ташкилий ишларнинг яхши йўлга қўйилганлиги, озодалиги, тўқинлиги ва савдогарлар учун яратилган шароитлар бўйича Ўрта Осиёда катта мавқега эга бўлган.

⁵⁰¹ Гаффаров Абдул Саттархан. Краткий очерк внутреннего состояния Кокандского ханства перед завоеванием его русскими // Туркестанские ведомости. 1892. – № 26,

БОЖХОНА ИШИ ВА САВДО СОЛИҚЛАРИНИНГ АСОСИЙ ЖИХАТЛАРИ

Савдо муносабатлари ривожда бож ва солиқлар муҳим аҳамият касб этган. Ўрта Осиёнинг бошқа давлатлари ҳукмдорлари каби Қўқон хонлиги ҳукмдорлари ҳам савдо божларидан тушадиган даромадни инobatга олиб, солиқ тизимини тартибга солишга ва уни ўз назорати остида сақлаб туришга ҳаракат қилган. Натижада хонлик ҳудудида божхона ишлари аста-секин такомиллашиб борган. XIX аср бошларидан хонлик марказий ҳокимияти мустақамланиши бож тизимининг такомиллашувига ҳам олиб келган.

Қўқон хонлигида ўзига хос солиқлар тизими мавжуд бўлиб, солиқлар иқтисодиётнинг асосий таянчи ҳисобланган. Хонликда божхона иши ва савдо солиқлари ислом дини аҳкомларига асосланган ҳолда амалга оширилган. Хон хазинасига тушадиган даромаднинг асосий қисми савдо соҳасидаги солиқлардан иборат бўлган. Қўқон хонлигидаги солиқлар тизими қўшни хонликларники билан деярли бир хил эди.

Хонлик ҳудудига қўшни мамлакатлардан кириб келаётган карвонни чегарада божхона ходимлари кутиб олган. Улар карвон юқларини савдогарлар кўрсатмасига кўра рўйхатдан ўтказганлар. Давлат амалдори — закотчи карвондаги савдогар шахси, мамлакати, туялар (ёки от ва аралар) сони, юк миқдори, тури ва бошқаларни рўйхатга олиб, йўлдаги дастлабки шаҳар ҳокими номига хабарнома юборган. Чегара ҳудудларидаги божхона бош назоратчиси, яъни закотчи хон ёки бек томонидан тайинланган, унинг ёнида эса божхона мавқеига қараб 5–6 та ёрдамчиси бўлган. Чегара божхонасидан ўтган карвон ўзлари келган дастлабки шаҳар дарвозаси олдида тўхтаган ва шаҳар закотчисига хабар юборган. Закотчи ўз ёрдамчилари билан келиб, карвонни текширув майдонига олиб келган ва божхона юборган рўйхатда кўрсатилган маълумотларнинг тўғри ёки нотўғрилигини текширган. Шунингдек, мамлакат ҳудудига таъқиқланган маҳсулотлар олиб келинмаётганлигига ишонч ҳосил

қилингандан сўнг, хонлиқда белгиланган тартибда мусулмон савдогарлардан умумий молнинг 2,5 фоизи миқдорида, мусулмон бўлмаган савдогарлардан эса 5 фоизи миқдорида бож олинган⁵⁰². Амалдаги божхона тартибларига кўра, карвонлардаги юкли туя ва арвалардан 20 коп., отлардан 10 коп. миқдорида алоҳида бож йиғилган⁵⁰³. Барча бож ишлари ниҳоясига етганидан сўнг, масъул закотчи савдогарга бож тўлангани тўғрисида ёрлиқ ёзиб берган ва савдогар бошқа бож тўламасдан, бир йил давомида, хонлик ҳудудида эркин савдо қилиш ҳуқуқини қўлга киритган. Агар савдогар даромади ошиб, қўшимча мол келтирса, унга алоҳида бож тўлаган. Шунингдек, баъзи ҳолатларда савдогарлар 6 ой давомида кўрсатилган миқдоридаги молини сота олмаса, қайтадан қирқдан бир фоиз миқдорида солиқ тўлашга мажбур бўлган.

Хонлик божхоналарида 20 тиллодан кам бўлмаган олтин ва кумуш пуллардан ҳам шу ҳисобда бож олинган. Агар савдогар пулни яширишга ҳаракат қилса, божхона уни мусодара қилиши мумкин эди⁵⁰⁴.

Кўкон хонлиги шаҳарларидан чиқиб кетаётган карвоннинг карвонбошиси дастлаб закотчига хабар берган. Закотчи ўз ёрдамчисини карвонсаройга юбориб, карвондаги туялар (ёки от ва арвалар) сони, юк миқдори, тури ва нархини аниқлаган ҳамда белгиланган миқдорда закот ундирган. Хусусан, Худоёрхон даврида Россияга олиб кетилаётган ҳар бир туядаги пахтадан 1 руб. 90 коп. миқдорида бож олинган бўлиб, битта туяда ўртача 16 пуд пахта бўлган⁵⁰⁵. Шунингдек, закотчи ҳар бир юкли туядан ёрлиқ ёзиб бергани учун бир кумуш тангадан ҳақ олган. Божни тўлаган савдогар бошқа бож тўламасдан хонлик ҳудудида савдо қилиши мумкин эди. Бироқ, қўшни мамлакат ҳудудига ўтмоқчи

⁵⁰² Янжул И. Исторический очерк русской торговли с Средней Азией // Туркестанский сборник. Том 375. 1883. – С. 99 – 100.

⁵⁰³ ЎзР МДА. И. 336-фонд, 1-рўйхат, 103-иш, 7-варақнинг орқаси, 8-варақ.

⁵⁰⁴ Гейнс А. К. Управление Ташкентом при Кокандском владычестве ... – С. 488 – 490.

⁵⁰⁵ Петровский Н. Очерки Коканского ханства // Сборник материалов в русском Туркестане и странах Средней Азии. – Т., 1871. – С. 110.

бўлса, ўша давлатда қайтадан бож тўлашига тўғри келган⁵⁰⁶. Хонликнинг йирик шаҳарларида божхона махсус закотсаройда жойлашган ва унда давлат амалдори – закотчи турган.

Хонликдан кўшни мамлакатларга савдо мақсадида борган савдогарлар ўша давлат қонунлари бўйича турли миқдорда солиқ тўлаганлар. Баъзи мамлакатларда хорижлик савдогарлар учун белгиланган савдо божларининг юқорилиги савдо алоқаларининг ривожига салбий таъсир кўрсатган. Хусусан, XIX аср 60-йилларида Қўқон хонлигининг йирик савдогарларидан тошкентлик Хожи Юнусовнинг маълумотларига кўра, Ҳиндистондан Қандаҳор орқали Бухорога келгунга қадар савдо карвони йўлда 18 марта бож тўлаган. Афғонистон шаҳарларининг кўпида савдо карвонларидан 2,5 фоиз эмас, 20 фоиз миқдорда бож олинган. Кўшни мамлакатлардан Ўрта Осиё хонликларида тижорат ишларини йўлга қўймоқчи бўлган савдогарлар бу мамлакатларда савдо молларидан бож олишда савдогарлар динига эътибор берилишини инobatга олганлар. Хусусан, россиялик савдогарлар ўзларига гумашта қилиб татарларни ёллаганлар ва Ўрта Осиёга савдо мақсадида юборганлар.

Қўқон хонлиги ташкил топган дастлаб йилларда унинг асосий божхоналари Ўш ва Хўжандда жойлашган эди. Кейинчалик хонлик худуди кенгайиб борган сари чегара худудларида жойлашган божхоналар сони ҳам кўпайиб борган. Тошкент ва унинг атрофидаги бир нечта шаҳарлар хонликка қўшиб олинганидан сўнг савдо божларидан хон хазинасига тушадиган даромад миқдори ҳам кескин ошган. Аҳамияти юқорилиги сабабли Тошкент вилояти божхоналарига закотчи хон ёки бек томонидан тайинланган. Хонликда закотчилар кўпроқ ҳарбий кишилар ва савдогарлардан қўйилган⁵⁰⁷.

Тарихчи Абу Убайдуллоҳ Тошкандий маълумотларига кўра, XIX аср бошларида Тошкент ҳокими Лашкардевонбеги даврида ҳокимнинг 2 нафар закотчи девонбегиси бўлган. Улардан Ҳаким-

⁵⁰⁶ ЎзР МДА, И. 1-фонд, 20-рўйхат, 2940-иш, 64-варақ.

⁵⁰⁷ Гейнс А. К. Управление Ташкентом при Кокандском владычестве ... – С. 486, 489.

девоибеги Тошкент, Туркистон, Чимкент, Сайрам худудларидан, Худойберди девоибеги эса вилоятнинг бошқа худудларидан олинадиган закот солиқларини, хусусан савдо божларини назорат қилган⁵⁰⁸.

В.В.Вельяминов-Зернов маълумотларига кўра, Россиядан келаётган карвонни Туркистон божхонасида Тошкент ҳоқими томонидан қўйилган закотчи 5–6 та ёрдамчиси билан кутиб олган⁵⁰⁹. Туркистон божхонаси орқали бир йилда Ўрта Осиёга ўртача 20000 дан ортиқ туяда мол кириб келган. Авлиёта, Сайрам, Чимкент шаҳарларига ҳам закотчи хонликнинг турли шаҳарларидан, кўпроқ Тошкентдан келган. Тошкентнинг ўзида шаҳарга кириб келаётган карвонларни назорат қилиш учун 3 та закотчи бўлган. Улардан бирининг божхонаси Қоплонбекда, иккинчисиники Чирчиқ дарёси бўйида, учинчисиники эса Чинозда эди. Тошкент вилояти божхоналарида закотчининг иккита мирзаси ва 4–5 атрофида соқчиси бўлган. Мирзаларнинг бири чорва молларини, иккинчиси савдо карвонларини рўйхатдан ўтказган. Соқчилар эса тартиб ва закотчиларнинг хавфсизлигини таъминлаган. Шунингдек, Тошкентда икки закотчи доимо қўй бозорида турган⁵¹⁰. Бош закотчи эса Тошкентнинг ўзида – закот карвонсаройда турар эди. XIX асрда Тошкентнинг Қорасарой дарвозаси яқинида шаҳардаги энг катта божхона бўлган⁵¹¹.

Бухоро ва Хива хонликлари, Афғонистон, Эрон, Ҳиндистон ҳамда бошқа худудлардан Кўқонга келган савдогарлар Хўжанд божхонасида бож тўлаганлар.

Кўқон хонлигининг ташқи савдо алоқаларида Ўш божхонаси ҳам муҳим аҳамият касб этган. Бу божхонада Қашқар, Хитой, Шимолий Ҳиндистон ва тоғли бекликлардан келган савдо карвонларидан бож олинган. Ўш божхонасида битта закотчи ва

⁵⁰⁸ Султонов Ў. А. Муҳаммад Солиххўжа ва унинг “Тарихи жадидаи Тошканд” асари. – Т., 2007. – Б. 111.

⁵⁰⁹ Вельяминов-Зернов В.В. Сведения о Коканском ханстве ... – С. 127.

⁵¹⁰ Гейнс А. К. Управление Ташкентом при Кокандском владычестве ... – С. 294, 487.

⁵¹¹ Шарипова М. Ф. Тошкентнинг XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларидаги ижтимоий-сиёсий аҳволи: Тарих фан. номз... дисс. – Т., 2004. – Б. 45.

битта мирза бўлиб, Ўш вилоятида учта божхона пости бўлган. Улардан биринчиси Ойтал деб аталиб, унда битта мирза ва тўртта соқчи бор эди. Бу божхона пости Суяк, Саваярди, Ойбала, Куманчи тоғ довон йўлларида келадиган савдо карвонларини назорат қилган. Иккинчиси Сўфи Қўрғон деб аталиб, унда битта мирза ва иккита соқчи турган. Бу божхона пости машхур Терақдовон йўлидаги карвонларни назорат қилган. Учинчи божхона пости Оқбура – Орол йўналишида бўлиб, унда битта мирза икки соқчи билан турган. Бу пост Життик, Сари-Магол, Киндик ва кичик Олой тоғ довонларидан келадиган карвонларни назорат қилган.

Андижон божхонасида битта закотчи ва иккита мирза бўлиб, бу вилоятда қўйидаги божхона постлари мавжуд эди: Чангиртош тоғ довони йўлидаги божхона постида учта соқчи, Ясси тоғ довони йўлидаги божхона постида иккита соқчи, Шильбелли тоғ довони йўлидаги божхона постида иккита соқчи, Қўгарт тоғ довони йўлидаги божхона постида иккита соқчи, Қарамас тоғ довони йўлидаги божхона постида иккита соқчи турган⁵¹². Бу божхона постлари асосан тоғли бекликлар ва қирғиз карвонлари келадиган йўлларда жойлашган эди. Шунингдек, Андижон шаҳрида карвон юкларини кўздан кечирувчи марказ ҳам бўлиб, у ерда асосан тоғли бекликлардан келган моллар текширувдан ўтказилган⁵¹³.

Марғилон божхонасида битта закотчи, иккита мирза ва бешта соқчи савдо божларини назорат қилган бўлса, Наманган божхонасида битта закотчи ва битта мирза фаолият кўрсатган. Наманган вилоятига тегишли Тўқмоқ – Кетмонтепа, Наманган – Авлиёта карвон йўлларида божхона постлари бўлиб, уларнинг ҳар бирида иккитадан соқчи бўлган. Шунингдек, Чуст божхонасида битта закотчи, битта мирза ва иккита соқчи бўлиб, Қамишқўрғонда ҳам иккита соқчидан иборат божхона пости мавжуд эди. Шунингдек, Авлиётадан қўйларни яширинча йўллар билан ҳайдаб келинишининг олдини олиш мақсадида

⁵¹² Ўз Р МДА, И. 1-фонд, 14-рўйхат, 242-иш, 11-варақнинг орқаси, 12-варақ.

⁵¹³ Кун А. Очерк Кокандского ханства... – С. 68.

Имомота, Сумсар, Оқтошда иккита соқчидан иборат божхона постлари турган.

Кўқон шаҳри божхонасида битта бош закотчи ва йигирма бир соқчидан иборат маҳсус гуруҳ бўлиб, соқчиларнинг ўн еттitasi шаҳар дарвозалари олдида фаолият кўрсатган ва пойтахтга келган карвонлар ҳақида закотсаройга хабар бериб турган. Савдо карвонларига закотсаройда патта ёзиб берилган ва савдогар бозорда бемалол савдо билан шуғулланиши мумкин бўлган. Шунингдек, Исфарада ҳам бир божхона пости мавжуд бўлиб, бу пост тоғли йўллардан келаётган карвонларни назорат қилган. Чимён божхона постида битта закотчи, битта мирза, учта соқчи бўлган. XIX аср 70- йилларида божхоналардаги ҳар бир соқчи ойига 9 руб. маош олган⁵¹⁴.

Россия истилоси арафасида йилига хонлик хазинасига Кўқон божхонаси 21273 руб. 44 коп., Андижон божхонаси 14814 руб., 87 коп., Марғилон божхонаси 1388 руб. 40 коп., Наманган божхонаси 16041 руб. 50 коп., Чуст божхонаси 1290 руб. 42 коп., Ўш божхонаси 6267 руб. 75 коп. даромад келтирган⁵¹⁵.

Кўқон хонлигининг Туркистон, Чимкент, Сайрам, Авлиёта, Хўжанд шаҳарлари рус кўшинлари томонидан истило қилинганидан сўнг божхоналар камайиб, бу соҳада жиддий ўзгаришлар юз берган. Хусусан, Бухоро – Кўқон, Тошкент – Кўқон карвон йўлидаги карвонлардан Маҳрам, Чилмаҳрам, Оқжар ва Қароқчиқум кишлоғида ташкил этилган божхоналарда бож олинган. Чунки бу йўл жуда гавжум бўлиб, бир божхона камлик қилган⁵¹⁶. Натижада, XIX аср 70-йилларида Чилмаҳрамнинг ўзи бир йилда 1000 тилло савдо божини хон хазинасига юбориб турган⁵¹⁷.

Хонлик бозорларига олиб келинган моллар тури, миқдори, нархи ва тўланиши керак бўлган солиқ миқдори ўз вақтида

⁵¹⁴ ЎзР МДА, И. 1-фонд, 14-рўйхат, 242-иш, 12-варақ ва орқаси, 13-варақ ва орқаси.

⁵¹⁵ ЎзР МДА, И. 1-фонд, 14-рўйхат, 242-иш, 40-варақ.

⁵¹⁶ ЎзР МДА, И. 1-фонд, 14-рўйхат, 242-иш, 15-варақ ва орқаси, 40-варақ.

⁵¹⁷ *Хорошихин А. П.* Сборник статей касающихся по Туркестанского края... – С. 35.

закоғхона вакили томонидан расмийлаштирилиб борилган ва ниҳоясида ҳукмдорнинг шу соҳа бўйича вакилига ҳисобот топширилган⁵¹⁸. Ҳақиқатан ҳам, 19-асрнинг 2-нимоғида Қўқон бозорида савдогар Мир Неъматнинг моллари рўйхати, нархи ва тўланилиши керак бўлган закот миқдори кўрсатиб қўйилган⁵¹⁹.

Хонликдаги сиёсий вазиятга қараб олинадиган савдо солиқлари миқдори ва турлари ўзгариб турган. Ҳазинага тушадиган даромад кескин камайиб кетганидан сўнг 1874 йил 10 июнда Худоёрхон қўшимча солиқ турларини жорий қилган. Унга кўра, чорва бозорларида сотилаётган қорамол ва от учун бир танга, туя учун икки танга, қўй учун ярим танга, авваллари фойдаланиш текин бўлган қамиш ёки шох-шаббанинг бир аравасидан шаҳар дарвозаси олдида ярим танга, бозордаги бир ўрин учун бир тангадан солиқ олинган. Шунингдек, Қўқон шаҳрига келтирилаётган маҳсулотларнинг ўндан бир қисми миқдорида, товар сотилаётганда 5 фоиз миқдорида солиқ олинган. Хусусан, ипак ва пахтаинг туясида 10 танга, чакана буюмларнинг қиймати ва турига қараб – оёқ кийимларнинг бир жуфти учун 2 копеекдан 10 копеекгача, бир чорак дон сотилаётганда 2 коп., бир арава мева ва полиз маҳсулотларидан 1–3 танга, сут ва ёғнинг бир косасидан 1 коп., ёввойи ўрдак, ғознинг иккитасидан бири, уй паррандасининг ҳар биридан 1 коп., тухумнинг 100 тасидан 1 танга миқдорида солиқ олинган⁵²⁰.

Хонлик бозорларида вазнига қараб сотиладиган маҳсулотлардан тарози пули олинган бўлиб, ундан давлат хазинаси катта даромад олган. XIX аср 70-йилларида бозорга келтирилган ғалла ва деҳқончилик маҳсулотларининг бир аравасидан 20 коп. дан тарози пули олинган. Бир арава 8 чорак, яъни 32 пуд юкни сиғдира олган бўлиб, бир чорак юкга 2,5 руб. дан тарози пули тўғри келган. Шунингдек, бозорда бир пуд ипак ва пилладан 10 коп., бир туя пахтадан 40 коп., майиз бозорида чорак оғирликдаги маҳсулот

⁵¹⁸ ЎзР МДА, И. 1043-фонд, 1-рўйхат, 1995-иш, 1-варақ.

⁵¹⁹ ЎзР МДА, И. 1043-фонд, 1-рўйхат, 1997-иш, 1-варақ.

⁵²⁰ ЎзР МДА, И. 715-варақ, 1-рўйхат, 60-иш, 195-варақ.

учун 5 коп. дан торози пули олинган. Худоёрхоннинг сўнги хукмронлик даврида (1865–1875) хонлик хазинаси Қўқондаги деҳқончилик маҳсулотлари ва ғалла бозоридан ҳафтасига 580–600 танга, ипак ва пилла бозоридан йилига 1350 тилло, Қўқон атрофида жойлашган қишлоқлардаги ипак ва пилла бозорларидан 700 тилло, пахта бозоридан 5000 руб., Бешариқ ва Конибодомдаги пахта саройидан 350 тилло, ўсимлик мойи бозоридан 1200 тилло, беда, пичан, ёғоч, ўтин, похол, қовун ва узум бозорларидан 800 тилло даромад қилган. Бу даврда Қўқон бозоридаги савдо солиқлари ва тарози пулларидан йилига 26700 тилло даромад хон хазинасига келиб тушган⁵²¹.

Хукмдорларга тегишли ва вақф мулки ҳисобланган савдо дўконларидан солиқ олинмаган. Дўконларнинг катта қисми давлат хукмдорлари ва амалдорларга қарашли бўлиб, улар савдогарларга ижарага берилган. Хусусан, хонлик шаҳарларидан бирида (номи кўрсатилмаган) ипак маҳсулотлари сотувчи дўконлар ижарасидан Мулла Ҳамидхўжабой ва Мулла Охун йилига 1000 тилло хон хазинасига юбориб турганлар. Қўқондаги Эшон Аминга тегишли сарой ва унинг дўконлари ижара ҳақидан 875 тилло, мануфактура маҳсулотлари сотувчи дўконлар ва эски бозор растаси ижара ҳақидан 1300 тилло йилига хон хазинасига даромад келтирган⁵²². Шунингдек, Қўқон бозоридаги қовун, ўтин, ёғоч бозорларидан йилига 600 тилло ижара ҳақи олинган⁵²³. Худоёрхон 1872 йил тижорат соҳасидан 30.018 тилло даромад қилган ва бу даромадининг катта қисми савдо дўконларининг ижарасидан бўлган⁵²⁴. Хонликнинг йирик шаҳарларида Худоёрхонга тегишли бўлган дўконлар кўп бўлган ва хон улардан ҳам катта даромад олган.

Хонлик бозорларида харидор ва сотувчи ўртасидаги келишувда даллолнинг ўрни катта бўлган. Даллоллар асосан

⁵²¹ Пантусов Н. Податные сборы в г. Кокане // Туркестанские ведомости. 1876. – № 13.

⁵²² Набиев Р. Н. Из истории Кокандского ханства... – С. 123.

⁵²³ Пантусов Н. Податные сборы в г. Кокане // Туркестанские ведомости. 1876. – № 13

⁵²⁴ ЎЗР МДА, И. 276-фонд, 1-рўйхат, 50-иш, 1-варақ.

чорва бозорларидаги савдо-сотикда ва карвонсаройлардаги улгуржи савдода муҳим роль ўйнаган. Кейинчалик бошқа турдаги бозорларда ҳам даллоллар хизматидан фойдаланиш бошланган. Ҳатто, Худоёрхоннинг махсус фармони билан ҳар бир шаҳар ва қишлоқ бозорларида сотилаётган моллар учун алоҳида даллоллар тайин этилган⁵²⁵. Даллоллар ўз воситачилигида сотилган молнинг 1 фоизини хизмат ҳақи сифатида олганлар. Масалан, чит растасида 100 тиллолик мол сотилса, сотувчи ва харидорнинг ҳар бири 1 тангадан даллолга хизмат ҳақи берган⁵²⁶. Даллол маҳаллий ва бир нечта хорижий тилларни ҳам билиши керак бўлган. Даллолчилик хизматидан хон хазинасига катта даромад тушган. Хусусан, Ўш қўй бозорининг даллолчилиги ижарага берилган бўлиб, XIX аср 70-йилларида унинг ижарачиси Мулла Абдусайд даллолбоши йилига 10 минг тангадан хон хазинасига ижара ҳақи тўлаган⁵²⁷. Шунингдек, Аравон қўй бозори даллоллик ижарасидан 600 танга⁵²⁸, Қува, Ёрмазор, Аввал ва Учқўрғон бозорларининг даллоллик ижарасидан 1800 танга хон хазинасига даромад келган⁵²⁹.

Хонлик чорва бозорларидан солиқни жарчибоши йиққан бўлиб, ҳар йили Қўқон чорва бозорида қўй савдосидан 10–11 минг танга, от савдосидан 1500 танга солиқ йиғилган. Худди шу даврда Қўқон бозорида йилига рус моллари сотувчи савдогарлардан 1300 тилло, чой сотувчи савдогарлардан 9000 танга, қўйлақ сотувчи савдогарлардан 5000 танга, ипак мато сотувчи савдогарлардан 700 танга, ипак сотувчи савдогарлардан 300 тилло, адрас сотувчи савдогарлардан ва сарой дўконлари ижарасидан 70 тилло, дока бозоридан 1000 танга, чарм бозоридан 5000 танга, бўз ва астар бозоридан 1000 танга, олача бозоридан 1000 танга, китоб бозоридан 10 тилло, арава савдосидан 3000 танга бож йиғилган⁵³⁰.

⁵²⁵ *Набиев Р. Н.* Из истории Кокандского ханства... – С. 21.

⁵²⁶ *Пантусов Н.* Податные сборы в г. Коканде // Туркестанские ведомости. 1876. – №13

⁵²⁷ *Набиев Р. Н.* Из истории Кокандского ханства... – С. 123.

⁵²⁸ ЎзР МДА, И. 1043-фонд, 1-руйхат, 653-иш, 1-варақ.

⁵²⁹ *Набиев Р. Н.* Из истории Кокандского ханства... – С. 123.

⁵³⁰ *Пантусов Н.* Податные сборы в г. Коканде // Туркестанские ведомости. 1876. – №13.

XIX асрнинг 70-йилларига келиб, хонликнинг иқтисодий аҳволи оғирлашган. Россия қўшинлари томонидан 1864–1865 йилларда хонликнинг бир қисмининг босиб олинishi натижасида хонлик хазинасига тушадиган солиқлар миқдори ҳам камайиб кетган. Натижада солиқлар сони ва миқдори кескин ошиб борган. Ҳатто, Худоёрхон буйруғига асосан қўлга ўргатилган айиқ, бўри, итлар билан бозор майдонида томошалар кўрсатилган ва ҳар бир дўкондан 1 коп.дан йиғиб олинган⁵³¹.

Хонлик хазинасига тушадиган даромаднинг катта қисми кечувларда жойлашган паромлар ҳиссасига тўғри келган. Мамлакатда дарё бўйларида қўплаб паромлар мавжуд бўлиб улар ҳукмдорларга ёки мулкдор шахсларга қарашли бўлган. Паромлар орқали савдо қарвонлари юқларини дарёдан ўтказиш эвазига улардан ҳақ олган. Даромад манбаи ҳисобланганлиги учун паромлар жойлашган ҳудудлар доимо назорат қилинган. Хусусан, Чилмаҳрам, Оқжар, Қароқчикум кечувларидаги паромларда 25 соқчи бўлган ва паромлар ҳақининг ўз вақтида тўланишини ҳамда хавфсизликни таъминлаган⁵³². Паромлар хонлик хазинасига сезиларли даромад келтирган. Хусусан, XIX аср 60-йилларида Россия – қозоқ даштлари – Ўрта Осиё қарвон йўлида жойлашган Туркистон яқинидаги Ўнқайиқ кечуви паромларидан йилига 1500 тилло, 1874 йилда Пунгондан 1452 танга, Оқжардан 6770 танга, Чилмаҳрамдан 14286 танга ва шу йили жами хонлик паромларидан 72508 танга пул йиғилган эди. Паромларда 100 та қўйга 5–6 танга, юкли от учун 10 коп., туя учун 20 коп., аравалар учун 40 коп. миқдоридан ҳақ олинган⁵³³.

Қўқон хонлигида солиқлар йиғиш, дарё кечувларидан келадиган даромад, божхоналар фаолиятини давлат амалдори меҳтар назорат қилган. А.П.Хорошхин, меҳтарни “молия вазири”, деб атаган⁵³⁴. Меҳтар хонликка келган савдо қарвонларини, улардаги моллар тури, миқдори ва хонлик хазинасига тушаётган

⁵³¹ ЎзР МДА, И. 715-фонд, 1-рўйхат, 60-иш, 196-варақ.

⁵³² ЎзР МДА, И. 1-фонд, 14 -рўйхат, 242-иш, 15-варақ ва орқаси.

⁵³³ Податных сборы в г. Коканде // Туркестанские ведомости. 1876. – № 13.

⁵³⁴ Хорошхин А. П. Очерки Кокана // Туркестанский сборник. Том 116. – С. 48.

божлар ва божхоналар фаолияти ҳақида хонга маълумот бериб турган. Шунингдек, меҳтар турли мамлакатлардан хонлик бозорларига келган савдогарлар моларини маҳаллий савдогарларга маълум муддатга қарзга берилишини назорат қилган. Меҳтар даллол ёрдамида молларни тарқатган ва савдогарга тилхат ёзиб берган. Савдогар кўрсатилган муддат ичида қарзини ундира олмаса, уни меҳтар ундириб берган⁵³⁵. Хонлик бозорларида бож йиғиш жараёнини назорат қилиш билан раислар ва бозор оқсоқоллари ҳам шуғулланганлар.

Қўқон хонлиги савдо божлари ва солиқларидан жуда катта даромад олган. Улардан тушган даромаднинг бир қисми хонлик кўшинларининг қурул-яроғ, мис ва темир билан таъминланишига сарфланиши керак эди⁵³⁶. XIX аср 40-йилларида хонлик хазинасига бир йилда савдо солиқлари ва божларидан Қўқон ва унинг атрофлари 100000 тилло, Тошкент 60000 тилло, Хўжанд 25000 тилло, Наманган 50000 тилло, Ўратепа 20000 тилло, Андижон 25000 тилло, Марғилон 10000 тилло даромад келтирган. Хонлик хазинасига бир йилда савдо божларидан жами тушган даромад 282000 тилло эди⁵³⁷.

Бу соҳада Тошкентнинг ўрни жуда катта ҳисобланган. XIX аср ўрталарида Тошкент вилояти бир йилда 60 мингдан 80 минг тиллогача савдо божини хон хазинасига юбориб турган⁵³⁸. В.В.Вельяминов-Зернов, Тошкент ҳоқими Нормухаммад кушбеги савдо солиқлари ва божларидан 1850 йилда 40000 тиллони Қўқон хонига юборди, деб ёзган эди⁵³⁹.

Маълумотларга қараганда, Россия империяси истилосига қадар Тошкент вилоятига тегишли Туркистон шаҳри савдо божларидан бир йилда 1800 тилло, Чимкент 744 руб., Сайрам 2412 руб., Қорабулоқ 205 руб. 40 коп., Авлиёота 3290 руб. хон хазинасига юборар эди. Манкент бозоридан тушадиган бож эса

⁵³⁵ ЎЗР МДА, И. 1-фонд. 34-рўйхат, 44-иш, 13 – 14-варақлар.

⁵³⁶ ЎЗР МДА, И. 1-фонд. 20-рўйхат, 2940-иш, 64-варақнинг орқаси.

⁵³⁷ Обзорение Коканского ханства... – С. 214 – 215.

⁵³⁸ ЎЗР МДА, И. 1-фонд, 20-рўйхат, 2940-иш, 64-варақнинг орқаси.

⁵³⁹ Вельяминов-Зернов В. В. Сведения о Коканском ханстве ... – С. 114.

юқоридаги шаҳарлар оқсоқоллари учун мояна сифатида хон томонидан берилган⁵⁴⁰.

Қўқон хонлигининг катта қисми Россия томонидан босиб олинганидан сўнг савдо солиқларидан тушадиган даромад ҳам камайган. А.Кун маълумотларга кўра, XIX аср 70-йилларида хонлик хазинасига савдо солиқлари ва торози пулидан бекликлар – Маҳрам 800 тилло, Сўх 400 тилло, Қўқон 12.000 тилло, Марғилон ва Ўш 1800 тилло, Шаҳрихон, Ўзганд ва Асака 1000 тилло, Аравон 300 тилло, Булоқбоши 500 тилло, Андижон 6820 тилло, Балиқчи 1000 тилло, Наманган 4860 тилло, Навкат 100 тилло, Косон 600 тилло, Чуст 400 тилло, Бободорхон 300 тилло, савдо карвонларидан олинадиган бождан Қўқон 23000 тилло, Марғилон ва Ўш 8000 тилло, Наманган 1000 тилло, Бободорхон 1000 тилло даромад туширган. Бу даврда хонлик хазинасига жами 31100 тилло савдо солиқлари ва торози пулидан, 33100 тилло маблағ эса савдо карвонларидан олинадиган бождан келар эди⁵⁴¹. А.П.Хорошхин, XIX аср 70-йилларида хонлик савдо солиқларидан 100000 тилло атрофида даромад олади, – деб кўрсатган⁵⁴².

Шундай қилиб, Қўқон хонлигининг олий ҳукмдорлари янги ташкил топган мамлакатни дастлабки кунларида бирлаштириш, сарҳадларини кенгайтириш ва мустақамлаш учун курашлар олиб борганлар. Табиийки, нотинчлик ва ҳарбий ҳаракатлар чоғида давлат иқтисодиётининг асосий таянчи ҳисобланган савдо-сотик ва у билан боғлиқ бўлган инфратузилма издан чиққан. Аста-секинлик билан мамлакатда тинчлик ва осойишталик қарор топтиришга эриша олган ҳукмдорлар ўз эътиборларини савдога ва уни ривожлантириш учун зарур бўлган шароитларни яратишга ҳаракат қилганлар. Шу боис хонлик ҳукмдорлари хонликнинг асосий даромад манбаи бўлган божхона ишларини ташкил этиш ва такомиллаштириш юзасидан қатор ислохотларни

⁵⁴⁰ Гейнс А. К. Управление Ташкентом при Кокандском владычестве... – С. 411.

⁵⁴¹ Кун А. Некоторые сведения о Ферганской долине // Туркестанский сборник. Том 117. – С. 441.

⁵⁴² Хорошхин А. П. Заметки о Кокана // Туркестанский сборник. Том 23. 1870. – С. 187.

амалга оширганлар ва кейинчалик бу ҳаракатлар ўз самарасини берган. Хонлик чегара ҳудудларида божхоналар ташкил этилган ва бозорлардаги солиқ тизими қайтадан кўриб чиқилиб, ислом анъаналари бўйича қатъий қилиб белгиланган, назоратга олинган. Натижада хонлик хазинасига тушадиган даромаднинг катта қисмини савдо солиқлари ва божхоналардан тушадиган даромад ташкил қилган. XIX аср 60-йилларига келиб Россия империяси томонидан Қўқон хонлиги катта қисмининг босиб олиниши ва мамлакатнинг таназзулга учраши натижасида хонлик хазинасига савдо солиқларидан тушадиган даромад кескин камайиб кетган. Бу эса савдо солиқлари миқдорининг ошишига ва турининг кўпайишига олиб келган.

САВДО ИНФРАСТРУКТУРАСИ ВА ВАҚФ ИНСТИТУТИ АЛОҚАЛАРИНИНГ ХАРАКТЕРЛИ ХУСУСИЯТЛАРИ

XVIII аср охиридан XIX аср 60-йилларига қадар Қўқон хонлигининг иқтисодий ва маданий жиҳатдан юксала боришида вақф институти катта роль ўйнаган. Бу даврда хонликда давлатга тегишли ёки назоратга муҳтож соҳалар фаолияти ҳам оқилона, мақсадга мувофиқ равишда йўлга қўйилган. Шундай соҳалардан бири ўша давр учун катта аҳамиятга молик вақф ишлари эди. Хонлик вужудга келиши арафасида ва ташкил топганидан сўнг дастлабки йилларида вақф тизими амалда назоратсиз қолган эди. XVIII аср иккинчи ярмидан бошлаб Қўқон хонлиги мавқеи юксалиб бориши натижасида вақф мулкларига эътибор ҳам кучайган ва у жиддий назорат остига олинган. Бухоро ва Хива хонликларида бўлгани каби Қўқон хонлигида ҳам мадраса, масжид, қорихона, хонақоҳ, зиёратгоҳ, мақбара, қабристон ва ҳ.к.ларга вақфлар ажратилган. Вақф мулкларига ер, боғ, канал, арик, тегирмон ва савдо иншоотлари – бозор, карвонсарой, дўкон, ҳаммом ва бошқалар кирган. Хонликдаги деярли ҳар бир мадраса, масжид, қорихона, хонақоҳ, зиёратгоҳ, қабристоннинг ўз вақф мулклари бўлган. Вақфларнинг катта қисми асосан мадраса, масжид ва қорихоналар ҳиссасига тўғри келар эди.

Хонлик пойтахти Қўқон шаҳрида вақф ишлари тизими яхши йўлга қўйилган. Давлатнинг қудратли ҳукмдорларидан бўлган Умархон Қўқонда кўзи ожизлар учун махсус “Раҳмати-Шоҳи” (Амми-хона) номли ётоқхона қурдирган ва унга иккита карвонсаройни вақф сифатида берган. Карвонсаройлардан бири ётоқхонага йилига 3000 руб., иккинчиси 2000 руб. миқдорида даромад келтирган. Шунингдек, Қўқон марказидаги бозорда ётоқхонага 16 та дўкон вақф этилган бўлиб, улардан йилига 2000 руб., ётоқхонага тегишли ерлардан эса 3000 руб. даромад тушган. Ётоқхона йилига вақф мулкларидан умумий ҳисобда 10000 руб. дан ортиқроқ даромад олган. “Раҳмати-Шоҳи”да 80 тага яқин кўзи ожизлар истиқомат қилганлар, улар жисмоний ҳолатига

қараб 3 тоифага бўлинган. Биринчи тоифа вакиллари 40 киши атроф ида бўлиб, уларнинг ҳар бирига 200 рублгача, 25 ишидан иборат иккинчи тоифа вакилларининг ҳар бирига 100 рублгача, 15 киши.лик учинчи тоифа вакилларига 50 рублгача вақф даромади сарфланган⁵⁴³.

1813 йилда Умархон фармони билан Қўқон шаҳрида 79 та хужрадан иборат Жомий мадрасаси қурилган. Мадрасанинг тўлақонли, самарали фаолият кўрсатиши учун унга 30 та дўкон ва битта ҳаммом вақф сифатида берилган⁵⁴⁴.

Хонликда вақф, хусусан, савдо вақфларининг катта қисми мадрасаларга ажратилган. Қўқондаги Муҳаммадалихон мадрасасига (1829 йил қурилган) пойтахтнинг Жўхори бозоридан олинадиган тарози пуллари ва Қўқон марказий бозоридаги карвонсаройлардан бири вақф сифатида ажратилган. Шунингдек, мадрасага 41 та дўкон ҳам вақф қилинган. Мадрасага вақф этилган бу мулклардан йилига 900 рублгача даромад олган⁵⁴⁵.

Шахзода Муҳаммад Султон Муродбек 1862 йили отаси Саййид Муҳаммад Шералихон даҳмасига ер ва боғлар билан биргаликда Қўқон марказий бозоридаги карвонсаройлардан бирини ва 14 та дўконни ҳамда шаҳар божхонаси олдидаги карвонсаройни вақф сифатида берган⁵⁴⁶.

1863 – 1864 йилларда Султон Саййидхон қисқа муддатли ҳукмронлик даврида отаси Маллахон номи билан аталувчи мадрасага вақф мулкларини ажратган. Худоёрхон хонлик тахтини қайтариб олганидан (1865) сўнг, мадрасани буздириб юборган. Мадрасага ўрнига бозор қурдирган Худоёрхон ундан тушадиган даромадни вақф сифатида Жамашбий мазорига ажратган⁵⁴⁷.

Муҳаммад Азиз Марғилонийнинг ёзишича, Худоёрхон Қўқонда бир мадраса қурдирган ва уни онаси (Ҳоким Ойим) номи билан атаган. Мадраса барпо этишга сарф-харажат

⁵⁴³ Журнал «Шўро», 1909. – №13. – Б. 406 – 407.

⁵⁴⁴ Алихўжаев М. Қўқон маданияти тарихидан // “Буюк ипак йўли ва Фарғона водийси”. Республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Т., 2004. – Б. 144.

⁵⁴⁵ ЎзР МДА, И. 1-фонд, 14-рўйхат, 522-иш, 2 ва 6-варақ.

⁵⁴⁶ ЎзР МДА, И. 323-фонд, 1-рўйхат, 1417-иш, 1-варақ.

⁵⁴⁷ Набиев Р. Н. Из истории Кокандского ханства. – Т., 1973. – С. 223.

нисбатан кам бўлгани сабабли у анчагина сифатсиз қурилган эди. Натижада, маълум вақт ўтгач унинг деворлари ёрила бошлаган. Худоёрхоннинг укаси Марғилон ҳокими Султон Муродбек ушбу мадрасани қайта қурдирган ва унга вақфлар ажратган. Хусусан, Марғилондаги Читфуришлик бозори қаршисида карвонсарой тиклатиб, мадрасага вақф қилган⁵⁴⁸. Худоёрхон ҳам Ҳоким Ойим мадрасаси тўлақонли фаолият юритиши учун марказий бозордаги 214 та дўкон ва битта ҳаммомни вақф сифатида ажратишга буйруқ берган⁵⁴⁹.

Худоёрхон 1874 йилда Марғилон, Ўш, Мингтепа худудларидаги канал, ариқ, Боғдод кишлоғидаги ер ва боғлар билан биргаликда, Марғилон шаҳри бозори марказида жойлашган иккита карвонсаройни хужра ва дўконлари билан бирга 1872 йил қурилган Султон Муродбек мадрасасига вақф этган. Шунингдек, ушбу мадрасага Қўқондаги 7 та дўкон ва Марғилондаги яна битта карвонсарой ҳам вақф сифатида ажратилган⁵⁵⁰.

XIX аср 70-йилларидаги маълумотларга қараганда, Қўқондаги Пилла бозоридан ҳар йили 1350 тилло тарози пули йиғиб олинган ва бу маблағ вақф сифатида шаҳардаги Далоилхона мадрасасига ўтказилган⁵⁵¹.

Н.П.Остроумовнинг ёзишича, XIX аср 70-йилларида Қўқонда 39 та мадраса фаолият кўрсатган ҳамда уларнинг ҳар бирига дўкон, карвонсарой, боғ, ер, ҳаммом ва бошқалар бириктирилган. Пойтахтдаги 39 та мадрасага ажратилган вақфлардан йилига 50 минг рублга яқин даромад олинган ва ҳар бир мадрасага ўртача 1000 руб. атрофида даромад тушган. Фақатгина, Султон Муродбек мадрасасининг даромади кўпроқ бўлиб, биргина мадраса мударрисининг ўзи 600 руб. маош олган⁵⁵².

Хонликда бошпанасиз кишилар ва қаландар-дарвешлар учун махсус қаландархоналар қурилган ҳамда уларга ҳам вақфлар

⁵⁴⁸ *Муҳаммад Азиз Марғилоний. Тарихи Азизий / Нашрга тайёрловчилар Ш. Воҳидов, Д. Сангирова. – Т.: Маънавият, 1999. – Б. 15.*

⁵⁴⁹ *Алихўжаев М. Қўқон маданияти тарихидан... – Б. 145.*

⁵⁵⁰ *ЎзР МДА, И. 323-фонд, 1-рўйхат, 1418-иш, 1-варақ.*

⁵⁵¹ *Податных сборы в г. Коканде // Туркестанский ведомости. 1876. – №13.*

⁵⁵² *Остроумов Н. П. Исламоведение. – Т., 1914. – С. 183–184.*

аж; атилган. Архив маълумотларига кўра, Россия империяси исл ғлоси арафасида Қўқон бозоридаги 22 та дўқон ҳар йили ўз даромадидан бир қисмини шаҳардаги қаландархонага вақф сифатида бериб турган⁵⁵³.

Хонликнинг йирик марказларидан бири Тошкентда ҳам вақф ишлари яхши йўлга қўйилган. Бу ерда айниқса мадрасаларга эътибор катта бўлиб, Тошкентдаги деярли ҳамма мадрасанинг вақф мулклари мавжуд эди. Вақфларнинг катта қисми эса савдо иншоотлари ҳиссасига тўғри келган. Мадрасаларга берилаётган бундай катта эътибор натижасида уларнинг фаолияти янада яхшиланган ва Тошкент мадрасаларининг Ўрта Осиёдаги обрўси ошиб борган.

Ўрта Осиёда машҳур Бекларбеги мадрасаси (XIX аср биринчи ярмида қурилган) XIX аср 50–60-йилларига келиб, ҳар йили Тошкентдаги Зақотхона, Маҳрамбоши ва Хиштин қарвонсаройларидан 500 тилло, шаҳар марказий бозоридаги юз дўқондан 30 тилло, битта тегирмондан 12 тилло, жами 542 тилло даромад олган. Муҳаммад Солиҳнинг ёзишича, Тошкент ҳокими Лашкардёвонбеги (XIX аср 20-йиллари ҳамда шу асрнинг 40-йилларида ҳокимлик қилган) шаҳар Регистонда қурдирган қарвонсаройини ушбу мадрасага вақф қилиб берган⁵⁵⁴.

Қўқон хонлиги даврида Тошкентдаги 1838 йил қурилган Эшонқули додхоқ мадрасасига 200 га яқин дўқон ва 4 та тегирмон вақф сифатида ажратилган. Тошкент ҳокими Нормуҳаммад қушбеги (1847–1852) қурдириб, ўз номи билан атаган мадрасага шаҳарнинг Маҳсидузлик қисмидаги қарвонсаройни вақф сифатида ажратган. XIX аср ўрталарига келиб Бароқхон мадрасаси (XVI аср биринчи ярмида қурилган) Тошкент ҳокими Нормуҳаммад қушбеги тайин қилган қарвонсаройлардан йилига 200 тилло, мадраса яқинидаги саккизта дўқондан эса 55 танга вақф пули олиб турган⁵⁵⁵.

⁵⁵³ ЎЗР МДА, И. 1043-фонд, 1-рўйхат, 2004-иш, 1-варақ

⁵⁵⁴ Султонов Ў. А. Муҳаммад Солиҳхўжа ва унинг “Тарихи жадидайн Тошқанд” асари. – Т., 2007. – Б. 149.

⁵⁵⁵ Султонов Ў. А. Муҳаммад Солиҳхўжа ва унинг “Тарихи жадидайн Тошқанд”... – Б. 143–147, 151–155.

А.П.Хорошхин маълумотларига кўра, Россия империяси истилоси арафасида Тошкентнинг Шукурхон мадрасаси (XIX аср 20-йилларида қурилган) марказий бозордаги икки қаватли карвонсаройдан 180 тилло ва у ердаги 8 та дўкондан 11 тилло вақф пули олган. Шунингдек, шаҳардаги Исохўжа қози мадрасаси (XIX аср 40-йилларида қурилган) XIX аср 60-йилларида ўзига тегишли дўконлардан 42 тилло даромад олган⁵⁵⁶.

Россия империяси истилоси арафасида Тошкентнинг машҳур Кўкалдош мадрасаси (XVI аср иккинчи ярмида қурилган) шаҳардаги унга вақф этилган 237 дўкондан жами 530 руб. вақф даромади олган бўлса⁵⁵⁷, XVI аср ўрталарида қурилган Хўжа Аҳрор мадрасасига ажратилган вақф мулкларидан у йилига 2000 руб. даромад олган ва унинг катта қисми карвонсарой, дўконлар ҳиссасига тўғри келган⁵⁵⁸. Бу даврда Тошкентнинг яна бир Чамсанбий мадрасаси Гул бозоридаги карвонсарой ҳисобидан вақф билан таъминланган⁵⁵⁹.

Кўқон хонлигининг йирик шаҳарларидан бири Марғилондаги вақф мулклари орасида ҳам ғавдо вақфлари катта ўрин эгаллаган. XIX аср 60-йилларида Марғилон шаҳридаги дўконлар сони 2246 та бўлиб, уларнинг 686 таси вақф мулки ҳисобланган⁵⁶⁰. Марғилондаги машҳур Жоме масжиди вақф ерлари билан бирга бозорлардан тушган вақф пулларидан ҳам даромад олган⁵⁶¹.

Хонликнинг йирик шаҳарларидан яна бири Наманган марказий бозорида жойлашган Мавлави карвонсаройи шу ном билан аталувчи мадраса ва масжид (ҳар учаласи ҳам XIX аср 60-йилларида қурилган) га вақф пули ажратиб турган⁵⁶².

⁵⁵⁶ *Хорошхин А. П.* Сборник статей касающихся по Туркестанского края... – С. 88 – 89.

⁵⁵⁷ *Султонов Ў. А.* Мухаммад Солиххўжа ва унинг “Тарихи жадидаи Тошканд”... – Б. 142.

⁵⁵⁸ *Остроумов Н. П.* Исламоведение. – Т., 1914. – С. 187.

⁵⁵⁹ *Хорошхин А. П.* Сборник статей касающихся по Туркестанского края... – С. 88 – 89.

⁵⁶⁰ Саид Магомед Худояр-хан Коканский // Туркестанский сборник. Том 89. – С.332 – 334.

⁵⁶¹ ЎзР МДА, И. 1-фонд, 14-рўйхат, 522-иш, 2-варақ.

⁵⁶² *Михайлов М.* Наманган // Туркестанский сборник. Том 16. 1867. – С. 71.

Андижон шаҳрида Кўқон хони Муҳаммадалихон даврида сарой ам алдорларидан бўлган Исо Додхоҳ 1826 йилда ўз номидан мадраса қурдирган. Исо Додхоҳ мадрасага каттагина ер, битта тегирмон, 18 та дўкон ва битта карвонсаройни вақф қилиб берган. Шунингдек, Андижондаги 1831 йилда қурилган Холбек Қушбеги мадрасасига вақф сифатида катта ер, 5 та савдо дўкони ва битта карвонсарой берилган эди. Исо Додхоҳ ва Холбек Қушбеги мадрасаларида бир вақтнинг ўзида 130 нафардан талаба таҳсил олган⁵⁶³.

XIX аср 50-йилларида Кўқон хонлигининг йирик шаҳарларидан яна бири Ўшда йирик катта ер эгаси Алимбек катта мадраса қурдирган ва вақф сифатида 71 та савдо дўкони, каттагина ер ва тегирмонни берган. Мадраса улардан йилига 319 руб. вақф пули олиб турган⁵⁶⁴.

Кўқон хонлиги тугатилиши арафасида Ўш вилоятидаги масжид ва мадрасаларга уларга қарашли ер ва дўконлардан йилига 3000 руб. атрофида даромад келган⁵⁶⁵.

XIX аср 60-йилларида Туркистон ҳокими кўқонлик Мирзабий шаҳарда иккита карвонсарой қурдириб, улардан тушган даромадни Ҳазрат Масжиди ҳисобига ўтказишни буюрган. Бу даврда Туркистонда 391 та дўкон бўлиб, уларнинг 20–30 таси айрим шахсларга тегишли бўлган, қолганлари эса қозикалон ёки шайхулислом ҳисобига ойига 40 коп. дан вақф пули ўтказиб турган.

Чимкентда Тошкент ҳокими Мирзо Аҳмад (1854–1858, 1864 август–декабрь) қурдирган мадраса, карвонсарой, ҳаммом мавжуд бўлиб, карвонсарой ва ҳаммомдан тушган даромад мадраса ҳисобига ўтказилган. Карвонсаройдаги 24 та дўконнинг ҳар бири мадрасага ойига 1 руб. 5 коп. дан бериб турган⁵⁶⁶.

⁵⁶³ Алимов И. XIX асрда Кўқон хонлиги Андижон беқлигининг мактаб ва мадрасалари // “Буюк ипак йўли ва Фарғона водийси”. Республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Т., 2004. – Б. 137.

⁵⁶⁴ Галицкий В., Плоских В. Старинный Ош. – Фрунзе, 1987. – С. 76 – 77.

⁵⁶⁵ Плоских В.М. Очерки патриархально-феодалных отношений в Южной Киргизии. – Фрунзе., 1968.– С. 132.

⁵⁶⁶ Гейнс А. К. Управление Ташкентом при Кокандском владычестве... – С. 292, 371.

Хонликнинг нисбатан кичикрок шаҳарлари бўлган Чуст, Тўрақўрғон, Асака, Шаҳрихон, Риштон ва бошқаларда, шунингдек айрим қишлоқларда ҳам мадраса, масжид ва жамоат характериға эға иншоотлар етарли бўлган. Уларда ҳам вақф ишларига катта эътибор қаратилган. Хусусан, Худоёрхон хонлик шаҳарларидан бири Асакада бозор ва мадраса қурдирган. Мадрасаға ер билан бирға бозордаги кўплаб дўконларни вақф сифатида инъом қилган⁵⁶⁷. Шунингдек, Андижон вилоятиға қарашли бўлган Булоқбоши қишлоғидаги Пиратбой мадрасасига қишлоқдаги каттагина ер ва 21 та дўкон вақф қилинган. Мадраса улардан йилиға вақф сифатида 228 руб. ва анча миқдорда деҳқончилик маҳсулотлари олиб турган⁵⁶⁸.

Хонлик шаҳарларида вақф қилинган бозор ва карвонсарой дўконлари йилиға ўртача 1 руб. 50 коп.дан белгилаб қўйилган мадраса, масжид, қорихона, хонақоҳ, кабристон ва ҳ. к. ларға вақф ажратган. Бу ҳолат Россия истилосидан сўнг ҳам узоқ вақтғача давом этган⁵⁶⁹.

Кўкон хонлигида вақф институти фаолиятининг яхшиланишида йирик савдогарларнинг ҳиссалари катта бўлган. Муҳаммад Азиз Марғилонийнинг маълумотларига кўра, XIX аср ўрталарида Кўконнинг йирик савдогарларидан бири пойтахтда кўплаб дўкон, карвонсарой ва бошқа савдо иншоотларини барпо қилган. Олимжонбой Хожа хонликда ўзига хос мавқеиға эға бўлган ва унинг одамлари Фарғона водийси бозорларида турли мансабларда фаолият юритиб, унга ҳисобот бериб турганлар. Олимжонбой Хожа ўзи Кўконда яшаган ҳамда масжид, мадраса ва етим-есирларға вақфлар ажратиб турган. Унинг ўғли Солиҳжон ҳам хонликнинг йирик савдогарларидан бири ва халқпарвар инсон сифатида шуҳрат қозонган⁵⁷⁰.

Шу даврда Ўрта Осиёнинг кўзга кўринган савдогарларидан бири тошкентлик Саид Азимбой Тошкентда кўплаб савдо

⁵⁶⁷ *Набиев Р. Н.* Из истории Кокандского ханства. – Т., 1973. – С. 200.

⁵⁶⁸ ЎЗР МДА, И. 17-фонд. 1-рўйхат, 22507-иш, 54 ва 67-варақ.

⁵⁶⁹ ЎЗР МДА, И. 1-фонд, 14-рўйхат, 718-иш, 3-варақ.

⁵⁷⁰ *Муҳаммад Азиз Марғилоний.* Тарихи Азизий / Нашрга тайёрловчилар Ш.Воҳидов, Д.Сангирова. – Т.: Маънавият, 1999. – Б. 80.

иншоотлари, хусусан, ўз номига карвонсарой қурдирган ҳамда Россия, Бухоро хонлиги ва Қўқон хонлигининг марказий шаҳарларига тез-тез савдо карвонларини жўнатган. Ўз навбатида Саид Азимбой савдодан тушган даромадининг бир қисмини вақф мулкларига тақдим этиб турган⁵⁷¹.

Марғилонда яшаган машҳур тижоратчилардан бири Исмоил Маҳзум (лақаби Карнай Маҳзум) саховатли ҳамда ҳурматли киши ҳисобланган. Муҳаммад Азиз Марғилоний маълумотларига кўра, Исмоил Маҳзум мадраса ва масжидларга вақфлар қилган, қорихона ва мактаблар қурдирган. У Марғилон марказий бозори олдига ўзи бунёд этган Хиштин мадрасаси ёнига ҳаммом қурдирган ва уни вақф мулки сифатида мадрасага берган⁵⁷². Шунингдек, Исмоил Маҳзум қурдирган мадрасага 1864 йилда вақфнома берилган ва унга мувофиқ мадрасага Марғилоннинг Жўйи Олимхон маҳалласидан битта сарой ва ер, Шаҳристондан 12 та дўкон, Тошмозор даҳасидан битта сарой, Қаландар даҳасидан ер ва 24 та дўкон ажратилган⁵⁷³.

Марғилоннинг машҳур савдогарларидан иккинчиси Муҳаммад Иброҳимбой, учинчиси Мир Салимбой, тўртинчиси Муҳаммад Каримбек, бешинчиси Ҳожи Азимжонбой, олтинчиси Мулло Охунжонбой, еттинчиси Бобоёр Мирзо Салимбой ўғли, саккизинчиси Мулло Муҳаммад Шариф Мирзо эди. Шунингдек, марғилонлик савдогар Маржонқизбой ҳамда унинг ўғиллари Мулло Мусожон ва Абдуллажонлар яхши, ҳаммага ниҳоятда маъқул, саховатпеша ва фуқароларга муруватли савдогарлар бўлганлар. Уларнинг қирқ-эллик минг сўм пули мусулмонларга сарф бўлса, хотирасига келмайдиган, сахий, хушфезл, бевабечораларга кўплаб закот ва эҳсон қилувчи, аммо ўзи донишманд кишилар бўлганлар⁵⁷⁴. Муҳаммад Азиз Марғилоний марғилонлик яна бир савдогар Мулло Бобоёр Мирзо Салимбой Сўфи ўғли ҳақида куйидаги маълумотларни келтирган: у Марғилонда

⁵⁷¹ *Набиев Р.Н.* Ташкентское восстание 1847 г. и его социально-экономические предпосылки... – С. 37.

⁵⁷² *Муҳаммад Азиз Марғилоний.* Тарихи Азизий... – Б. 87 – 88.

⁵⁷³ *Муҳаммад Азиз Марғилоний.* Тарихи Азизий... – Б. 107.

⁵⁷⁴ *Муҳаммад Азиз Марғилоний.* Тарихи Азизий... – Б. 87 – 89.

мадрасани ўқиб тамомлагач, Қўқон хони Худоёрхоннинг укаси Марғилон ҳокими Султон Муродбек хизматиға кирган ҳамда Катта Марғилон бозоридаги тарозиларни ва шаҳар марказидаги Султон Муродбекка қарашли пахта саройини 25 йил муддатга ижарага олган. Кейинроқ пахта саройини бузиб, ўрнига савдо расталари курдирган ва улардан тушган даромадидан вақфлар қилган⁵⁷⁵. Бу савдогарлар нафақат хонликнинг иқтисодий-ижтимоий, балки унинг сиёсий ва маданий ҳаётида ҳам муҳим аҳамият касб этганлар. Чунки хонликдаги аксари бозорлар ва уларнинг бошқаруви ўшаларнинг қўлида бўлиб, хонликлар даврида марказий янгиликлар тарқаладиган ва фикрлар алмашинадиган жой бу – бозорлар ҳисобланган. Марказий ҳокимиятга бўлган муносабатни аҳоли орасида мўътадил сақлаб туриш мақсадида ҳам ҳукмдорлар бундай савдогарларга баъзи эркинликлар бериш билан бир қаторда айрим масалаларда уларнинг фикрларини инобатга олишга мажбур бўлганлар. Ўз навбатида улар хонликдаги назоратга мухтож бўлган мадраса, масжид, хонақоҳ, мактаб ва қабристонларга савдодан тушган даромадининг бир қисмини вақф қилиб турганлар. Бу эса хонликда вақф институти фаолиятининг яхшиланишига ва мамлакат маданий тараққиёти ривожига ижобий таъсир кўрсатган.

Мадрасага ажратилган вақфларнинг 10 фоизи мутавалли, 4–5 фоизи эса мударрисга теккан, қолган қисми мадраса ходимлари, талабаларига тақсимланган ҳамда мадрасанинг таъмирталаб ишларида фойдаланилган⁵⁷⁶. Бироқ, бу кўрсаткич доимий бўлмай, вазиятга қараб ўзгариб турган. Хусусан, Тошкентдаги Бекларбеги мадрасаси вақф мулкларидан йилига 1.698 руб. даромад олган. Бу даромаддан 186 руб. 80 коп. мутаваллига, 195 руб. катта мударрисга, 150 руб. кичик мударрисга теккан⁵⁷⁷. Қолган қисми эса мадраса ходимлари ҳамда талабаларга тақсимланган. Шунингдек, Ўш шаҳридаги Алимбек додхо мадрасасига вақф сифатида берилган маблағнинг бир қисми унинг таъмирланишига сарфланган ва қолгани 10 қисмга бўлиниб, 1 фоизи мутаваллига,

⁵⁷⁵ *Муҳаммад Азиз Марғилоний. Тарихи Азийий...* – Б. 88.

⁵⁷⁶ *Гейнс А. К. Управление Ташкентом при Кокандском владычестве...* – С. 517.

⁵⁷⁷ *Остроумов Н. П. Исламоведение.* – Т., 1914. – С. 189.

3 фоиз 1 мударрисга, 1 фоизи имомга, 1 фоизи мадраса ишчи-ходимларига ва 4 фоизи талабаларга тақсимланиб берилган⁵⁷⁸. Мадраса, масжид, хонақоҳ, қорихона, қабристон ва ҳ.к.ларга ажратиладиган вақф даромадлари уларнинг турли эҳтиёжлари ва фаолият юритишлари учун сарфланган.

Вақфлар фаолиятини назорат қилиш билан уларнинг ҳомийлари – хон, ҳоким, бек ва ўзига тўқ кишилар шуғулланганлар. Улар ўзларига тегишли вақф мулкларини назорат қилиш учун маъсул шахсларни тайинлаганлар. Вақф мулклари барча солиқлардан озод этилган.

Худоёрхон ҳукмронлиги даврида Қўқондаги Ҳоким Ойим мадрасаси (1869–1870 йилларда қурилган) вакиллари мадрасага тегишли ер ва қарвонсарой ижараси учун бериладиган маблағни олмаганларини айтиб, хонга шикоят қилганлар. Мадрасада фаолият кўрсатган мударрислар, ходимлар ва талабаларнинг умумий сони 300 дан ортиқ бўлиб, бу ўша давр учун жуда катта жамоа ҳисобланган ва ўқув муассасаси харажатлари ҳам шунга яраша эди. Худоёрхоннинг ушбу шикоятни ижобий ҳал этиб берганлиги архив маълумотларида ўз аксини топган⁵⁷⁹.

Ўрта Осиёнинг кўшни давлатларида бўлгани сингари Қўқон хонлиги аҳолиси орасида ҳам савдо ишлари етакчи мавқеини эгаллаган. Савдо тараққиёти натижасида мамлакат иқтисоди ривожланиб борган. Бу ривожланиш ўз навбатида вақф институтининг кенг ёйилишига олиб келган. Хонликда вақф ишларининг нисбатан яхши йўлга қўйилганлиги ва доимо назорат асосида бўлганлиги натижасида мадраса, масжид, хонақоҳ, қорихона, қабристонлар фаолиятлари бирмунча яхшиланган. Мадрасаларда бериладиган таълим сифати ижобий томонга ўзгарган. Ўрта Осиёда ушбу ўқув даргоҳларининг янада обрўси кўтарилиб, турли ҳудудлардан таҳсил олиш мақсадида келаётган талабалар сони кўпайган. Мозор ва қадамжоларга ҳам эътибор ошиб, зиёратчилар сони тобора ошиб борган, қабристонларга қаров яхшиланган.

⁵⁷⁸ Плеских В. М. Очерки патриархально-феодалных отношений в Южной Киргизии. – Фрунзе, 1968. – С. 73.

⁵⁷⁹ ЎЗР МДА, И. 1043-фонд, 1-рўйхат, 7-иш, 1-варақ.

ХУЛОСА

Ўзбек давлатчилигининг давомчиларидан бўлган, XVIII – XIX асрнинг 70-йилларига қадар Ўрта Осиёда мавжуд давлатлардан бири Қўқон хонлигининг савдо муносабатларини ўрганиш жараёнида таҳлил этилган маҳаллий тарихий манбалар, архив ҳужжатлари, XIX – XX аср тадқиқотчиларининг асарларида келтирилган маълумотлар қуйидаги хулосаларни илгари суриш имконини беради:

1. Қўқон хонлигининг савдо муносабатлари тараққиётини тўртта босқичга ажратиш мумкин. Бу босқичларда амалга оширилган савдо алоқалари ўз хусусиятларига кўра бири-бирдан тубдан фарқ қилади. Биринчи босқич (1709 йилдан XVIII аср ўрталаригача) да янги асос солинган Қўқон хонлиги ички урушларни тугатиш ва ташқи душманларни бартараф этиш учун кураш олиб борган. Натижада савдо муносабатлари издан чиқиб, олди-сотди муносабатлари тартибсиз равишда олиб борилган. Бож тизими мамлакат ҳукмдорлари назоратидан чиқиб кетган. Иккинчи босқич (XVIII асрнинг иккинчи ярми) хонлик юксалиши даврининг бошланиши бўлиб, мамлакат иқтисодиётида кўтарилиш юз берган. Ички ва ташқи савдога эътибор кучайиб, кўплаб савдо иншоотлари қурилган. Эътиборли томони бу даврда хонлик ўз пулига эга бўлган. Учинчи босқич (XIX асрнинг биринчи ярми) хонликнинг ривожланган даври бўлиб, бу даврда мамлакат ҳудуди кенгайиб, иқтисодий марказлар – Тошкент, Туркистон ва Чимкент шаҳарлари қўшиб олинган. Илк бор олтин ва кумуш пуллар зарб қилиниб, хонликда Ўрта Осиёнинг энг яхши бозорлари шаклланган. Тўртинчи босқич (XIX асрнинг 50 – 70-йиллари) Қўқон хонлиги таназзулга учраган давр ҳисобланиб, сиёсий парокандалик ўз навбатида иқтисодий ҳаётни ҳам издан чиқарган. Россия империяси томонидан хонликнинг бир қисмини босиб олиниши натижасида ҳукмдорлар хазинасига тушадиган

даромад миқдори кескин камайиб кетган. Бу эса солиқлар миқдори ва сони нинг кескин кўпайишига олиб келган. Шунингдек, хонликнинг кўшни мамлакатлар билан савдо алоқаларига Россия империясининг қаршилиқ қилиши натижасида ташқи савдо алоқаларига жиддий зарар етган. Ниҳоят, 1876 йилда Қўқон хонлиги Россия империяси томонидан тугатилган.

2. Савдо муносабатлари Қўқон хонлигида яшаган аҳолининг ижтимоий-иқтисодий ҳаётида муҳим аҳамият касб этган. Хонликда савдонинг ривожланиши аҳоли фаровонлигини ошириш билан бир қаторда маҳаллий маҳсулот турларининг кўпайишига ва рақобатбардош қилиб ишлаб чиқарилишига олиб келган. Шунингдек, иқтисодий марказлар сони кўпайишига, савдо инфратузилмаси – янги бозор, карвонсарой, карвон йўллари қурилишига, бож ва пул тизимининг ислоҳ қилинишига сабаб бўлган.

3. Қўқон хонлиги чет мамлакатлар билан ташқи савдо алоқаларини бевосита ёки билвосита амалга оширган. Афғонистон, Эрон, Ҳиндистон, араб мамлакатлари, Туркия билан савдо алоқаларининг асосий қисми Бухоро хонлиги орқали олиб борилган. Шунингдек, турли сабабларга кўра, Ҳиндистон билан савдо алоқалари қисман Қашқар орқали, Туркия ва араб мамлакатлари билан савдо алоқалари эса Россия орқали амалга оширилган. Ўз навбатида Қўқон хонлиги Бухоро ва Хива хонликлари, Афғонистон, Эрон каби давлатларни Қашқар, Хитой, қозоқ даштлари ва Россия билан савдосида транзит ҳудуд вазифасини ҳам бажарган. Ташқи савдонинг ривожланиши – турли мамлакат ва минтақаларнинг нафақат иқтисодий, балки маданий соҳадаги тажриба алмашинувларига ҳам сабаб бўлган.

4. Савдо муносабатлари тараққиётига хонликда кечган этно-маданий жараёнлар самарали таъсир кўрсатган. Хонликнинг ички ва ташқи савдо алоқаларида маҳаллий халқ вакиллари билан бир қаторда, тижорат мақсадида ва бошқа турли сабабларга кўра келиб қолган ҳинд, афғон, яҳудий, уйғур, рус, татар ва бошқа миллат вакиллари ҳам фаол иштирок этганлар. Бу халқлар

вакилларининг баъзилари хонликда тижорат ишлари юзасидан вақтинча яшаб қолган бўлса, баъзилари бу ўлкани бутунлай ўзларига ватан тутганлар. Савдо муносабатларининг тараққий этиши ҳам ўз навбатида турли халқлар ва этник гуруҳларнинг интеграциялашувига олиб келган.

5. Хонликнинг савдо алоқалари ривожини савдо инфратузилмасининг тараққий этишига олиб келган. Ички, ташқи ва транзит савдонинг ривожланиши натижасида савдо инфратузилмасининг муҳим компонентлари – бозорлар, карвонсаройлар, божхоналар ва ҳ.к. лар сони ортиб борган. Ўз навбатида улардаги ташкилий ишлар тартибга солиниб, назорат остига олинган. Бунинг самараси ўлароқ, уларда амалга оширилган савдо натижасида мамлакатнинг иқтисодий ҳаёти яхшиланиб борган.

6. Хонликда савдо билан боғлиқ бож ва солиқлар ислом дини аҳкомлари бўйича белгиланган ва ундирилган. Савдо божларидан давлат хазинасига тушган маблағларнинг катта қисми асосан ҳукмрон сулола вакиллари эҳтиёжи учун сарфланар эди. Улар мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий равнақи учун деярли ишлатилмаган. Мамлакат бошқарув тизимида савдо солиқлари ва божларини ундириш билан боғлиқ махсус лавозимлар мавжуд бўлган. Божхона ва бож ишлари назорати билан марказий бошқарув тизимида муҳим аҳамиятга эга ҳисобланган меҳтар, бозор ва карвонсаройлар фаолияти назорати билан раис, бозор расталари назорати билан оқсоқоллар шуғулланганлар. Меҳтар асосан хон томонидан, раис эса хон ва ҳоким томонидан тайинланган.

7. Бухоро ва Хивада бўлгани каби Қўқон хонлигида ҳам давлат ҳукмдорлари, амалдорлар, мулкдорлар ва йирик савдогарлар ўзларига тегишли савдо иншоотлари – бозор, карвонсарой ва савдо дўконлари даромадидан назоратга муҳтож бўлган соҳалар – мадраса, масжид, хонақоҳ, қорихоналарга вақф пуллари ажратиб турганлар. Натижада вақф мулклари фаолияти бирмунча яхшилانган. Хусусан, асосан вақфлар эвазига фаолият юритувчи

мад, асалар фаолиятида ижобий ўзгаришлар юз берган ва таълим сифати бўйича Ўрта Осиёда етакчи мамлакатлардан бири эгалланган. Бу эса маданий-маънавий ҳаёт ривожига муҳим роль ўйнаган.

8. XVIII аср охирига қадар Қўқон хонлиги бозорларида асосан Бухоро хонлиги тангалари муомалада бўлган бўлса, Норбўтабий давридан бошлаб мамлакат ўз пулига – мис тангаларига эга бўлган. Норбўтабийдан сўнг тахтга чиққан Қўқон ҳукмдорлари орасида эски пуллари йиғиштириб олиш ва ўз номидан янги танга пуллари зарб эттириш анъанага айланган. Натижада, Олимхон мис ва кумуш, Умархон, Муҳаммадалихон ва Худоёрхон мис, кумуш ва олтин тангалар зарб эттирганлар. Улар зарб эттирган тангалар вазни ва қиймати турли хил бўлган. Шунингдек, Қўқон тангалари билан бир қаторда Ўрта Осиё бозорларида Бухоро, Хива, Россия, Қашқар пуллари ҳам муомалада бўлган. Бу эса ўз навбатида мамлакатда ўзига хос пул-товар тизими шаклланишига олиб келган.

9. XIX аср 60-йилларида Қўқон хонлигининг Туркистон, Чимкент, Тошкент, Хўжанд ва бошқа иқтисодий марказлари Россия империяси таркибига киритилиши натижасида мамлакатнинг иқтисодий аҳволи оғирлашган ва савдо солиқларидан тушадиган даромад ҳам кескин камайган. Хонлик савдогарларининг имкониятлари ҳам чекланиб қолган. Мамлакат сиёсий ҳаёти каби, савдо муносабатларига ҳам Россия империяси ўз таъйинини ўткази бошлаган. Шунингдек, кўплаб Шарқ мамлакатлари ва баъзи Европа мамлакатларининг Қўқон хонлиги билан савдо алоқалари ўрнатишга бўлган интилишларига қарамасдан, икки минтақа ўртасида савдо алоқалари олиб бориладиган тўғридан-тўғри савдо йўлларида мавжуд эмаслиги, хавфсизликнинг таъминланмаганлиги ва Россия давлатининг ўз манфаатлари йўлида Ўрта Осиё – Европа иқтисодий алоқаларига сунъий тўсиқлар қўйиши оқибатида Қўқон хонлиги ташқи савдо муносабатлари таназзули тезлашган.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати

I. Илмий-назарий ва методологик асос бўлган адабиётлар

I.1. *Каримов И. А.* Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари // *Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида.* 6-жилд. – Т.: Ўзбекистон, 1997. – 326 б.

I.2. *Karimov I. A.* *Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch.* – Toshkent: Ma'naviyat, 2008. – 176 в.

I.3. *Karimov I. A.* *O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida.* – Toshkent: O'zbekiston, 2011. – 430 б.

I.4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих институти фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида”ги Қарори // *Халқ сўзи.* 1998 йил 28 июль.

I.5. Ўзбек халқи ва давлатчилиги тарихи концепцияси. Лойиҳа // *Ўзбекистон тарихи.* – Тошкент, 1999. – № 1. – Б. 31 – 35.

II. Манбалар

II.1. *Абу Убайдуллоҳ Тошкандий.* Хулосат ул-ахвол. ЎЗР ФА ШИ. Қўлёзма – № 2084. – 148 в.

II.2. *Аваз Муҳаммад Аттор Хўқандий.* Тарихи жаҳоннамойи. Форсчадан Ш. Воҳидов таржимаси // *Шарқ Юлдузи.* – Тошкент, – 1991. – № 8. – Б. 119 – 137.

II.3. *Аристов Н.* Наманганский округ Коканского ханства (Изъ показаний одного выходца в 1871 году) // *Туркестанский сборник.* Том 60. 1873. – С. 139 – 140.

- II.4. *Бардашев Г.* Заметки о дикокаменных киргизах // Ежегодник. Материалы для статистики Туркестанского края. Вып. III. – СПб., 1874. – С. 384 – 390.
- II.5. *Белью.* Кашмир и Кашгар. Дневник английского посольства в Кашгар в 1873 – 1874 г. – СПб.: Тип. “Общественная польза”, 1877. – 309 с.
- II.6. *Борнс А.* Кобул. Часть II. – М.: Тип. Эрнеста, 1847. – 217 с.
- II.7. *Борнс А.* Путешествие в Бухару: рассказ о плавании по Инду от моря до Лагоря и отчёт о путешествий из Индии в Кабул, Татарнию и Персию. В 3-томах. – М., 1848 – 1849. – 628 с.
- II.8. Бухара // Туркестанский сборник. Том 30. 1870. – С. 111 – 121.
- II.9. *Вамбери А.* Путешествие по Средней Азии из Теграна. – СПб.: Изд. А. И. Мамонтова, 1867. – 369 с.
- II.10. *Венюков М.* Къ карте Коканскаго ханства // Записки ИРГО. Кн. I. – СПб.: Тип. В. Безобразова, 1862. – С. 172 – 175.
- II.11. *Венюков М.* Путешествие Русской Азии. – СПб.: Тип. Импер. Акад. Наук. 1868. – 326 с.
- II.12. *Венюков М.* Машруты некоторых путей в Заилийском крае и Причуйской стране // Туркестанский сборник. Том 3 а. 1871. – С. 431 – 439.
- II.13. *Венюков М.* Материалы для военного обозрения русских границ в Азии // Туркестанский сборник. Том VII. 1873. – С. 477 – 517.
- II.14. Географическое описание Киргизской степи. – СПб., 1863. – 286 с.
- II.15. *Данилевский.* Описание Хивинского ханства // Записки РГО. Кн. 5. – СПб., 1851. – С. 62 – 139.
- II.16. *Дилшод.* Тарихи муҳожирон / Нашрга тайёрловчи М.Қодирова. – Т.: Фан, 1994. – Б. 77 – 91
- II.17. *Ефремов Ф.* Странствование в Киргизской степи, Бухарии, Хиве, Персии, Тибет и Индии в возвращение его оттуда через Англию в Россию. – Казань, 1811. – 160 с.

ФОЙДАЛАНИЛГАН МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

I. Илмий-назарий ва методологик асос бўлган адабиётлар

I.1. *Каримов И. А.* Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари // *Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида.* 6-жилд. – Т.: Ўзбекистон, 1997. – 326 б.

I.2. *Karimov I. A.* Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008. – 176 v.

I.3. *Karimov I. A.* O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida. – Toshkent: O'zbekiston, 2011. – 430 b.

I.4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих институти фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида”ги Қарори // *Халқ сўзи.* 1998 йил 28 июль.

I.5. Ўзбек халқи ва давлатчилиги тарихи концепцияси. Лойиҳа // *Ўзбекистон тарихи.* – Тошкент, 1999. – № 1. – Б. 31 – 35.

II. Манбалар

II.1. *Абу Убайдуллоҳ Тошкандий.* Хулосат ул-ахвол. ЎЗР ФА ШИ. Қўлёзма – № 2084. – 148 в.

II.2. *Аваз Муҳаммад Аттор Хўқандий.* Тарихи жаҳоннамойи. Форсчадан Ш. Воҳидов таржимаси // *Шарқ Юлдузи.* – Тошкент, – 1991. – № 8. – Б. 119 – 137.

II.3. *Аристов Н.* Наманганский округ Коканского ханства (Изъ показаний одного выходца в 1871 году) // *Туркестанский сборник.* Том 60. 1873. – С. 139 – 140.

II.4. *Бардашев Г.* Заметки о дикокаменных киргизах // Ежегодникъ. Материалы для статистики Туркестанского края. Вып. III. – СПб., 1874. – С. 384 – 390.

II.5. *Белью.* Кашмир и Кашгар. Дневник английского посольства в Кашгар в 1873 – 1874 г. – СПб.: Тип. “Общественная польза”, 1877. – 309 с.

II.6. *Борнс А.* Кобул. Часть II. – М.: Тип. Эрнеста, 1847. – 217 с.

II.7. *Борнс А.* Путешествие в Бухару: рассказ о плавании по Инду от моря до Лагоря и отчёт о путешествий из Индии в Кабул, Татарию и Персию. В 3-томах. – М., 1848 – 1849. – 628 с.

II.8. Бухара // Туркестанский сборник. Том 30. 1870. – С. 111 – 121.

II.9. *Вамбери А.* Путешествие по Средней Азии из Теграна. – СПб.: Изд. А. И. Мамонтова, 1867. – 369 с.

II.10. *Венюков М.* Къ карте Коканскаго ханства // Записки ИРГО. Кн. I. – СПб.: Тип. В. Безобразова, 1862. – С. 172 – 175.

II.11. *Венюков М.* Путешествие Русской Азии. – СПб.: Тип. Импер. Акад. Наук. 1868. – 326 с.

II.12. *Венюков М.* Машруты некоторых путей в Заилийском крае и Причуйской стране // Туркестанский сборник. Том 3 а. 1871. – С. 431 – 439.

II.13. *Венюков М.* Материалы для военного обозрения русских границ в Азии // Туркестанский сборник. Том VII. 1873. – С. 477 – 517.

II.14. Географическое описание Киргизской степи. – СПб., 1863. – 286 с.

II.15. *Даншевский.* Описание Хивинского ханства // Записки РГО. Кн. 5. – СПб., 1851. – С. 62 – 139.

II.16. *Дилшод.* Тарихи муҳожирон / Нашрга тайёрловчи М.Қодирова. – Т.: Фан, 1994. – Б. 77 – 91

II.17. *Ефремов Ф.* Странствование в Киргизской степи, Бухарии, Хиве, Персии, Тибет и Индии в возвращение его оттуда через Англию в Россию. – Казань, 1811. – 160 с.

- II.18. Записки о Бухарском ханстве (Отчёты П.И.Демезона и И.В.Виткевича) – М.: Наука, 1983. – 149 с.
- II.19. *Иванов Д.* Туркестанские походы. – СПб., 1873. – 137 с.
- II.20. Индийский чай в Ташкенте // Туркестанский сборник. Том 27. – СПб., 1870. – С. 151 – 153.
- II.21. *Исҳоқхон Тўра Ибрагим*. Тарихи Фарғона. ЎЗР ФА ШИ. Кўлёзма – №11616. – 102 в.
- II.22. *Исҳоқхон Ибрагим*. Фарғона тарихи/Нашргатайёрловчилар Ҳ. Бобобеков, М. Ҳасаний – Т.: Камалак, 1991. – Б. 266 – 327.
- II.23. Коканское ханство (по новейшим известиями) // Туркестанский сборник. Т. 23. – СПб., 1870. – С. 25 – 70.
- II.24. Коканъ // Туркестанский сборник. Том 30. 1870. – С. 130 – 145.
- II.25. *Колмогоров Г.* О промышленности и торговле в Киргизских степях Сибирского ведомства // Вестник ИРГО. Том 13. 1855. – С. 1 – 38.
- II.26. *Кушакевич А. А.* Сведения о Ходжандском уезде // Записки ИРГО. Том II. – СПб., 1871. – С. 173 – 185.
- II.27. *Кушакевич А. А.* Сведения о городе Ура-Тюбе // Туркестанские ведомости. 1872. – №14.
- II.28. *Левшин А.* Описание киргизь-казачихъ, или киргиз-кайсацких Орд и степей. – СПб.: Тип. Карла Крайл, Часть I. 1832. – 264 с.
- II.29. *Левшин А.* Описание киргизь-казачихъ, или киргиз-кайсацких Орд и степей. – СПб., Часть III. 1832. – 304 с.
- II.30. *Макшеев* (подполковник). Описание низовьев Сыр-Дарьи // Морской сборник. – №9. – СПб., 1856. – С. 448 – 527.
- II.31. *Маҳмуд Ҳаким Яйфоний*. Хуллас ут-таворих. Қўқон шаҳар Ғ.Ғулом номидаги вилоят адабиёт музейи. – ҚП. 4101. – 528 в.
- II.32. *Мейендорф Е. К.* Путешествие из Оренбурга в Бухару. – М.: Наука, 1975. – 183 с.
- II 33. *Михайлов М.* Наманган // Туркестанский сборник. Том 16. 1867. – С. 69 – 73.

II.34. Мулла Олим Маҳдум Ҳожи. Тарихи Туркистон / Нашрга тайёрловчи Т.Алимардонов, Н.Абдул Ҳаким. – Қарши: Насаф, 1992. – 148 б.

II.35. *Мирзо Олим Маҳдум Ҳожи*. Тарихи Туркистон / Маъсул муҳаррир З. Чориев, сўзбоши ва изоҳлар Ш.Воҳидовники, араб тилидан табдил Ш.Воҳидов ва Р.Холиқованики, кўрсаткичлар Ш.Воҳидов ва Д.Сангированики. – Т., Янги аср авлоди, 2008. – 242 б.

II.36. *Мирзоолим Муширф*. Ансоб ус – салотин ва таворих ул-ҳавоқин / Нашрга тайёрловчи А.Матғозиев, М.Усмонова. – Т., 1995. – 128 б.

II.37. *Мирза Алим ибн Мирза Раҳим Тошканди*. Ансаб ус-салатин ва таворих ал-ҳавоқин / Введение Ш.Воҳидова; перевод текста, примечания, указатели и послесловия С.Юлдашева. История Узбекистана в арабографических источниках. Том I. – Т., 2007. – 254 с.

II.38. *Мулло Мирзо Олим бин Мирзо Раҳим Тошкандий*. Ансоб ус-салотин ва таворих ул-ҳавоқин. ЎЗР ФА ШИ. Қўлёзма – № 1314. – 179 в.

II.39. *Мулла Ниёз Муҳаммад бин Ашур Муҳаммад Ҳўқандий*. Тарихи Шохрухий. ЎЗР ФА ШИ. Қўлёзма – № 4463. – 252 в.

II.40. *Муҳаммад Азиз Муҳаммад Ризо ўғли*. Тарихи Азизий. ЎЗР ФА ШИ. Қўлёзма – № 11108. – 219 в.

II.41. *Муҳаммад Азиз Марғилоний*. Тарихи Азизий / Нашрга тайёрловчилар Ш. Воҳидов, Д. Сангирова – Т.: Маънавият, 1999. – 112 б.

II.42. *Муҳаммад Фозилбек*. Мукамал тарихи Фарғона. ЎЗР ФА ШИ. Қўлёзма – № 5971. – 546 в.

II.43. *Муҳаммад Ҳакимхон Маъсумхон Тўра ўғли*. Мунтахаб ат-таворих. ЎЗР ФА ШИ. Қўлёзма – № 594. – 699 в.

II.44. *Назаров Ф.* Записки о некоторых народах и землях средней части Азии. – СПб.: Им. Акад. Наук. 1821. – 98 с.

II.45. *Наманганский округ Коканского ханства // Туркестанский сборник*. Том 60. 1873. – С. 139 – 140.

П.46. Обменъ Коканскаго серебра // Туркестанский сборник. Том 72. 1873. – С. 266 – 277.

П.47. Обозрение Кокандскаго ханства в нынешнем его состоянии // Записки Императорскаго Русскаго Географическаго общества. – СПб., 1849. Кн. III. – С. 176 – 216.

П.48. О торговых путяхъ между Восточнымъ Туркестаномъ и Индией // Туркестанский сборник. Том 26. 1870. – С. 84 – 90.

П.49. Поездка Поспелова и Бурнашева в Ташкентъ в 1800 г // Вестникъ РГО. Кн. I. Часть I. Отд. VI. – СПб., 1851. – С. 15 – 56.

П.50. Показание сибирскихъ казаковъ Милюшина и Батарышкина, бывшихъ въ плену у кокандцевъ съ 1849-го по 1852-й годъ // Туркестанский сборник. Том 384. 1883. – С. 21 – 31.

П.51. Показание сибирскаго казака Максимова о Коканскомъ владении // Вестникъ ИРГО. Книжка III. – СПб., 1860. – С. 65 – 75.

П.52. Потанинъ Н. И. Записки о Кокандскомъ ханствѣ хорунжего Потанина (1830) // ИРГО. Том V. Часть XVIII. – СПб., 1856. – С. 254 – 289.

П.53. Путешествіе Миръ Иззатъ Уллы въ Кокандское ханство въ 1812 году. Пер. и примеч. Ю.А.Соколова // Труды САГУ. История Средней Азии и Узбекистана. Новая серия. Вып. LVXXVIII. Кн. II. 1956. – С. 41 – 56.

П.54. Путешествіе въ Среднюю Азію Николая Муравьева (1819–1820) // История Узбекистанъ въ источникахъ. – Т.: Фан, 1988. – С. 174 – 191.

П.55. Путешествіе Гэурда (Наувард) изъ Индіи въ Яркендъ и Кашгаръ и изледование верховьевъ р. Амударьи // Известія ИРГО. Том VI. – СПб., 1870. – С. 66 – 76.

П.56. *Робертъ Ша.* Очерки верхней Татаріи, Яркенда и Кашгара.–СПб., 1872.– 344 с.

П.57. *Савельевъ П.* Бухара въ 1835 году. – СПб., 1836. – 26 с.

П.58. Сведения о дикокаменныхъ киргизахъ // Записки ИРГО. 1851. Кн.V. – С. 140 – 155.

П.59. *Северцовъ Н.* Месяцъ плену у коканцов. – СПб., 1860 // Туркестанский сборник. Том 373. 1883. – С. 55 – 86.

II.6). *Тимковский Е. Ф.* Путешествие в Китай через Монголию, в 1820 – 1821 годах. Часть I. – СПб.: Тип. Мед. Депар. Минс. Внут. Дел., 1824. – 388 с.

II.6.1. *Тимковский Е. Ф.* Путешествие в Китай через Монголию, в 1820 – 1821 годах. Часть II. – СПб.: Тип. Мед. Депар. Минс. Внут. Дел., 1824.– 408 с.

II.6.2. *Ханыков Н.* Описание Бухарского ханства. – СПб.: Тип. Акад. Наук, 1843. – 304 с.

II.6.3. *Энгельгартдъ.* Очерки Коканда // Туркестанские ведомости. 1886.– №4.

III. Архив ҳужжатлари

III.1. ЎзР МДА. И. 1-фонд – Туркистон генерал-губернаторлиги канцелярияси.

III.2. ЎзР МДА. И. 17-фонд – Сирдарё вилояти бошқармаси.

III.3. ЎзР МДА. И. 19-фонд – Фарғона вилояти бошқармаси.

III.4. ЎзР МДА. И. 23-фонд – Фарғона вилояти Скоблев уезди бошлиғи бошқармаси.

III.5. ЎзР МДА. И. 36-фонд – Тошкент шаҳар бошлиғи бошқармаси.

III.6. ЎзР МДА. И. 121-фонд – Тошкент шаҳар закот ишлари бошқармаси.

III.7. ЎзР МДА. И. 126-фонд – Бухоро Қушбегиси архиви.

III.8. ЎзР МДА. И. 276-фонд – Фарғона вилояти ҳарбий губернатори канцелярияси.

III.9. ЎзР МДА. И. 323-фонд – Шарқ ҳужжатлари тўплами.

III.10. ЎзР МДА. И. 336-фонд – Туркистон ҳарбий губернатори канцелярияси.

III.11. ЎзР МДА. И. 469-фонд – Тошкент шаҳар ярмаркаси ва карвонсаройи ташкилий қўмитаси.

III.12. ЎзР МДА. И. 715-фонд – Туркистон ўлкасини забт этилиши тарихига оид материаллар тўплами.

III.13. ЎзР МДА. И. 1043-фонд – Қўқон хонлари девонхонаси архиви.

III.14. Қўқон ўлкашунослик музейи фонди.

IV. Даврий матбуот

IV.1. Туркестанские ведомости. 1870. – №1; 1871. – №21, 29, 31, 37; 1872. – №47; 1874. – № 16, 33, 36; 1875. – №16, 29, 47; 1876. – № 13, 30, 35; 1882. – №45, 48; 1888. – №39; 1892. – №36; 1894. – №65.

IV.2. “Шўро” журнали. 1909. – №13.

V. Адабиётлар

V.1. *Абаева Т. Г.* Очерки истории Бадахшана. – Т.: Наука, 1964. – 163 с.

V.2. *Абаза К. К.* завоевание Туркестана. – СПб.: Тип. М.М.Стасюлевича, 1902. – 312 с.

V.3. *Абашин С. Н.* Население Ферганской долины // Ферганская долина. Этничность. Этнические процессы. Этнические конфликты. – М.: Наука, 2004. – С. 38 – 102.

V.4. *Абдуллаев Т.* XIX – XX асрларда ўзбек кандакорлиги. – Т.: Фан, 1974. – 128 б.

V.5. *Абдуллаев У.* Фарғонаводийсида этнослараро муносабатлар (XVIII – XIX аср бошлари). – Т.: Янги аср авлоди, 2005. – 215 б.

V.6. *Абдураҳимова Н. А., Эргашев Ф. Р.* Туркистонда чор мустамлака тизими. – Т.: Академия, 2002. – 240 б.

V.7. *Агзамова Г. А.* Сўнгги ўрта асрлар Ўрта Осиё шаҳарлари: умумийлик ва хусусийлик (шаҳар деворлари мисолида) // Ўзбекистон тарихи. – Т., 1999. – №2. – Б. 56 – 63.

V.8. *Агзамова Г. А.* Сўнги ўрта асрлар Ўрта Осиё шаҳарларида хунармандчилик ва савдо. – Т., 2000. – 52 б.

V.9. *Агзамова Г. А.* Ўрта Осиё хонликларидаги савдо ва унга хос анъаналар // “Буюк ипак йўли ва Фарғона водийси” мавзусидаги республика илмий-амалий анжуман материаллари. – Т., 2004. – Б. 81 – 87.

V.10. *Агзамова Г. А.* Ўрта Осиё хонликларидаги этномаданий жараёнларда савдо-сув йўллари ва кечув воситалари // Марказий Осиёда анъанавий ва замонавий этномаданий жараёнлар. “К.Шониёзов ўқишлари” туркумидаги анжуман материаллари. – Т., 2005. – Б. 60 – 67.

V.11. *Агзамова Г. А.* XVIII – XIX асрнинг биринчи ярмида Фарғона водийсида кечган урбанизацион жараёнлар ва унда Марғилоннинг тутган ўрни // *O'zbekiston tarixi*. – Т., 2007. – №2. – Б. 95 – 106.

V.12. *Агзамова Г. А.* Марғилон хунармандчилигига оид айрим маълумотлар // Марғилон шаҳрининг Жаҳон цивилизацияси тарихидаги ўрни. Марғилон шаҳрининг 2000 йиллик юбилейига бағишланган халқаро илмий конференция материаллари. – Тошкент-Марғилон, 2007. – Б.114– 117.

V.13. *Адамолли Ю.* Разведение шелковочных червей в Средней Азии // Туркестанский сборник. Том 1. 1872.– С. 509 – 531.

V.14. *Азадаев Ф. А.* Ташкент во второй половине XIX века. – Т.: Фан, 1959. – 242 с.

V.15. *Айтбаев М. Т.* Социально-экономические отношения в киргизском аулов XIX и начале XX веков. – Фрунзе: Кир. Гос. Из., 1962. – 195 с.

V.16. *Алихўжаев М.* Кўқон маданияти тарихидан // “Буюк ипак йўли ва Фарғона водийси”. Республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Т., 2004. – Б 143 – 146.

V.17. *Алимбаев Ж. Б.* Политическая жизнь Кокандскаго ханства в историографии второй половины XIX – нач. XX вв. // Вопросы истории Кыргызстана. – № 2. – Бишкек: 2006. – С. 60 – 65.

- V.18. *Аҳмедов Б. А.* Историко-географическая литература Средней Азии. XVI – XVIII вв. – Т., 1985. – 260 с.
- V.19. *Аҳмедов Б. А.* Ўзбекистон тарихининг манбалари.– Т.,Фан,1991.–268 б.
- V.20. Афганистан. – М.: Наука, 1978. – 123 с.
- V.21. Афганистан. – М.: Наука, 1984. – 261 с.
- V.22. *Бабабеков Х. Н.* Народные движения в Кокандском ханстве и их социально – экономические и политические предпосылки (XVIII – XIX вв.). – Т.: Фан, 1990. –118 с.
- V.23. *Бабабеков Х. Н.* Англо-русское соперничество в Средней Азии XIX век. – Т., 2006. – 51 с.
- V.24. *Бабаходжаев М. А.* Русско-афганские торгово-экономические отношения во второй половине XVIII – начале XX в. – Т.: Наука, 1965.–132 с.
- V.25. *Байкова Н. Б.* Из истории караванной торговли между Средней Азией и Северной Индией / Взаимоотношение народов Средней Азии сопредельных стран Востока. – Т., 1962. – С. 173 – 195.
- V.26. *Бартольд В. В.* История культурной жизни Туркестана / Соч. Т. II. Ч. 2. – М.: 1963. – С. 286 – 292. .
- V.27. *Бартольд В. В.* Коканд / Соч. – М.: Наука, 1965. Т. III. – С. 462 – 466.
- V.28. *Бартольд В. В.* Ташкент / Соч. Т. III – М.: Наука, 1965. – С. 499–503.
- V.29. *Бартольд В. В.* Фергана / Соч. Т. III. – М.: Наука, 1965. – С. 527–539.
- V.30. *Бартольд В. В.* Извлечение и “Тарихи-Шахрухи”// Соч. Т. III. – М., 1965. – С. 350–358.
- V.31. *Бейсембиев Т. К.* “Тарихи-Шахрухи” как исторический источник. Алма-Ата: Наука, 1987. – 198 с.
- V.32. *Бекмаханов Е.* Казахстан в 20 – 40 годы XIX века. – Алма-Ата, 1947. – 390 с.
- V.33. *Бекмаханов Е.* Очерки истории Казахстана XIX века в. – Алма-Ата: Мектеп, 1966. – 191 с.

- V.34. *Бобобеков Х. Н.* Қўқон тарихи. – Т.: Фан, 1996. – 238 б.
- V.35. *Валидов А. З.* Некоторые данные по истории Ферганы XVIII-го столетия // Протоколы заседаний и сообщения членов Туркестанского кружка любителей археологии. Вып. II.– Т.: Тип. Канц. 1уб., 1916. – С.68– 118.
- V.36. *Валиева Д. В.* Среднеазиатско-иранские отношения в первой половине XIX века / Взаимоотношение народов Средней Азии и сопредельных стран Востока. – Т., 1963. – С.50 –51.
- V.37. *Валиева Д. В.* XIX асрнинг биринчи ярмида Бухоро ва Хиванинг ташқи иқтисодий алоқаларига доир (Архив хужжатлари асосида) // Шарқшунослик. – Т., 1997. – №8. – Б. 42 – 74.
- V.38. *Валиханов Ч. Ч.* О состоянии Алтышара или шести восточных городов китайской провинции в 1858 – 1859 годах / Собрание сочинений. В 5-томах. – Алма-Ата, Т. III. 1985 – С. 97 – 222.
- V.39. *Валиханов Ч. Ч.* Описание нескольких монет улуса чагатай, Хивы и Коканда / Собрание сочинений. В 5-томах.–Алма-Ата, Т.V. 1985.–С. 104–113.
- V.40. *Вельяминов-Зернов В. В.* Торговое значение Коканского ханства для русских. ИРГО. – СПб., 1854. – 87 с.
- V.41. *Вельяминов-Зернов В. В.* Исторические известия о Кокандском ханстве от Мухаммад Али до Худаярхана. – СПб., 1856. – С. 329 – 370.
- V.42. *Вельяминов-Зернов В. В.* Сведения о Кокандском ханстве // Вестник Русского Географического Общества. – СПб., 1856. Т. 18. – С. 107 – 152.
- V.43. Взаимосвязи киргизского народа с народами России, Средней Азии и Казахстана (конец XVIII – XIX в). – Фрунзе: Илим, 1985. – 221с.
- V.44. *Воҳидов Ш. Х.* Қўқон хонлиги ва Бухоро амирлигида унвон ва мансаблар. – Т., 1996. – 34 б.
- V.45. *Галкин М. Н.* Этнографические и исторические материалы по Средней Азии и Оренбургскому краю. – СПб.: Тип. Я. А. Исакова, 1868. – 328 с.

- V.46. *Галицкий В.Я.* История города Пишпека. – Фрунзе: Илим, 1980. – 186 с.
- V.47. *Галицкий В. Я., Плоских В.* Старинный Ош.–Фрунзе: Илим, 1987. – 176 с
- V.48. *Гейеръ И., Назаров И.* Кустарные промыслы в Ташкенте. Тетрад I. – Т.: Тип. В. М. Ильина, 1903. – 32 с.
- V.49. *Гейнс А. К.* Управление Ташкентом при Кокандском владычества / Собрание литературных трудов. Том II. – СПб.: Тип. М.Стасюевича, 1898. – 741 с.
- V.50. *Гребенкин А.* Таджики: Этнографический очерк // Туркестанский сборник. Том 1. 1872. – С. 227 – 302.
- V.51. *Губаева. С. С.* Этнический состав населения Ферганы в конце XIX – начале XX в. – Т.: Фан, 1983. – 103 с.
- V.52. *Губаева С. С.* Население Ферганской долины (в конце XIX – начале XX в.). – Т.: Фан, 1991. – 120 с.
- V.53. *Гуревич Б. П.* Международные отношения в Центральной Азии (в XVII – первой половине XIX в.). – М., 1983. – 306 с.
- V.54. *Джамгерчинов А. Б.* Развитие торговли в Киргизии в конце XIX – начале XX вв. – Фрунзе, 1965. – 132 с.
- V.55. *Джамгерчинов А. Б.* Очерк политической истории Киргизии XIX века. – Фрунзе: Илим, 1966. – 189 с.
- V.56. *Джунешев К.* Развитие товарно-денежных отношений в дореволюционной Киргизии. – Фрунзе: Илим, 1965. – 149 с.
- V.57. *Добросмыслов А. И.* Киргизские изделия из шерсти и волоса. – Оренбург: П.Н.Шаринова, 1898. –10 с.
- V.58. *Добросмыслов А. И.* Ташкент в прошлом и настоящем. – Т.: Тип. О.А.Порцова, 1912. – 522 с
- V.59. *Добросмыслов А. И.* Города Сыр-дарынский области. – Т.: Тип. О.А.Порцова, 1912. – 204 с.
- V.60. *Жувонмардиев А.* XVI – XIX асрларда Фарғонада ер-сув масалаларига доир. – Т.: Фан, 1965. – 182 б.
- V.61. *Зиманов С. З.* Общественный строй казахов первой половине XIX века. – Алма-Ата: Наука, 1958. – 266 с.

V.62. *Зиёев Ҳ. З.* Ўрта Осиё ва Сибирь (XVI – XIX асрлар). – Т., 1962. – 340 б.

V.63. *Зиёев Ҳ. З.* Туркистонда Россия тажовузи ва унга қарши кураш. – Т.: Шарқ, 1998. – 480 б.

V.64. *Зиёев Ҳ. З.* Тарих – ўтмиш ва келажак кўзгуси. – Т.: Ғофур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000. – 288 б.

V.65. *Зиёев Ҳ. З.* Ўзбекистон мустақиллиги учун курашлар тарихи. – Т.: Шарқ, 2001. – 488 б.

V.66. *Зиё А.* Ўзбек давлатчилиги тарихи. – Т.: Шарқ, 2000. – 247 б.

V.67. *Зотов А., Якубов Б., Смирнов Н., Чабров Г.* Города Ферганской долины. – Т.: Госиздат, 1963. – 176 с.

V.68. *Иванов П. П.* К истории развития горного промысла в Средней Азии. – М.: Гос. Науч.-Тех. Геол. Разв. Из., 1932. – 80 с.

V.69. *Иванов П. П.* Казахи и Кокандское ханство // Записки Института востоковедения Академии наук СССР. – М., 1939. – С. 92 – 129.

V.70. *Иванов П. П.* Очерки по истории Средней Азии (XVI – сер. XIX в). – М., 1958. – 277 с.

V.71. *Иванов О.* Самарканд. Том I. – М.: Тип. А.И.Мамонтова, 1872. – 32 с.

V.72. *Иноятлов Х. Ш.* Қўқон хонлиги Россияга қўшилиш арафасида. – Т., 1956. – 36 б.

V.73. История Бухары. – Т.: Фан, 1976. – 383 с.

V.74. История народов Узбекистана. Том II. – Т., 1947. – 512 с.

V.75. История Узбекистана. – Т., 1993. Т. III. – 476 с.

V.76. История Киргизии. Том I. – Фрунзе, 1956. – 426 с.

V.77. История Ташкента. – Т.: Фан, 1988. – 296 с.

V.78. *Ишанханов С.Х.* Каталог монет Коканда XVIII – XIX вв. – Т., 1976. – 40 с.

V.79. *Казбеков Ю.* Туземные меры и веса в Ферганской области // Туркестанские ведомости. 1877. – № 6.

V.80. *Кисляков Н. А.* Очерки по истории Каратегина. – Сталинабад: Гос. Изд. Тад., 1954. – 223 с.

V.81. *Кисляков Н. А.* Очерки по истории Каратегина. – Сталинабад: Гос. Изд. Тад., 1941. – 237 с.

V.82. *Кляшторный С. Г., Колесников А. А., Басханов М. К.* Восточный Туркестан глазами европейских путешественников. – Алма-Ата: Гылим, 1991. – 183 с.

V.83. *Костенко Л. О.* Путешествие в Бухару русской миссии в 1870 году. – СПб.: Изд. Бортневского, 1871. – 108 с.

V.84. *Костенко Л. О.* Средняя Азия и водворение в ней Русском гражданственности. – СПб., 1871 // Туркестанский сборник. Том 29.–С. 1–359.

V.85. *Костенко Л. О.* Туркестанский край. Том I. – СПб.: Тип. Траншеля, 1880. – 452 с.

V.86. *Костенко Л. О.* Туркестанский край. Том II. –СПб.: Тип. “Общественная польза”, 1880. – 261 с.

V.87. *Кочинов В. И.* Панжаб в период мисалей и образование государства сикхов // Индийский этнографический сборник.– М.: Наука, 1961. – 203 с.

V.88. *Краузе И. О.* Красильном искусстве туземных жителей Туркестанского края // Туркистанский Сборник. Сост. Н.В.Дмитровский. Том I. – Т., 1872. – С. 493 – 500.

V.89. *Краузе И. О.* Заметки о медицинских и некоторых промышленных растениях в Средней Азии // Туркестанский Сборник. Сост. Н. В. Дмитрировский. Том I. – Т., 1872. – С. 631 – 645.

V.90. *Кузнецов В. С.* Экономическая политика Цинского правительства в Синьцзяне. – М.: Наука, 1973. – 182 с.

V.91. *Кузнецов В. С.* Цинская империя на рубежах Центральной Азии. – Новосибирск: Наука, 1983. – 126 с.

V.92. *Кун А.* Очерки Кокандского ханства // ИРГО, Т. XII. – СПб., 1876. – С.17 – 119.

V.93. *Кун А.* Некоторые сведения о Ферганской долине // Туркестанский сборник. Том 117. – С. 417 – 448.

V.94. *Курапаткин А.* Очерки Кашгарии. – СПб.: Тип. В.А.Политики, 1878. – 141 с.

V.95. *Гутлугов М.* Взаимоотношения цинского Китая с Кокандско л ханством / Китай и соседи в новое и новейшие время. – М., 1982 – 203 с.

V.96. *Кў старные промыслы в быту народов Узбекистана XIX – XX в.в.* – Т.: Фан, 1986. – 162 с.

V.97. *Лунин Б. В.* История Узбекистана в источниках.–Т.: Фан, 1990. – 194 с.

V.98. *Лунёв Ю. Ф.* Государства и право узбекских ханств с XVI по XIX века. – М.: Астана, 2004. – 216 с.

V.99. *Люстерник Е. Я.* Русско-индийские экономические связи в XIX веке. – М.: Изд. Вост. Лит. 1958. – 95 с.

V.100. *Мадуанов С.* История казахско-узбекских отношений в XIX – начале XX вв. – Туркестан, 1992. – 179 с.

V.101. *Маев Н., Тереньтев М.* Сборник материалов о русском Туркестане и странах Средней Азии (Из Туркестанские ведомости за 1870 год.). – Т., 1871. – 467 с.

V.102. *Маев П.* Азиатский Ташкент // Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодникъ. Вып. IV. – СПб., 1876. – С. 140 – 195.

V.103. *Макшеев А. И.* Географические, этнографические и статические материалы о Туркестанском крае // Записки ИРГО. Том II.– СПб., 1871.– С.1 – 60.

V.104. *Маллицкий Н. Г.* К истории Ташкента под Кокандским владычеством // Туркестанские ведомости. 1900. – № 103, 104.

V.105. *Маллицкий Н. Г.* Ташкентские махалля и мауза. – Т., 1927. – 16 с.

V.106. *Маллицкий Н. Г.* Тошкент махалла ва мавзелари. – Т.: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1996. – 23 б.

V.107. *Мамбеталиева К.* Быт и культура шахтеров-киргизов каменноугольной промышленности Киргизии. – Фрунзе: Изд. Акад. Наук. Кир., 1963. – 123 с.

V.108. *Массон М. Е.* К истории горного дела на территории Узбекистана. – Т.: Изд. Акад. Наук, 1953. – 74 с.

V.109. Материалы по вопросу о торговых путях в Среднюю Азию. – СПб.: Тип. И.И.Глазунова, 1869. – 74 с.

V.110. Материалы по истории Ура-тюбе / Составление, перевод и предисловие А.Мухтаров. – М., 1963. – 66 с.

V.111. Материалы по истории городов Таджикистан. – Душанбе: Дониш, 1975. – 240 с.

V.112. *Махкамов А.* Торговля Коканда со среднеазиатскими владениями и сопредельными странами в первой половине XIX в / Поздне-феодальный город Средней Азии. – Т.: Фан, 1990. – С. 142 – 148.

V.113. *Мендельсон Е. С.* Ремесленное производство и торговля в Афганистане (XIX – начала XX в.). – Т.: Фан, 1983. – 136 с.

V.114. *Миддендорф А. Ф.* Очерки Ферганской долины / Перевод с немецкого В.И.Ковалевского. – СПб., 1882. – 604 с.

V.115. *Мирбабаев А. К.* Историческое наследия Худженда. – Душанбе: Ирфон, 1995. – 159 с.

V.116. *Михалева Г. А.* Торговые и посольские связи России со среднеазиатскими ханствами через Оренбург (вторая половина XVIII – первая половина XIX в.) – Т.: Фан, 1982. – 92 с.

V.117. *Михалева Г. А.* Узбекистан в XVIII – первой половине XIX века. Ремесло, торговля, пошлин. – Т.: Фан, 1991. – 112 с.

V.118. *Мошкова В. Г.* Ковры народов Средней Азии. – Т.: Фан, 1970. – 256 с.

V.119. *Мусаев Д., Хошимов Х.* Андижоннинг XIX аср охири – XX аср бошлари даври хунармандчилиги тарихини ўрганилишига доир // Марғилон шахрининг Жаҳон цивилизацияси тарихидаги ўрни. Марғилон шахрининг 2000 йиллик юбелейига бағишланган халқаро илмий конференция материаллари. – Тошкент – Марғилон, 2007. – Б. 122 – 124.

V.120. *Муҳаммаджонов А.* Қадимги Тошкент. – Т.: Шарқ, 2002. – 78 б.

V.121. *Мухтаров А.* Очерки из истории Ура-Тюбинского владения в XIX в. – Душанбе, 1964. – 186 с.

- V.122 *Мухтаров А.* Гузары Ура-тубе. – Т.: Чулпон, 1995. – 144 с.
- V.123. *Набиев Р. Н.* Ташкентское восстание 1847 г. и его социально – экономические предпосылки. – Т., 1960. – 80 с.
- V.124. *Набиев Р. Н.* Из истории Кокандского ханства (феодалное хозяйство Худаярхана). – Т.: Фан, 1973. – 476 с.
- V.125. *Набиев Р. Н.* Уникальный источник по истории Кокандского ханства // Общественные науки в Узбекистане. – Т., 1974. – № 4. – С. 33 – 39.
- V.126. *Наливкин В.* Торговля пригонными баранами в Наманганском уезде // Туркестанские ведомости. 1880. – №49.
- V.127. *Наливкин В.* Киргизы Наманганского уезда // Туркестанские ведомости. 1881. – №20.
- V.128. *Наливкин В.* Заметки по вопросу о лесном хозяйстве в Фергане // Туркестанские ведомости. 1883. – №16.
- V.129. *Наливкин В.* Краткая история Кокандского ханства. – Казань, 1886. – 215с.
- V.130. *Наливкин В., Наливкина М.* Очеркь быта женщины оседлого туземного населения Ферганы. – Казань: Тип. Имп. Унив., 1886. – 245 с.
- V.131. Народы Средней Азии и Казахстана. Том II. – М.: Наука, 1963. – 778 с.
- V.132. *Небольсин П. И.* Очерки торговли России с Средней Азии / Зап РГО. Кн. 10. – СПб., 1855. – С. 1 – 442.
- V.133. *Небольсин П. И.* Следование караванов из Бухары в Россию и обратно (очерки торговли России со странами Средней Азии, Хивой, Бухарой и Кокандом). – СПб., 1856. – 376 с.
- V.134. *Некetalов Р., Мурдахов Ю., Фатахов Е.* Межобщинные связи / История Бухарских Евреев. – Нью-Йорк, 2005. – 503 с.
- V.135. *Низомиддинов И.* Ўрта Осиёнинг чет эл шарқи билан муносабатлари. – Т.: Фан, 1961. – 122 б.
- V.136. *Новицкий В. О.* Из Индии в Фергану. – СПб.: Тип. Им. Акад. Наук, 1903. – 297 с.

- V.137. *Огудин В. Л.* Страна Фергана. – М., 2002. – 197 с.
- V.138. *Остроумов Н. П.* Сарты (Этнографические материалы). Вып. I. – Т.: Тип. С.И.Лахтина, 1890. – 137 с.
- V.139. *Остроумов Н. П.* Исламоведение. – Т.: Тип. Канц. Турк. Ген. Губ., 1914. – 218 с.
- V.140. Отчет Императорского Российского Консульства в Кашгаре. – СПб., 1885. – 79 с.
- V.141. *Ошанин В.* Каратегин и Дарваз. – Т.: Тип. В. Безобразова, 1880. – 38 с.
- V.142. *Пантусов Н.* О податях и повинностях, существовавших в бывшем Кокандском ханстве, в последние время правления Худоярхана // Туркестанские ведомости. 1876. – № 16.
- V.143. *Пантусов Н. О.* Сборы пошлины в бывшем Коканском ханстве // Туркестанские ведомости. 1876. – № 17.
- V.144. *Пантусов Н. О.* Торговые и караванные пути в Туркестанском крае и стоимость провоза // Ежегодник. Выпуск 4. Под. ред. Н.А.Маева. – СПб., 1876. – С. 123 – 138.
- V.145. *Пантусов Н. О.* Статистические сведения по Кульджинскому району // Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодникъ. Вып. IV. – СПб., 1876. – С. 140 – 195.
- V.146. *Пашино П. И.* Туркестанский край в 1866 году. – СПб., 1868. – 178 с.
- V.147. *Пашино П. И.* О фабричной и торговой деятельности в Туркестанской области // Известия ИРГО. Том II. – СПб.: Тип. В.Безобразова, 1867. – С. 120 – 139.
- V.148. *Петровский Н.* Очерки Коканского ханства // Туркестанский Сборник. Сост. Н. В. Дмитровский. Том X. – Т.: Тип. Ок. Штаб., 1871. – 304 с.
- V.149. *Петровский Н.* Моя поездка в Бухару. – Т., 1872. – 40 с.
- V.150. *Петровский Н.* О шелководстве и шелкоматании в Средней Азии. – Т.: Тип. Военно-Нород. Уп. 1873. – 120 с.

V.151. *Пирумшоев Х.* Российско-среднеазиатские отношения в XVI – середине XIX веков в Русской историографии. – Душанбе: Маориф 2000. – 337 с.

V.152. *Плоских В. М.* Очерки патриархально-феодальных отношений в Южной Киргизии (50 – 70-е годы XIX в.). – Фрунзе: Илим, 1968. – 150 с.

V.153. *Плоских В. М.* Киргизы и Кокандское ханство. – Фрунзе, 1977. – 465 с.

V.154. *Пецерева Е. М.* Гончарное производство Средней Азии. – М.: Изд. Акад. Наук., 1959. – 395 с.

V.155. *Пулатов Х. Ш.* Базары старого Ташкента / Пути развития архитектуры Узбекистана. – Т.: Политех. Инс. им. Берунии, 1983. – С. 33 – 42.

V.156. *Радлов В.* Средняя Зарафшанская долина // Туркестанский сборник. Том 281. 1880. – С. 1 – 91.

V.157. *Развадовский В. К.* Опыт изледования гончарного и некоторых других кустарных промыслов в Туркестанском крае. – Т.: Тип. При. Канц. Турк. Ген. Губ., 1916. – 57 с.

V.158. *Расуль-Заде П. Н.* Из истории среднеазиатско-индийских связей. –Т.: Фан, 1968. – 172 с.

V.159. *Ремпель Л. И.* Страницы жизни, быта, строительного дела, ремесла и искусства Старой Бухары. – Т., 1982. – 301 с.

V.160. *Рожкова М. К.* Экономические связи России со Средней Азией (40 – 60-е годы XIX в.). – М.: Наука, 1963. – 235 с.

V.161. *Ромм А.* Изобразительное искусство Киргизии. – М.: Искусство, 1941. – 91 с.

V.162. *Романов А.* Ныжный Алай // Туркестанские ведомости. 1882. – №19.

V.163. Россия и Индия. – М.: Наука, 1986. – 360 с.

V.164. *Романовский Д. И.* О географических исследованиях в Киргизской степи и Туркестанской области в 1865 году и несколько слов о торговом значении Ташкента // Сборник статей о Средней Азии. Сост. Идаров. Том VI. 1867. – С. 561 – 577.

- V.165. *Рустамов Ў. А.* Ҳозирги Кашмир. – Т.: Фан, 1961. – 165 б.
- V.166. *Рўзиева М.* Тошкентнинг ўтмиш қиёфаси. – Т.: Фан, 1984. – 30 б.
- V.167. *Сагдуллаев А., Аминов Б., Мавлонов Ў., Норкулов Н.* Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. – Т., 2000. – 270 б.
- V.168. *Саидкулов Т. С.* Самарканд во второй половине XIX – начале XX в. – Самарканд, 1970. – 254 с.
- V.169. *Саидносирова З, Дёркунская Т.* Химиядан қисқача русча-ўзбекча луғат. – Т., 1954. – 126 б.
- V.170. *Сапаралиев Д.* Этнополитическая история Оша и его окрестностей с XVIII до XIX в. – Бишкек: Илим, 1999. – 143 с.
- V.171. *Семенов А.* Ковры Русского Туркестана. – СПб., 1908. – 43 с.
- V.172. *Серебренников А. Г.* Очерк Шугнана // Туркестанский сборник. Том. 13. 1896. – С. 1 – 60.
- V.173. *Смешко Т. Н.* Ткани о одежде киргизов (второе половина XIX – начало XX в.) / Костюм народов Средней Азии. – М.: Наука, 1979. – С. 211 – 228.
- V.174. *Соловьев О. Ф.* Из истории русско-индийских связей. – М.: Из. соц.-экон. лит., 1958. – 99 с.
- V.175 *Сооданбеков С. С.* Общественный и государственей строй Кокандского ханства. – Бишкек, 2000. – 144 с.
- V.176. *Соколов Ю. А.* Ташкент, ташкентцы и Россия. – Т.: Узбекистан, 1965. – 190 с.
- V.177. *Соколов А. Я.* Торговая политика России в Средней Азии и развития русско-афганских торговых отношений. – Т.: Фан, 1971. – 230 с.
- V.178. *Субботин А. П.* Россия и Англия на Среднеазиатских рынках. – СПб.: Тип. Сев. Агент., 1885. – 85 с.
- V.179. Султан Нуркен. Очерк истории Кокана // Туркестанские ведомости. 1872. – № 35.

- V.180. Султонов Ў. А. Муҳаммад Солиххўжа ва унинг “Тарихи жадидайи Тошканд” асари. – Т.: Ўзбекистон, 2007. – 262 б.
- V.181. Сухарева О. А. К истории городов Бухарского ханства. – Т.: Акад. Наук. Узб., 1958. – 148 с.
- V.182. Сухарева О. А. Поздне феодальный город Бухара конца XIX – начала XX века. – Т.: Изд. Акад. Наук, 1962. – 194 с.
- V.183. Сухарева О. А., Турсунов Н. О. Из истории городских и сельских поселений Средней Азии (второй половины XIX – начала XX в.) // Жилище народов Средней Азии и Казахстана. – М.: Наука, 1982. – С. 10 – 47.
- V.184. Ташкент. – Т., Узбекистан, 1981. – 302 с.
- V.185. Тереньтев М. А. Россия и Англия в борьбе за рынки – СПб., 1876 // Туркестанский сборник. Том 98. – 264 с.
- V.186. Тетеревников А. Н. Очерк внутренней торговли Киргизской степи. – СПб.: Тип. Майкова, 1867. – 73 с.
- V.187. Тошкент. – Т.: Ўзбекистон, 1992. – 232 б.
- V.188. Тошкент. Энциклопедия. –Т.: Қомуслар бош тахририяти, 1992.–494 б.
- V.189. Тилавов Ш. Амир Хайдар мактублари тарихий манба сифатида // Шарқшунослик, Т., 1997. –№8. – Б. 11 – 18.
- V.190. Толстова Л. С. Каракалпаки Ферганской долины. – Нукус: Кар. Гост. Изд., 1959. – 184 с.
- V.191. Троицкая А. Л. Каталог архива Кокандских ханов XIX века. – М.: Наука, 1968. – 582 с.
- V.192. Троицкая А. Л. Материалы по истории Кокандского ханства XIX в.: По материалам архива Кокандских ханов. – М.: Наука, 1969. –154 с.
- V.193. Турсунов Н. О. Сложение и пути развития городского и сельского население северного Таджикистана XIX – начала XX вв. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 302 с.
- V.194. Турсунов Н. О. Развитие городских и сельских поселений северного Таджикистана в XVIII – начале XX в.в. – Душанбе: Ирфон, 1991. – 543 с.

V.195. *Тухтиев И.* Тангалар тилга кирганда. – Т.: Фан, 1989. – 40 б.

V.196. *Усенбаев К.* Общественно-экономические отношения киргизов в период господства Кокандского ханства: (XIX век – до присоединения Киргизии к России). – Фрунзе, 1961. – 165 с.

V.197. *Федченко А.* Из Кокана. Сведения о путешествии по Коканскому ханству // Известия ИРГО. Том VIII. 1870. – С. 6 – 20.

V.198. *Федченко А.* Из Кокана // Ежегодник. Материалы для статистики Туркестанского края. Под. ред. Н.А.Маев. – СПб., 1873. – С. 387 – 404.

V.199. *Федченко А.* В Кокандском ханстве. – СПб., 1875. – 160 с.

V.200. *Федченко А.* Оби джуазъ – писчебумажная фабрика в Кокане // Туркестанский сборник. Том 57. 1878. – С. 413 – 418.

V.201. *Федченко А.* Путешествие в Туркестан. – М.: Гос. Изд. Геог. Лит., 1990. – 467 с.

V.202. *Фелькерзам А. Е.* Старынные ковры Средней Азии. 1915. – 77 с.

V.203. *Хабибуллаев Н. Н.* Коканд – центр производства писчей бумаги / Поздне-феодальный город Средней Азии. – Т.: Фан, 1990. – С. 163 – 168.

V.204. *Хабибуллаев Н. Н.* Ўрта Осиёда қоғоз ишлаб чиқариш тарихи. – Т.: Фан, 1992. – 96 б.

V.205. *Халфин Н. А.* Политика России в Средней Азии. – М.: Наука, 1960. – 272 с.

V.206. *Халфин Н.А.* Россия и ханства Средней Азии. – М.: Наука, 1965.– 406 с.

V.207. *Хасанов Х. А.* Народные движения в Киргизии в период Кокандского ханства. – М., 1977. – 92 с.

V.208 *Хожиев Э. Х.* Политическая и экономическая жизнь Ташкента на рубеже XVIII – XIX в. в. / Поздне-феодальный город Средней Азии. – Т.: Фан, 1990. – С. 46 – 52.

V.209. *Хорошхин А. П.* Заметки о Кокане // Туркестанский сборник. Том 23. – СПб., 1870. – С. 171 – 193.

- V.210. *Хорошихин А. П.* Очерки Кокана // Туркестанский сборник. Том 116. – СПб., 1876. – С. 170 – 195.
- V.211 *Хорошихин А. П.* Сборник статей касающихся по Туркестанского края. – СПб., 1876. – 533 с.
- V.212. *Хуриут Э.* Ҳақимхоннинг ҳаёти ва саёҳатлари. – Т.: Фан, 1987. – 47 б.
- V.213. *Хуриут Э.* “Мунтахаб ат – таварих” и его списки // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. – Т., 1986, – № 5. – С. 41 – 45.
- V.214. *Чабров Г.* Из истории изучения Средней Азии (“Описание Кокандского ханства” Жюлья Тоннелье, изданное в Париже в 1869 г.) // Известия Узбекского филиала географического общества. Том VI. – Т.: Наука, 1962. – 190 с.
- V.215. *Шалыгин К.* О зобе вообще и об эндемическом зобе в Кокане в особенности: С медико-географическим описанием долины Ферганы // Туркестанский сборник. Том XI. 1871. – С. 30 – 231.
- V.216. *Шепелова Н. В.* Китайско – афганские отношения // Китай и соседи в новое время. – М.: Наука, 1982. – С. 217 – 231.
- V.217. *Шамансурова А. Ш.* Вопросы среднеазиатско-афганских отношений в первой половине XIX в. / Взаимоотношения народов Средней Азии и сопредельных стран Востока. – Т.: Изд. Ак. Наук Узб., 1963. – С. 9 – 16.
- V.218. *Ўринбоев А., Бўриев О.* Тошкент Муҳаммад Солиҳ тавсифида. – Т.: Фан, 1983. – 56 б.
- V.219. *Қаюмов А. П.* Кўқон адабий муҳити. – Т.: Фан. Акад., 1961. – 563 б.
- V.220. *Қосимов Й.* Наманган тарихидан лавҳалар. – Т.: Фан, 1990. – 56 б.
- V.221. *Қосимов Й.* Кўқон хонлиги тарихи очерклари (1709–1876). – Наманган, 1994. – 135 б.
- V.222. *Ғаффоров Ф.* Россия – Кўқон хонлиги ўртасидаги қарвон йўллари (XIX аср I – ярми) // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. – Т., 1969. – № 2. – Б. 58 – 61.

V.223. *Гаффаров Ф.* Россия билан Қўқон хонлиги ўртасидаги иқтисодий ва сиёсий алоқалар. (XIX асрнинг 1- ярми 60 – 70 й). – Т., 1970. – 227 б.

V.224. *Эрматов М.* Ўрта Осиё ва Ҳиндистон ўртасидаги дўстона алоқалар тарихидан. – Т.: Ўздавнашр, 1959. – 64 б.

V.225. *Южаков Ю.* Уратюпе и его округ // Туркестанский сборник. Том V. 1869. – С. 105 – 116.

V.226. *Южаков Ю. Д.* Сарты или таджики // Сборник материалов о русском Туркестане странах Средней Азии. – Т.: Тип. Ок. Штаб., 1871. – С. 229 – 304.

V.227. *Яворский И. Л.* Путешествие русского посольства въ Афганистану и Бухарскому ханству в 1878 – 1879 г. Том I. – СПб., 1882. – 383 с.

VI. Хорижий адабиётлар

VI.1. *Kim Hondong.* Holy War in China. The Muslim Rebellion and State in Chinese Central Asia, 1864 – 1877. – Stanford, 2004. – 295 p.

VI.2. *Central Asia in historical perspective.* Edited by Beatrice Mans. – Oxford: West viw press, 1994. – P. 245.

VI.3. *Saray M.* Ruslarin Turk yurdlarina yayrlmasi. – Istanbul, 1975. – 35 s.

VI.4. *Saray M.* Obek turkleri tarihi. – Istanbul, 1993. – 104 s.

VI.5. *Saray M.* Rus isqali devrinda Osmanli devleti ila Turkistan hanliklari arasindaki ilsiliklar. – Ankara, 1994. – 74 s.

VI.6. *Histoire de l'Asie Centrale (Afganistan, Boukxara, Khiva, Khoqand).* 1740 – 1818 Mir Abdul Kerim Boukhary. – Paris, 1876. – 291 p.

VI.7. *Holdswort M.* Turkestan in the nineteenth centry. A Brif History of the khanates of Buxara, Kokand and Khiva. – Oxford, 1959. – 80 p.

VII. Диссертация ва авторефератлар

VII.1. *Абаева Т. Г.* Очерки истории Бадахшана: Дисс... канд. ист. наук. – Т.: ИВ АН РУз, 1961. – 279 л.

VII.2. *Абдуллаев У.* Фаргона водийсида этнослараро жараёнлар (XIX – XX аср бошлари): Тарих фан. докт. дисс... – Т.: ЎзР ФА Тарих институти, 2006. – 289 в.

VII.3. *Агзамова Г. А.* XVI – XIX асрнинг биринчи ярмида Ўзбекистон шаҳарлари ва шаҳарлар ҳаёти: Тарих фан. докт. дисс... – Т.: ЎзР ФА Тарих институти, 2000. – 348 в.

VII.4. *Адинаров А. Г.* Торговые взаимоотношения между Туркестанским генерал-губернаторством и Кокандским ханством: Дисс.. канд. ист. наук. – Т., 1946. – 199 л.

VII.5. *Акрамов В. А.* Қўқон шаҳрининг ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёти: Тарих фан. номз. дисс... – Т.: Ўз ССР ФА Тарих ва арх. Институти, 1973. – 220 в

VII.6. *Бабабеков Х. Н.* Народные движения в Кокандском ханстве и их социально - экономические и политические предпосылки (XVIII – XIX вв.): Дисс... док. ист. наук. – Т.: Инс. Истории АН РУз, 1991. – 303 л.

VII.7. *Вахидов Ш. Х.* Аваз Мухаммад Аттар Хуканди и его сочинение «Тарихи Джаханнамаи»: Автореф. дис... канд. ист. наук. – Т.: ИВ АН РУз, 1990. – 20 л.

VII.8. *Воҳидов Ш. Х.* XIX аср охири – XX аср бошларида Қўқон хонлигида тарихнависликнинг ривожланиши: Тарих фан. докт. дисс... – Т.: ЎзР ФА Шарқшунослик институти, 1998. – 305 в.

VII.9. *Воҳидова К. А.* Исҳоқхон Жунайдуллоххўжа ўғли Ибрат ва унинг тарихий-илмий мероси: Тарих фан. номз. дисс... – Т.: ЎзР ФА Тарих институти, 2002. – 186 в.

VII.10. *Илҳомов З. А.* Алиқули Амирлашкар ва унинг Қўқон хонлиги сиёсий тарихида тутган ўрни: Тарих фан. номз. дисс... – Т.: ЎзР ФА Тарих институти, 2004. – 160 в.

VII.11. *Мамедова Э.* Из истории взаимоотношений Туркестанского края и Синьцзяна: Дисс... канд. Ист. наук. – Т.: ИВ АН РУз, 1963. – 335 л.

VII.12. *Махкамов А. А.* Роль города Коканда в развитии экономических связей Средней Азии с Россией сопредельными странами в XIX – начале XX веков: Дисс... канд. ист. наук. – Т.: Инс. Истории АН Уз ССР, 1988. – 170 л.

VII.13. *Маҳмудов Ш. Ю.* Қўқон хонлигининг маъмурий бошқарув тизими (1709 – 1876 й. й.): Тарих фан. номз. дисс... – Т.: ЎЗР ФА Тарих институти, 2007. – 160 в.

VII.14. *Раҳмонқулова З. Б.* XVI – XX аср бошларида Ўрта Осиё ва Усманийлар давлати ўртасида ижтимоий-сиёсий ва маданий муносабатлар тарихи: Тарих фан. номз. дисс... – Т.: ЎзМУ, 2002. – 139 в.

VII.15. *Султонов Ў.* Муҳаммад Солиххўжанинг “Тарихи жадидаи Тошканд” асари муҳим тарихий манба сифатида (XIX аср): Тарих фан. номз. дисс... – Т.: ЎЗР ФА Шарқшунослик институти, 2007. – 173 в.

VII.16. *Турсунов Б.* Қўқон хонлигида ҳарбий иш ва қўшин: ҳолати, бошқаруви, аъъаналари (XIX асрнинг 70-йилларигача): Тарих фан. номз. дисс... – Т.: ЎЗР ФА Тарих институти, 2006. – 154 в.

VII.17. *Фармонова Б.* Ремесленное производства в Ферганской долине во второй половине XIX – начале XX в: Дисс... канд. ист. наук. – Т.: Инс. Истории АН РУз, 1995. – 155 л.

VII.18. *Ҳожиев Э.* Ўрта Осиё – Россия иқтисодий ва сиёсий алоқаларининг ривожланишида Тошкентнинг роли (XVIII аср охири – XIX аср бошлари): Тарих фан. номз. дисс... – Т.: Ўз ССР ФА Тарих ва арх. институти, 1962. – 259 в.

VII.19. *Шарипова М. Ф.* Тошкентнинг XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларидаги ижтимоий-сиёсий аҳволи: Тарих фан. номз. дисс... – Т.: ЎзМУ, 2004. – 170 в.

VII.20. *Ғаффоров Ф.* Россия билан Қўқон хонлиги ўртасидаги иқтисодий ва сиёсий алоқалар (XIX асрнинг биринчи ярми ва 60 – 70-йиллар): Тарих фан. номз. дисс... – Т.: Ўз ССР ФА Тарих ва арх. институти, 1970. – 266 в.

МУНДАРИЖА

Муқаддима.....	3
Мавзу тарихшунослиги ва манбашунослиги	7
Савдо-иқтисодиёт марказлари ва уларнинг иқтисодий ҳаёт ривожига тутган ўрни	18
Ички савдо – мамлакат иқтисодий тараққиётининг омилларидан бири сифатида.....	33
Хонликнинг ташқи иқтисодий алоқаларида савдонинг тутган ўрни ва унинг муҳим йўналишлари	50
Қўқон хонлигининг Бухоро ва Хива хонликлари билан савдо алоқаларининг асосий жиҳатлари.....	70
Савдонинг этно-интеграцион жараёнлар ривожига кўрсатган таъсири	83
Бозорлар ва карвонсаройлар, уларнинг ўзига хос хусусиятлари.....	103
Божхона иши ва савдо-солиқларининг асосий жиҳатлари...	121
Савдо инфраструктураси ва вақф институти алоқаларининг характерли хусусиятлари.....	134
Хулоса	144
Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати	148

Лиц. АИ № 111. Босишга 25. 02. 2014 йилда рухсат этилди.
Бичими 60x 84 1/16. Ҳажми 9,75 б. т.
Адади 300 нусха. Шартнома № 11/14. Буюртма №

«YANGI NASHR» нашриёти,
100115 Тошкент, Чилонзор кўчаси, 1-уй.
Тел.: (99890) 998-60-96

Оригинал макет «Bilik-Print» МЧЖ корхонасида тайёрланди.
100115 Тошкент, Чилонзор кўчаси, 1-уй.

«Fan va texnologiyalar markazi» bosmaxonasi.
100066. Тошкент ш. Чилонзор тумани, Олмазор кўчаси, 171- уй.

Илмий-оммабон нашр

ЗОҲИД МАДРАҲИМОВ

ҚЎҚОН ХОНЛИГИДА
САВДО МУНОСАБАТЛАРИ
ТАРИХИ

Мухаррир *И. Шоймардонов*

Бадий муҳаррир *А. Ақилов*

Техник муҳаррир *Б. Ирисбоев*

Мусахҳих *З. Ирисбоева*

Саҳифаловчи *Б. Усмонов*